

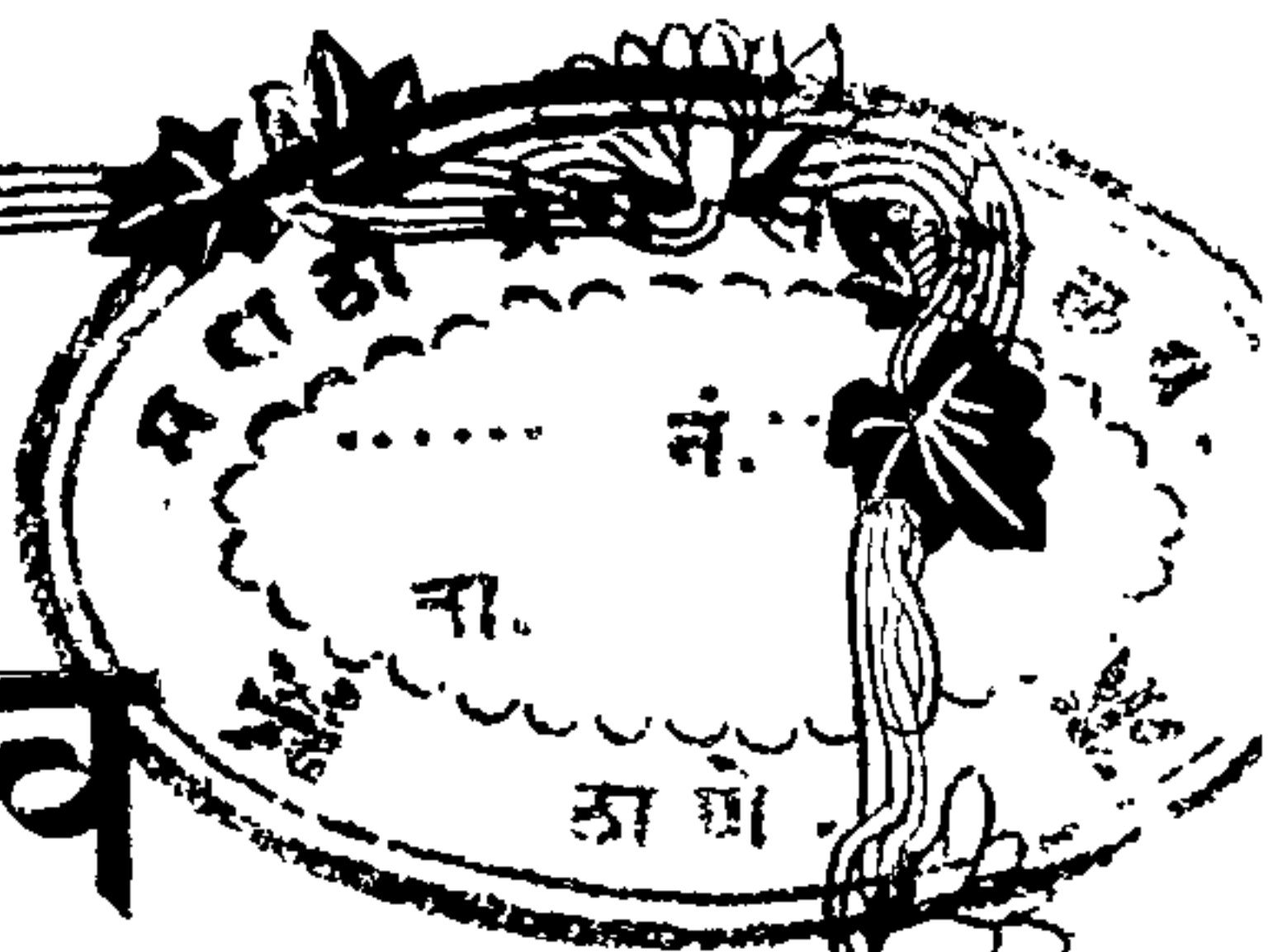
१२२५

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

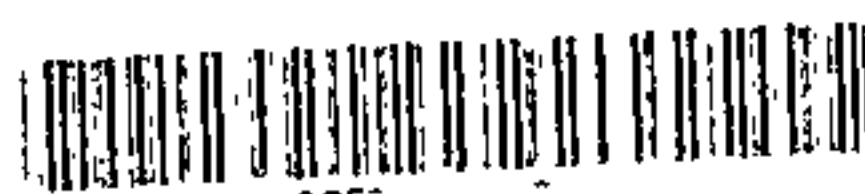
सं. नं.

१२२५

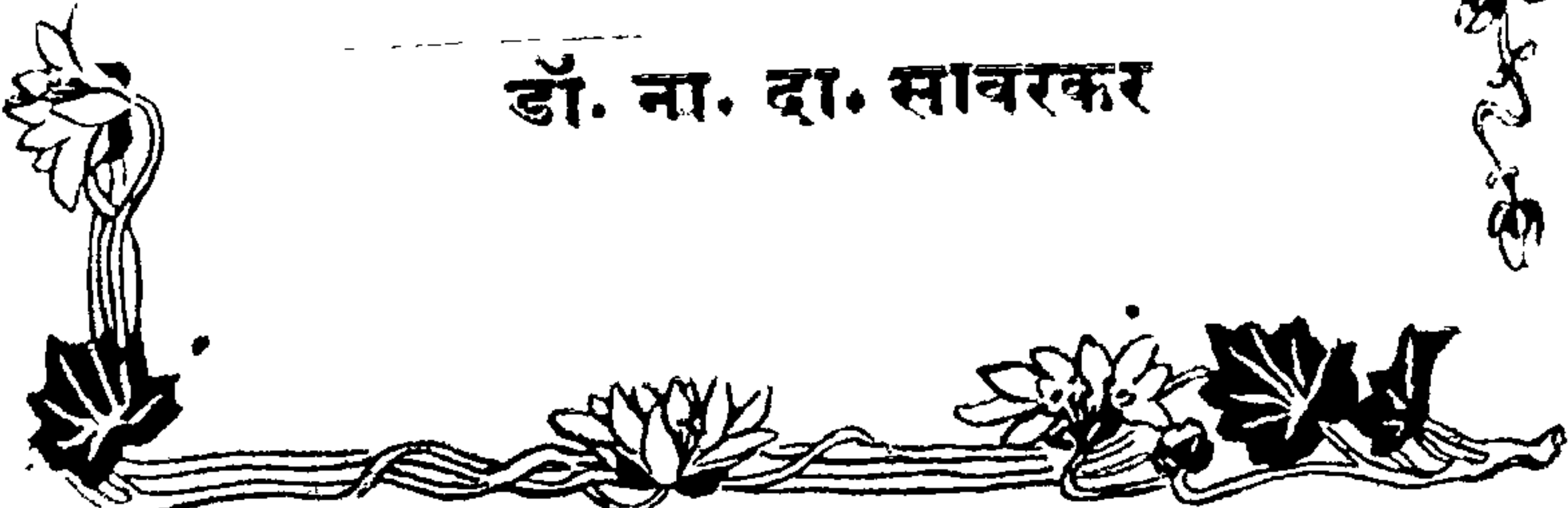
स्थळ

म. ग्रं. सं. ठाणे.

REFBK-0002705

डॉ. ना. दा. सावरकर

हिंदुत्व

(‘मराठा’कृत ‘इंग्रजी हिंदुत्व’ याचें भाषांतर.)

भाषांतरकार
डॉ. ना. दा. सावरकर

प्रकाशक

गणेश महादेव आणि कंपनी
गिरगांवरोड, मुंबई

REFBK-0002705

किंमत १ रुपया

गणेश महादेव वीरकर यांनी
'साहित्यसेवक' छापखाना, सॅटर्स्ट रोड, मुंबई
येथे छापून
गणेश महादेव आणि कंपनी, ६२१ गिरगांव रोड, मुंबई
येथे प्रसिद्ध केले.
पुढील आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकांकडे आहेत.

प्रस्तावना

‘नायमात्मा बलहीनेम लक्ष्यः’

ज्या पुस्तकाचें भाषांतर आम्ही महाराष्ट्रीय वाचकांस आज सादर करीत आहोंत, तें पुस्तक आजच्या कालास अत्यंत अवश्यक व अनुरूप आहे, अशी आमची ठाम समजूत आहे व म्हणून त्यांतील अत्यंत मननीय विवेचनाचा ओघ महाराष्ट्र सरस्वतीमध्ये प्रगट करण्याचें धाडस आम्ही करीत आहोंत. आजकाल सर्व हिंदुस्थानामध्ये जो प्रश्न सर्व देशभक्तांना विषाद उत्पन्न करीत आहे, सर्व मुत्सद्दी मंडळाला कुंठित करीत आहे व स्वराज्याकडे जाण्याचा मार्ग एखाद्या तस्कराप्रमाणें जो प्रश्न अडवून धरीत आहे तो प्रश्न म्हटला म्हणजे हिंदुमुसलमानांच्या एकमेकांशीं असलेल्या विषमसंबंधाबद्दलचा होय. विशेषतः या वर्षामध्ये जी घटना अत्यंत वेगानें घडत आहे ती म्हणजे हीच की, परकीय राजसत्तेशीं निकरानें सुरू झालेला झगडा आज व्यक्त करून हिंदुमुसलमान हे आपापसांमधले नसलेले झगडे शोधून काढीत आहेत व असलेले झगडे शमण्याऐवजीं वृद्धिंगत होत आहेत. ज्या वेळीं असहकारितेची चळवळ भरतीच्या परमोच्च बिंदूला पोचली होती, त्या वेळीं, देशांतील सर्व पक्षोपपक्षांचे खडक हे साफ त्या भरतीच्या लाटांखालीं बुडून गेले होते व जातीजातीच्या वैराचीं झाडेंझुडुपें पार नापत्ता झालीं होती. सर्व पृष्ठभागावर एकाच भावनेच्या लाटा उचंबळत होत्या व त्यामुळें पक्षभेद व जातिद्वेष हे दिप्त नव्होंत म्हणून समूळ नाहीसेच झाले असैंहि कित्येक अदूरदर्शी राजकारणी लोकांना वाटूं लागलें होतें. परंतु, जशीजशी ह्या भरतीची भरभराट ओसरूं लागली, तसे पुनः ठिकठिकाणीं ठाण घरून असलेले परंतु क्षणमात्र बुडून दृष्टीआड झालेले वैराचे व मतभेदाचे खडक हलुहळू आपलीं डोकीं वर काढूं लागले व एका काळीं अप्रतिहत संचार करणारी राष्ट्रविचागांची भावना वारंवार ह्या खडकांवर व झाडांझुडुपांवर ठेचाळूं लागली. अर्थात् युद्धामध्ये व्यूह ढासळल्यावर व कुस्तीमध्ये पवित्रा चुकल्यावर जसें अपयश

हिंदुत्व

हैं ठेवलेलेंच असतें, त्याचप्रमाणें सरकारशीं चाललेल्या लढाईमध्ये, चढाईचें घोरण तर मार्गेच पडलें; परंतु, लढाईचें घोरणसुद्धां सुटत जाऊन अखेर जातीजातींची अत्यंत आत्मघातकी हातघाई सुरू झाली. शत्रूच्या शिविरावर रोंखलेल्या तोफा स्वतःच्याच गोटामधील सरदारांच्या पथकांवर रोंखण्यांत येऊं लागल्या व मग अर्थात् जो अनिवार पराजयाचा प्रसंग ओढवावयाचा तो लोकपक्षावर ओढवला गेला. सरकार आर्घांच धूर्त त्यांत ही दुहीची संधि सांपडली—मग काय ? पूर्वींची संधीची—समेटाची भाषा मार्गे पडली व पुनः पुर्ववत् परकीयसत्तेचा हैदोस सरसहा सुरू झाला. याच सुमारास हिंदुमुसलमानांचें वैर विकोपाला जाऊन, मधुनमधून तें पेटहि घेऊं लागलें; तेव्हां मग सर्व विचारी लोकांचीं मनें ह्या हिंदुमुसलमानांच्या प्रश्नाकडे अधिक तीव्रतेनें आकर्षून जाऊं लागलीं व थोड्या दिवसांपूर्वीं हिंदुमुसलमानांची जी दृढ एकी दिसत होती ती आज अशी एकाएकी नष्ट कां झाली याचीं कारणें सर्वजण शोधूं लागले. व या आत्मसंशोधनांतच एका अत्यंत कटु सत्याचा अनुभव आला. मुसलमानलोकांनां खिलाफतच्या हिताकरितां हिंदूंची एकी पाहिजे होती. परंतु ती हिंदुस्थानच्या हिताकरितांहि अवश्य आहे, किंबहुना प्रथम ती हिंदुस्थानच्याच हिताकरितां हवी आहे ही कल्पनाच मुळीं मुसलमानलोकांच्या मनांत दृढमूल झाली नाहीं असें या आत्मसंशोधनांत आढळून आलें. या नियमाला कांहीं सन्माननीय व समंजस असे अपवाद आहेत, नाहीं असें नाहीं, परंतु, ते अपवादात्मकच ! तेव्हां, साहजिकच मुसलमानांपुढें हा प्रश्न आला कीं, जर खिलाफतीच्या प्रकरणाची शहानिशा आतां तुर्कस्थानच्या विजयी समशेरीवर सोंपविली गेली, तर मग हिंदूंची एकी करण्याची काय जरूर ? हिंदुस्थानमध्येच हिंदी मुसलमानांचे जन्माचे पाळणे हालले जावयाचे व येथेंच त्यांचीं मरणानंतरचीं थडगीं बांधावयाचीं तेव्हां प्रथम त्यांनीं याच भूमीला आपली भूमि मानली पाहिजे व इच्याच उन्नतीकरितां, त्यांनीं आपले सर्व प्रयत्न व स्वार्थत्याग केंद्रीभूत केले पाहिजेत. परंतु, हें आद्यकर्तव्य ते विसरून गेले व त्यांचें सारें लक्ष व कारस्थानें हिंदुस्थानबाहेरच्या मुसलमानी प्रदेशांकडे वेधलीं गेलीं. शिवाय मुसलमान लोकांच्या धर्मवेडानें आजपर्यंत जगाच्या इतिहासांत असहिष्णुतेबद्दल जी दुष्कीर्ति मिळविली आहे, ती असहिष्णुता आजहि त्यांच्या रक्तांत तशीच

प्रस्तावना

दृष्टीस पडूं लागली. देवमंदिरांचा भंग व स्त्रियांबद्दलचा अपमान या दोन गोष्टी अशा आहेत की, त्यांच्या योगाने एखाद्या शांतिब्रम्हालादेखील कोप अनावर होईल. व असें असूनहि ठिकठिकाणी झालेल्या दंग्यांमधून अनेक वेळां मुसलमानांच्या हातून हे घोर अपराध घडले व त्यामुळे अखिल हिंदुमात्रांचीं मनं साहजिकच संतप्त होऊन गेलीं; या सात्विक संतापांतच शुद्धि व संघटन या दोन चळवळींचा जन्म झाला. हिंदुमुसलमानांची एकी पाहिजे ही गोष्ट खरी; परंतु, म्हणून मुसलमानांनीं वाटेल तो उद्दामपणा व अन्याय इतर समाजावर केला तर त्याचा प्रतिकार करावयाचा नाही असा याचा मुळीच अर्थ नव्हे. शिवाय 'स्वराज्य' जसें हिंदूंना पाहिजे आहे तसेंच ते मुसलमानांनाहि पाहिजे आहे ना ? मग त्यांनाहि या एकीची तितकीच जरूरी भासावयास हवी ना ? मग त्यांनाहि हिंदूंचीं मनं न दुखाविलीं जातील अशी खबरदारी घेणे अवश्य आहे ना ? हे सर्व जर खरे, तर मग एकी राखण्याची जबाबदारी सर्वस्वी हिंदूंवर काय. म्हणून ? बरे, जर मुसलमानांना स्वराज्य नको असेल असें म्हटलें तरीहि हिंदूंना तसें वाटणें शक्य नाही. हिंदूंना हिंदुस्थानचें राज्य पाहिजे आहे, कारण हिंदुस्थान हा हिंदुलोकांचा आहे. आज हजारों वर्षे, ते हिंदुस्थानाला आपलें सर्वस्व अर्पण करून पूजित आले आहेत. हिंदूंचे उत्तम कवी, हिंदमातेला आपलें काव्य अर्पण करित आले आहेत. हिंदूंचे उत्तम वीर, तिच्या रक्षणाकरितां आपलें रक्त ओतीत आलेले आहेत; हिंदूंचे उत्तम शिल्पशास्त्रज्ञ, तिला शोभिवंत बनविण्याकरितां सर्व शिल्पकला खर्ची घालित आहेत व अशा रीतीनें ते हिंदुस्थानचे व हिंदुस्थान त्यांचा, हा जिव्हाळ्याचा संबंध त्रिकालाबाधित जडलेला आहे. तेव्हां इतर कोणीहि तिच्या उद्धाराकरितां प्रयत्न न केले तरी, हिंदूंना ते प्रयत्न केलेच पाहिजेत. हिंदूभूमीला स्वराज्यसंपन्न करण्याकरितां, प्रचलित राजसत्तेची झगडा सुरू झालेला आहे. या झगड्यामध्ये मुसलमान व हिंदी ख्रिश्चन, हे हिंदूंना मदतगार झाले तर ते अवश्यकच आहे. त्यांचें तें कर्तव्यच आहे. परंतु, जर ते या झगड्यांतून कृतघ्नपणें अंग काढतील, तरीहि हिंदूंना हा झगडा चालू ठेविलाच पाहिजे; इतकेंच नव्हे तर, जर दुर्दैवानें मुसलमान व हिंदी ख्रिश्चन हे कृतघ्नपणाची पराकाष्ठा करून राजसत्तेला मिळून हिंदमातेचें पारतव्य अधिक दड करायला

हिंदुत्व

लागले, तर कटु कर्तव्य म्हणून, राजसत्तेशी झगडा होत असतांच तिच्या बाजूला जे कोणी जातील त्यांच्याशीहि झगडा करणें अपरिहार्य होणार आहे हें हिंदूंनी ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. यामुळें स्वराज्य मिळण्याचा मार्ग थोडासा दुरावेल हें खरें आहे. परंतु, अपरिहार्य गोष्टीला इलाज नाही असेंच याचें समाधान काढलें पाहिजे. हिंदूभूमीच्या स्वातंत्र्यरक्षणाकरतां पूर्वीच्या काळीहि एकदा असेच सर्व बाजूंनी शत्रूंचे हल्ले होत असतां हिंदूनांच त्यांचा परामर्ष घ्यावा लागला व हिंदूंनीच तो घेतलाहि. मराठी साम्राज्याचा हिंदुध्वज, जेव्हां नर्मदा उलंघून उत्तरेत व तुंगभद्रा ओलांडून दक्षिणदिशेला ' हिंदवीसाम्राज्याची ' स्थापना करीत अप्रतिहतत्वानें हिंदुस्थान आक्रमूं लागला, त्या वेळीं काय कमी शत्रु, या हिंदूमातेच्या विमोचनाला अडथळा करावयास पुढें आले ? उत्तरेतले मुसलमानी रियासतीच्या सद्दीतले पठाण, रोहिले, मोंगल, खारासानी व इतर अनेक जातींचे व नांवांचे इस्लामी लोक, मराठ्यांच्या प्रगतीला निकराचा व नेटाचा अडथळा करीत होते, तर दक्षिणेंत, निजाम, हैदर, पोर्तुगीज, इंग्रज, फ्रेंच, हे सर्व परकी संस्कृतीचे व परकीय देशोदेशींचे, पोट भरण्यास व भाग्य काढण्यास आलेले सर्व लोक, मराठ्यांच्या विजयी हिंदुध्वजास अवरोध करण्यास भगीरथ प्रयत्न करीत होते. इतकें अनेक शत्रु अनेक बाजूंनी हिंदूभूमीच्या स्वातंत्र्यास आहत करण्यास प्रयत्न करीत असतांनाहि त्या वेळच्या हिंदूलोकांनीं हा हिंदूभूमीच्या भाग्याचा झगडा सोडून दिला काय ? मुळीच नाही. या अनेक शत्रूंना, अनेक दिशांनीं चेपीत चेपीत, त्या वेळच्या हिंदु सेनानींनीं, हिंदु मुत्सद्यांनीं, व हिंदु शुढान्यांनीं हिंदूमातेचें स्वातंत्र्यरक्षण केलें इतकेंच नाही, तर ' हिंदवीसाम्राज्याची ' ध्वजा जवळ जवळ अखिल हिंदुभूमीवर फडकत ठेवली. पाहिल्या बाजीरावांनीं उत्तर मोकळी केली तर चिमणाजी अप्पांनीं, प्रचंड आघातांनीं पोर्च्युगीज लोकांची रग जिरवून त्यांना नामशेष केलें. पुढें नानासाहेबांनीं तर पराकाष्ठा करून हिंदुध्वजाचा गौरव परमोच्च बिंदूला नेऊन जेथें जेथें शत्रु उठला तेथें तेथें त्यास गारद केला. मध्यें मध्यें यश, अपयश घेत, देत हा स्वातंत्र्यरक्षणाचा यशस्वी झगडा, अठराव्या शतकाच्या अंतापर्यंत मराठ्यांनीं, रजपुतांनीं, व शिखांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं झगडून, हिंदुभूमीचें स्वातंत्र्य रक्षण केलें व तिचें वैभव वाढविलें.

प्रस्तावना

हा भूतकालचा ताजा इतिहास, आपल्या डोळ्यांपुढे आहे. तेव्हां मुसलमानांनी स्वराज्यप्राप्तीमध्ये जरी कदाचित् भाग न घेतला तरी हिंदूंना हा झगडा चालविलाच पाहिजे. हा झगडा पवित्र आहे, हा झगडा झगडणे प्रत्येक हिंदुपुत्राचे परम कर्तव्य आहे; एवढे निश्चित झाल्यावर तो झगडण्यास प्रत्येक हिंदुपुत्राने बद्धपरिकर झालेच पाहिजे. मग समोर एकच शत्रु असो वा अनेक असोत. शत्रु मुद्दाम उत्पन्न करावयाचे नाहीत हे जितकें खरें आहे, तितकेंच हेहि खरें आहे की, तुमच्या सर्व प्रयत्नांना यश न येतांना जर कोणी निष्कारण शत्रुत्व करूं लागले, तर त्यांचा प्रतिकार केला पाहिजे. आपल्या धार्मिकवृत्तीला जें पवित्र तें मंदिररक्षण व आपल्या मनुष्यवृत्तीला जें पवित्र तें अबलारक्षण हे कशाचीहि तमा न घरतां आपण केलेच पाहिजे—नाही तर आपणास मुळी मनुष्यत्वावर हक्कच सांगतां येणार नाही. आपणांस जिवंत असणे हे सुद्धा पापमूलक होणार आहे.

अशा तऱ्हेची अत्यंत विकट व संकटमय परिस्थिति निर्माण झाल्याने सांहाजिकच हिंदुसमाजामध्ये एक नवीन भावना निर्माण झाली. त्या भावनेचा परिपोष म्हणजे ही हिंदुसंघटनाची चळवळ होय. ही चळवळ आज हिंदुसमाजाला अत्यंत आवश्यक श्वासोच्छ्वासाइतकी आवश्यक होऊन बसली आहे. ही चळवळ व शुद्धीची चळवळ ह्या चळवळी योग्य मार्गाने देशांत फैलावल्यावांचून हिंदुसमाज पुनरपि संघटित व बलशाली होणार नाही; व जोंवर तो बलशाली होणार नाही तोंवर हिंदुमुसलमानांची एकी होणे शक्य नाही. हिंदुमुसलमानांच्या एकीवांचून स्वराज्य सुलभ व सुकर होणे शक्य नाही. म्हणून 'स्वराज्य सत्त्वर मिळण्यास हिंदुमुसलमानांची एकी करा' असा उपदेश जे जे देतात त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे करण्यास देखील आज हिंदुसमाजाची संघटना करणे अवश्य आहे. दुसरे असें की, जर हिंदुस्थानाला स्वराज्य पाहिजे असेल तर हिंदुस्थान बलशाली व एकीकृत असले पाहिजे. हिंदुस्थानच्या तिस्र कोटी लोकांपैकी बावीस कोटी लोक हिंदु आहेत. हे बावीस कोटी लोक जर असंघटित व असमर्थ राहिले, तर हिंदुस्थान समर्थ होईल का ? हे केव्हांहि संभवनीय होणार नाही. या कारणाकरितां हि आज विस्फळित असलेल्या हिंदु समाजाला संघटनेची अत्यंत आवश्यकता उत्पन्न झालेली आहे.

हिंदुत्व

अशा सर्व दृष्टीनें हल्लींच्या विवाक्षित कार्ली हिंदुसंघटनाची जरूरी किती आहे हें विचारी लोकांच्या लक्ष्यांत आल्यावांचून रहाणार नाही. तेव्हां या संघटनास कोणत्या मार्गानें सुरवात झाली पाहिजे, व तें कोणत्या घोरणावर चालविलें पाहिजे, ह्या गोष्टी आधीं निश्चित होणें जरूर आहे; व ह्या गोष्टी निश्चित होण्यास प्रथम ' हिंदु ' कोण ! याची निश्चिती झाली पाहिजे. या दृष्टीनें ' हिंदुत्व ' हें पुस्तक जणुं, परमेश्वरप्रेषितच आहे असें त्याचें मननपूर्वक वाचन केल्यावर कोणालाहि वाटणार आहे. त्यामध्ये ' हिंदु ' कोण ! याची जी ऐतिहासिक, धार्मिक, तात्त्विक वगैरे अनेक दृष्टींनीं छाननी केली आहे ती विचारांना उद्बोधक होणारी आहे. स्वामी श्रद्धानंदजींशीं या पुस्तकाबद्दल बोलण्याचा एकदा प्रसंग आला असतां ते उद्गारले कीं, ' या पुस्तकाच्या लेखकाला ही स्वर्गीय स्फूर्ति झाली तरी कोणत्या वेळीं, ती वेळ बहुधा प्रभातकालचीच असली पाहिजे. नाही तर ही अशी दिव्य संदेशाची स्फूर्ति इतर वेळीं होणें शक्यच नाही. ' स्वामीजींनीं ज्या पुस्तकाची व त्यांतील विवेचनाची अशी स्तुति केली तें पुस्तक आपल्या मराठी भाषेंत अवश्य भाषांतर केलें पाहिजे असें ठरवून त्याप्रमाणें हें भाषांतर वाचकांपुढें मांडण्याचा हा सुयोग आला आहे.

ह्या पुस्तकांतील हृद्गत कळण्यास व त्यांतील विवेचन पटण्यास इतिहासाच्या सिंहावलोकनाची थोडी अवश्यकता आहे. आज सर्वसाधारणरीतीनें लोकांच्या मनांत अशी समज पसरलेली आहे कीं, आपण हिंदु लोक हे आज हजार दीड हजार वर्षेपर्यंत एकसारखे परकीय लोकांच्या स्वान्या सहन करीत आहोंत; त्यांचे जुलूम कोणताहि प्रतिकार न करतांना निमूटपणें मोशीत आलों आहोंत व आमच्यातलें तेज, वीर्य, देशाभिमान व घर्माची चाड ही तेव्हांपासूनच नष्ट झाली आहे; व आतांच कायतें इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यापासून आम्हाला कुठें या गुणांची जाणीव होऊं लागली आहे. आमच्या दीड हजार वर्षांमधल्या सर्व पूर्वजांपेक्षां आम्हीच काय ते देशाभिमानी, घर्माभिमानी पुरुषपुंगव जन्मास आलों आहोंत. व पूर्वींच्या लोकांना ह्या भावनांचा गंधाहि नव्हता. या व अशाच तऱ्हेच्या इतर कल्पना अनेक सुशिक्षित लोकांमध्ये रुढ झालेल्या आहेत. ह्या सर्व समजुतीला प्रवावदार म्हणजे हल्लींची तेजोवध करणारी शिक्षणपद्धति व

प्रस्तावना

विशेषतः आपले पूर्वीचे इतिहास यूरोपियन परक्या इतिहासकारांनी लिहिणें ही गोष्ट कारणीभूत झाली. यूरोपियन इतिहासकार इतिहासाची मोजदादच मुळी फार फार तर इसवी सनाच्या आरंभापासून सुरू करतात. परंतु, ह्या कालाच्या—इसवीसनाच्या पूर्वी कितीतरी हजार वर्षेपर्यंत मानवी जग जिवंत होतें व त्या मानवी जगामध्ये हिंदुस्थानच्या उज्वल वैभवानें तो गुरुस्थानी शोभत होता, याचा जणूं पत्ताहि या इतिहासकारांना नाहीं असें दिसून येतें. येशुख्रिस्ताच्या पूर्वी हजारों वर्षांपासून हिंदुस्थानचा इतिहास घडत आहे व त्या हजारों हजार वर्षेपर्यंत याला पारतंत्र्याचा गंधहि माहित नव्हता हें मात्र कोणी सांगत नाहीं. हिंदुभूमीनें हजारों वर्षे आपलें स्वातंत्र्य अचल राखलें. इतकेंच नव्हे तर इतर जगावरहि आपलें बौद्धिक व धार्मिक साम्राज्य गाजविलें आहे. तेव्हां या यूरोपियन लोकांच्या कोत्या दृष्टीप्रमाणें या इसवी सनाच्या दोन हजार वर्षांच्या काळांत हिंदुस्थान हें पराक्रामित होतें असें क्षणभर गृहीत धरलें तरी काय झालें ? रामायण व महाभारत कालापासून व त्याच्याहि आधीपासून हजारों वर्षे जो हिंदुस्थान अबाधितपणें स्वतंत्र होता तो हिंदुस्थान या हजार वर्षांत परतंत्र बनला म्हणून काय झालें ? उत्क्रांत झालेल्या राष्ट्रांना अपक्रांति व अपक्रांतांना उत्क्रांति हा जगाचा नियमच आहे. व या नियमाप्रमाणेंच हजारों वर्षे स्वातंत्र्योपभोग घेतल्यावर जर कांहीं काल हिंदुदेश अपक्रांत झाला तर त्यांत अनैसर्गिक काय झालें ? त्याच्या बरोबरच्या त्या वेळच्या इतर राष्ट्रांचें काय झालें ? हिंदुस्थान आज परतंत्र अवस्थेंत कां होईना परंतु अजून जिवंत राष्ट्र म्हणून अस्तित्वांत आहे; त्याची संस्कृति अजूनहि जिवंत व समर्थ आहे. त्यांतील रक्त अजूनहि शुद्ध आहे व ह्याची लोकसंख्या अजूनहि कोटींनीं मोजावी लागत आहे. अशा रीतीनें जिवंत राष्ट्राच्या सर्व खुणा हिंदुस्थान-जवळ आजहि शाबूत आहेत. परंतु, त्याच्या बरोबरीच्या त्या वेळच्या राष्ट्रसमूहांतून आज कोण कोण जिवंत आहेत ? ते बाबीलोनियन्स कुठें आहेत ? इजिप्तमधले मनोरे बांधणारे टॉलेमीचे वंशज आज कितीक सांपडत आहेत ? कार्येजचें अस्तित्व आज कोणत्या भूमिखंडावर दाखवितां येणार आहे ? तें रोमचें अवाढव्य साम्राज्य आज त्या रोमन-लोकांसह कालाच्या विशाल उदरांत कुठें पचून नामशेष झालें हें कोण सांगूं शकणार आहे ? आणि तरीहि हें हिंदुस्थान आणि त्यांतील

हिंदुत्व

हे हिंदुलोक आजहि, त्याच वेदकालीन परंपरेसह, त्याच वेदांसह, त्याच रामायण महाभारतासह अजून वस्तुतः तसेच तसेच जिवंत उभे आहेत. जणुं परमेश्वराच्या सृष्टिरचनेच्या घडामोडीला आणि पुनः सृष्टि-निर्माणाच्या लीलेला हिंदुस्थान हा एक साक्षीभूत होऊन राहिलेला देश आहे, अशा हजारों वर्षांच्या उज्वल इतिहासाने अन्वित झालेला हा देश, गेली एक हजार वर्षे अप्रतिहत रीतीने पारतंत्र्यांत पडला आहे असे म्हणणे जरी क्षणभर वादाकरितां मान्य केले तरी त्यांत काय एवढे बिघडले आहे ? त्यांत काय एवढे अनैसर्गिक आहे ? उलट असेच अभिमानाने म्हणतां येणार आहे की, जगांतील सर्व परकी लोकांच्या झुंडीच्या वावटळी, जमीनीवरून व महासागरांतून ह्या देशावर सतत हजार वर्षे कोसळत गेल्या तरीहि आजसुद्धा हा देश अचल, अभीत, अनत असा उभा आहे व आजहि नवजीवनाची सर्व लक्षणे त्याच्यामध्ये स्फुरित होत आहेत. तेव्हा या देशाच्या धीरगंभीरतेची व जिवट व चिवट जीवनकलेची घन्य आहे ! मुसलमानांची क्रूर व सर्वभक्षक वावटळ इकडे पूर्वेकडे व तिकडे पश्चिमेस आफ्रिकाखंडाच्या उत्तर किनाऱ्याला चाटून थेट स्पेनमध्ये अप्रतिहतपणाने महंमदाच्या मृत्यूपासून शतका दोन शतकांच्या अवधीत दूरवर पसरली व तिच्या वाटेत जे जे देश व ज्या ज्या संस्कृति आल्या त्यांना त्यांना क्षपाट्याने पायाखाली तुडवीत व नष्ट करीत सर्व भूभाग यवनमय तिने करून टाकला. युरोपला वळसा घेऊन व एशिया अर्धा व्यापून ही यावनी टोळधाड हिंदुस्थानच्या वायव्य दरवाजावर सारखी घडका देऊ लागली. तिच्या तडाक्यांत सिरिया सांपडला तो तिने भस्मसात व आत्मसात करून टाकला. मग ही आग इराणवर व इराणभर पसरली व तिने पारशांची पुरातन राजसत्ता मोडून तोडून टाकून ती सर्व संस्कृतीची संस्कृति जाळून भस्म केली. फक्त एक जहाज वांचले व त्यामध्ये पारशी लोकांच्या संस्कृतीचे अल्पस्वल्प अवशेष, त्यांचा पवित्र, अखंड अग्नि व त्या जहाजभरच फक्त स्त्रीपुरुष, इतकेच काय ते, एकाकाली महाबलाव्य असलेल्या दारयसाच्या—त्या पारसिकांच्या साम्राज्याचे अवशेष घेऊन ते एकाकी झालेले एक जहाज, जन्मभूमीला सज्जलनेत्रांनी व नम्रमस्तकांनी प्रणाम करून, अथांग महासागरामध्ये प्रवेश करत झाले ते कित्येक दिवस आणि रात्री पोरक्या पोराप्रमाणे भटकत भटकत एका सायंसमयाला

प्रस्तावना

याच हिंदूभूमीच्या उत्संगाचा आश्रय करतें झालें व या वत्सल भूमीनें त्या अनाथ बनलेल्या पारसिकांचा पोटाच्या पोराप्रमाणें सांभाळ केला. मागें त्यांचा इराण देश मरणाच्या किंकाळ्या फोडीत नष्ट झाला व सर्व इराण मुसलमानमय बनून इस्लामी लाटेत विरघळून गेला. सिरियामधीलहि मुसलमानांच्या क्रूरतेनें संत्रस्त झालेले इसाई लोक असेच पोरकेपणानें भटकत भटकत दक्षिण हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर उतरले व त्यांनाहि श्रीमच्छंकराचार्यांना जन्म देणाऱ्या पवित्र भूमीनें आश्रय दिला. त्यानंतर अफगाणिस्थान यवनमय झाला व ही प्रचंड वावटळ हिंदुस्थानच्या द्वारावर असह्य घडका देऊं लागली. ज्या वावटळीनें हा एवढा भूभाग हलवून सोडला व इतके देश बेचिराख केले, त्या वावटळीनें हिंदुस्थानची कांहीं काळपर्यंत दुरवस्था केली असली तर त्यांत नवल काय ? नवल जर असेल तर हेंच आहे कीं, अशा या दुर्जय, असह्य झंझावाताला धैर्यानें थोपवून धरून, क्षणोक्षणी पडत असतां, क्षणोक्षणी उठून, अखेर त्याचा प्रचंड वेग याच देशांत क्षीणतेला जाऊं लागला. जो वृक्षचे वृक्ष उन्मळून पाडी तो झंझावात झाडेंझुडपेंहि हलविण्यास असमर्थ झाला व अखेर याच हिंदूभूमीत तो हताश होऊन वितळून गेला. व त्यामुळें ब्रह्मदेश, चिन, जपान हे देश व त्यांची बुद्धसंस्कृती अजिबात बचावली गेली. चिनचें संरक्षण जितकें त्याच्या प्रचंड भितीनें केलें नाहीं, तितकें या हिंदूभूमीच्या वीरांच्या निघड्या छातीनें केलें आहे.

म्हणून, हिंदूभूमीचीं गेलीं हजार वर्षे पारतंत्र्यांत गेलीं कशीं याचें आश्चर्य नाहीं तर जगाला जाळीत सुटलेलें इलाहल, प्राशन करून, हिनें तें पचविलें कसें व तें पचवून आजहि ती जिवंतची जिवंत उभी राहूं शकली कशी याचेंच आश्चर्य वाटतें.

या वरील उल्लेखाला सिद्ध करण्यास ऐतिहासिक आधार भरपूर आहेत. परंतु, ते सर्व परकीय व सहानुभूतिशून्य इतिहासलेखनाच्या बाडांतून, या दृष्टीनें हुडकून काढले पाहिजेत. हें काम इतकें महत्वाचें, अगत्याचें व विस्ताराचें आहे कीं, तें करण्यास एखादे राजवाडेच सज्ज झाले पाहिजेत. तरी पण या पुस्तकाचें महत्त्व व विषयाचें विवेचन ध्यानांत येण्याला अवश्य असणारें ऐतिहासिक पुराव्याचें विहंगावलोकन करणें क्रमप्राप्त झाल्यानें त्याचाहि थोडासा प्रपंच करणें इष्ट आहे.

हिंदुत्व

इसवीसनाच्या सहाव्या शतकाच्या अखेरीस मुसलमानी धर्माची स्थापना अरबस्थानांतील वाळवंटाच्या मुळुखांत प्रथम झाली व त्या वाळवंटांतील कणागणिक असंख्य अरब लोक त्या वाळवंटांतून बाहेर पडून प्रथम आसपासचे व नंतर दूरदूरचे देश व्याप्त करूं लागले. हिंदुस्थानमध्ये या अरब लोकांचा प्रथम प्रवेश सातव्या शतकांत झाला व तेव्हापासून हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य रक्षण करण्यास्तव समरास सुरवात झाली. प्रथम सिंधदेशांत अरबांनी आपले पाय रोवले, परंतु तेथील पराक्रमी लोकांनी अल्पकालांतच त्यांचें उच्चाटण करून सिंधला मुक्त केलें. सातव्या शतकापासून तों अकराव्या शतकापर्यंत, वारंवार मुसलमानांच्या निरनिराळ्या टोळ्यांनी व सेनापतींनी पंजाबपासून सिंधपर्यंत हल्ले चढविण्याची परंपरा कायम ठेविली होती व तितक्याहि वेळेला त्या त्या प्रांतांच्या शूर लोकांनी ते सर्व हल्ले मार्गे परतवून पुनः हिंददेश मुक्त करण्याचें व्रत अखंड चालविलें होतें. अशा प्रकारें जवळ जवळ तीन शत-
केपर्यंत हिंदुस्थानांतील शूर लोकांनी मुसलमानांच्या अतिक्रमणाला थोपवून धरलें व ते यशस्वितेने थोपवून धरलें. या अवधीत पश्चिम दिशेला मुस-
लमान लोकांचा अर्धचंद्र थेट स्पेनमध्ये रोवला जाऊन सर्व स्पेन मूरलो-
कांच्या पदतळीं विनम्र होऊन लोटांगणें घालीत होता. परंतु, इकडे मात्र हिंदुस्थानच्या सरहद्दीशींच झगडा करीत संधि साधतांच आंत घुसण्याचा मुसलमान लोक प्रयत्न करीत होते. अखेर दहाव्या शतकाच्या अखेरीस व अकराव्या शतकाच्या आरंभी गझनीचा महंमद हा बंधारा मोडून आंतमध्ये शिरला व त्यानें कान्यकुब्ज पूर्वकडे व गुजराथ दक्षिणेकडे असे प्रदेश गांठले. त्यानें एकंदर बारा स्वाच्या हिंदुस्थानवर केल्या व हिंदुस्था-
नच्या सरहद्दीवरचा, पंजाबच्या शूर रजपुतांचा पहारा तोडून टाकून हिंद-
भूमीवरच्या आक्रमणाची वायव्य सरहद्दीवरच्या दरवाजाचीं दारें सताड उघडीं पडलीं. तरीहि या प्रत्येक स्वारींत कुठल्याना कुठल्या तरी हिंदु राजानें त्याच्याशीं समर करण्याचा व हिंदुस्थान व हिंदुधर्म यांच्या रक्षणाकरितां प्राणार्पण करण्याचा प्रयत्न केला. पंजाबच्या शूर व देशाभिमानी अनंगपाळानें तर वारंवार पराजय येत असतांहि महंमदशीं दोन हात करण्याचें व्रत अखंड चालविलें. १००५ मध्ये अनंगपाळ पराभव पावून काश्मीरकडे गेला, परंतु महंमदाची पाठ फिरतांच पुनः तो पंजाबमध्ये घुसला व सर्व

रजपूत लोकांशी एकी करून ह्या 'धर्माच्या शत्रूशी व देवालयें व मूर्ति यांच्या भंजका'शी प्रचंड सामना करण्याची त्यानें तयारी केली. हिंदुधर्माच्या रक्षकांनीं प्राणावर उदार होऊन जी ही समराची प्रचंड तयारी केली ती पाहून महंमदहि चमकून गेला. या वेळीं दूरदूरच्या हिंदुलोकांच्या स्त्रियांनीं आपलें जवाहीर व दागिने विकून ह्या धर्मयुद्धाकरितां सामुग्री पाठविली. डोंगराळ प्रदेशांतील गकर लोक व दुसरे लढाऊ लोक हिंदूंनीं आपल्या पक्षास मिळवून घेतले. अशी रीतीनें ह्या १००६ सालच्या धर्मसमराला अखिल हिंदूंनीं निकरानें सुरवात केली. आरंभी हिंदूंची सरशी झाली; परंतु ऐनवेळीं अनंगपाळ पदाती होऊन लढत असतां त्याचा हत्ती मार्गे फिरला व सर्व हिंदुसैन्याची घडी विसकटली. पराजय झाला, परंतु प्रत्येक हिंदुवीर धर्मरक्षणाकरितां व देशरक्षणाकरितां समर करून मेला. नवव्या स्वारीत महंमुदानें थेट कनोजपर्यंत मजल मारली. तेथला राजा कुवराय हा युद्ध न करतांच यवनाला शरण गेला म्हणून इतर रजपुतांनीं त्यास बाहिष्कृत केलें. बुंदेलखंडच्या कलिंगरच्या राजानें ह्या म्याड राजावर स्वारी केली तेव्हां त्याच्या सहाय्यार्थ महंमुद घांवून आला, परंतु, तो येण्याच्या आधींच प्रतापी कलिंगरच्या नंदराजानें त्या देशद्रोही राजास ठार मारलें व कनोज पुनरपि अकलंकित अशा हिंदुध्वजाखाली नांदूं लागलें. महंमुदाचा सर्व पराक्रम या वेळीं हतप्रभ झाला व त्याला निमूटपणें स्वदेशी परत फिरावें लागलें. यानंतर महंमुदाची सोरटी सोमनाथावरची प्रसिद्ध बारावी स्वारी झाली. या स्वारीत देखील हिंदूंनीं महंमुदाचा प्रतिकार केला नाहीं असें नाहीं. सोरटी सोमनाथासमोर तीन दिवसपर्यंत घनघोर युद्ध झालें. आंतून किल्यांतले लोक निकरानें लढत होते व त्याच वेळीं बाहेरून आसपासचे रजपूत राजे व अनहिल वाड्याचा चालुक्य राजा देवालयाच्या संरक्षणाकरितां घांवून आले. परंतु, येथेहि अखेर विजयश्रीनें महंमुदासच माळ घातली. अशा रीतीनें इ. स. १०२४ सालीं पारतंत्र्याच्या घणाचा भूमातेवर होणारा प्रचंड घाव आपल्या वक्षःस्थलावर तोलून धरण्यास अनेक हिंदु-योद्धे घांवून गेले व समरदेवीस बळी पडून त्यांनीं आपलें नांव अजरामर केलें. सोरटी सोमनाथाच्या भंगानें त्या वेळीं अखिल हिंदुमात्र खवळून गेला होता व त्याचा वचपा काढण्याची सूडबुद्धि, सामान्य वाटाळ्याचा घंदा करणाऱ्याच्या देखील मनांत आली. व त्यांनीं महंमुदाला परत जातांना अनेक

हिंदुत्व

वेळां चकवून भलत्याच मार्गाने नेऊन त्याचा व त्याचा सैन्याचा शक्य तो सूड घेतला. रजपुत राजेहि, राजा भीमदेवाच्या आधिपत्याखाली अजमीरची वाट अडवून बसले होते. अखेर धिंघच्या वाळवंटांतून अनेक हालअपेष्टा सोशीत महंमुद एकदांचा परत गेला. ह्या सर्व गोष्टींवरून हें उघड होतें कीं, परकीयांचे प्रचंड घाव जरी अनवरत पडत होते, तरी हिंदुवीर, हिंदुमुत्सद्धी, हिंदुराजे पुनःपुनः प्राणार्पण करूनहि ह्या परकीय आक्रमणाचा प्रतिकार करीत होते.

ह्या घनघोर समरानंतर पंजाबप्रांत जरी अर्धवट मुसलमानांच्या ताब्यांत गेल्यासारखा झाला तरी पुनः एक शतक, दीड शतकपर्यंत मुसलमानांना अधिक आक्रमण करतां आलें नाहीं व सर्व हिंदुस्थान हें परकीय स्वान्यांचा हा प्रचंड आवेग सहन करून हिंदूचें हिंदू राहिलें. नंतर इ. स. ११९१ मध्ये महंमदघोरीची स्वारी झाली. परंतु, त्यामध्ये पृथ्वीराज चव्हाणाच्या तेजस्वी खड्गानें महंमदघोरीला समरांगणीं लोळवून त्यास कैद केलें. अखेर प्राणयाचना करून ह्या कृतघ्न राजानें आपली मुक्तता करून घेतली व ११९३ मध्ये वचनभंग करून पुनः हिंदुस्थानावर स्वारी केली. या वेळींहि हिंदूचें खड्ग लढलें. परंतु, तें या समरांत मोडलें गेलें, गजनीच्या महंमुदानें ज्याप्रमाणें वायव्यसरहद्दीचें दार सताड उघडें केलें त्याचप्रमाणें महंमदघोरीनें दिल्लीच्या तक्ताला हात धालून भारतीचें सिंहासन भ्रष्ट केलें. अशा रीतीनें सातव्या शतकापासून तों बाराव्या शतकाच्या अंतापर्यंत, म्हणजे जवळ जवळ पांच सहा शतकें स्वातंत्र्यरक्षणाकरितां अव्याहत झगडा करून मग अखेर हिंदूभू परतंत्र झाली. स्वातंत्र्यरक्षणाकरितां हा असा प्राणघातक व अनवरत झगडा जगांतल्या इतर कोणत्या देशानें केला आहे ? कोणत्या देशाचे वीर पिढीमाणून पिढी, पिढीमाणून पिढी, सतत सहा शतकें स्वातंत्र्यरक्षणाकरितां समरदेवीला बळी देऊं शकले आहेत ? जर्मनीच्या आक्रमणाविरुद्ध प्रयत्न करतां करतां फ्रान्स, व फ्रान्सच्या आक्रमणाविरुद्ध स्वसंरक्षणाची तयारी करतां करतां जर्मनी हीं एका शतकाच्याच अवधींत किती निःसत्त्व झालीं आहेत व त्यांच्या अस्तित्वाचें तारुं कालाच्या महासागरावर किती अनिश्चित हेलकावे खात आहे हें आज आपण प्रत्यक्षच पहात आहोंत. मग ज्या हिंदुजातीनें एक नव्हे, दोन नव्हे तर सतत सहाशें वर्षे हें आत्मरक्षणाचें युद्ध, आपापसांत वैरें असूनहि, असंघटित राजसंस्था अस-

प्रस्तावना

नहि, चालू ठेवलें त्या हिंदुजातीची घन्य नाहीं असें कोण म्हणेल ? व अशा ह्या शक्तिपात करणाऱ्या युद्धानंतर पराजित होऊन, परतंत्र झाल्यावरहि व राज्यसत्ता सर्वस्वी परकीयांच्या हातीं गेल्यावरहि, असहाय स्थितीत, असमान स्थितीत, धर्मरक्षणाकरितां व जातिगौरवाकरितां, व्यक्तिव्यक्तीनें, कुटुंबाकुटुंबानें, समाजासमाजानें जे आत्मत्याग केले ते पाहून प्रत्यक्ष वैज्यांच्या तोंडून देखील आश्चर्याचे उद्गार निघतील.

अशा रीतीनें उत्तर हिंदुस्थानांत स्वातंत्र्यसमराचा झगडा सुरू होऊन त्यामध्ये हिंदूंचा पराभव कसा झाला व केव्हां झाला हें आपण विहंगम दृष्ट्या पाहिलें. आतां दक्षिण हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याचा इतिहास तशाच विहंगम दृष्टीनें आपण अवलोकन करूं.

पृथ्वीराजांचा ११९३ मध्ये पराभव झाल्यावर, बरोबर शंभर वर्षांनीं म्हणजे १२९३ मध्ये अल्लाउद्दीनानें प्रथम दक्षिणेमध्ये प्रवेश केला. अनंत कालपर्यंत अविच्छिन्न व अनवरत स्वातंत्र्य, वैभव, सुख हें उपभोगीत असल्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानप्रमाणेंच दक्षिण हिंदुस्थान देखील, असंघटित, सुखलोलुप, मृदुलवृत्तीचें व बढाईखोर स्वभावाचें बनलें होतें. म्हणून अल्लाउद्दीनाच्या पहिल्याच स्वारीच्या फटकाऱ्याबरोबर यादवांचें प्रबल म्हणून गणलें जाणारें साम्राज्य ह्दरून गेलें. परंतु, ह्या अंजनानें ज्या वेळीं त्यांचे डोळे उघडले तेव्हांपासून मात्र दक्षिणेतल्या हिंदु लोकांनीं हि या यवनी परक्या सत्तेला अखंड विरोध सुरू ठेविला व प्राणसमर्पण करूनहि आपल्या जातीचा गौरव वाढविला. हें ऐतिहासिक दृष्ट्या सिद्ध करावयास आम्ही वाचकांपुढें फक्त कांहीं सन ठेवितों. म्हणजे त्यापासून होणारा बोध उघड होईल.

वर सांगितलेंच आहे कीं इ. स. १२९३ मध्ये अल्लाउद्दीनानें रामदेवराव जाधवाचा पराभव केला व त्याच्याकडून मांडलिकत्व कबूल करविलें. परंतु, त्या मानधनराजास हें यवनांच्या आधीनतेचें शल्य जिन्हारीं लागून लवकरच त्याचा अंत झाला. त्याचा मुलगा शंकरपाळदेव हा तेजस्वी वृत्तीचा होता व त्यानें यवनांचें आधिपत्य झुगारून दिलें. अल्लाउद्दीनाचा सेनापति गुलाम काफूर यानें दक्षिणेमध्ये स्वारी केली, तेव्हां त्या स्वारीचा प्रतिरोध करीत असतां शंकरपालदेव स्वातंत्र्यसमरांत पतन पावला. देवगिरीचें देवत्व लयाला जाऊन महाराष्ट्र परतंत्र बनला. शरीरानें जिकला

हिंदुत्व

गेला तरी महाराष्ट्र मनाने जिंकला गेला नाही. १३१३ मध्ये शंकरपाळदेव मारला गेला व देवगडचे राज्य यावनी अंमलाखाली किंचित् कालपर्यंत गेलें. परंतु, लगेच हरपालदेव हा रामदेवरावाचा जांवई होय—याने देवगड काबीज करून पुनः कांहीं काल स्वातंत्र्य अनुभवलें. परंतु, इ. स. १३१८ मध्ये यवनांशी स्वातंत्र्यसमर करीत असतां तो पकडला गेला व घर्माच्या नांवाने तो हुतात्मा झाला. त्याच्या अंगाची सालडी काढून त्यास हाल हाल करून जिवें मारलें. महाराष्ट्राचा हा हरपाल देव हा संभाजीप्रमाणे पहिला बळी परसत्तेला पडला. अशा रीतीने १२९३ मध्ये भारताच्या जी प्रखर सुरी दक्षिण हिंदुस्थानच्या उरांत घुसली, ती ओढून काढण्याचे प्रयत्न १२१८ पर्यंत होऊन त्यामध्ये हरपालदेव हुतात्मा झाला. यानंतर उणी घुरी पंधरा वर्षे लोटली नाहीत तोंच हिंदूवीरांनी, हिंदूतत्त्ववेत्त्यांनी, हिंदूधर्मगुरूंनी, हिंदुत्वाच्या रक्षणाकरितां व देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां एक प्रचंड बनाव तुंगभद्रेच्या कांठी, अनागोंदीच्या निविड जंगलांत सुरू केला. याचे उपदेष्टे व द्रष्टे प्रत्यक्ष माधवाचार्य जे पुढें विद्यारण्य स्वामी म्हणून प्रसिद्ध शंकराचार्य झाले ते—झाले. वीरवर हक्क व बुक्क ह्या राज्या-क्रांतीचे अध्वर्यु बनले व दक्षिण हिंदुस्थानचा अखिल हिंदुमात्र या क्रांतीच्या झेंड्याखाली जमा होऊं लागला. घुरी एक पिढीहि परतंत्र होऊन झाली नाही तोंच इ. स. १३३५ साली त्या जगद्विख्यात विजयानगरची प्राण-प्रतिष्ठा झाली व हक्कराय व बुक्कराय यांच्या तिखट तरवारींनी व माधवाचार्य, सायणाचार्य यांच्या तत्र बुद्धिबलांनी विजयानगरला सर्व हिंदु संस्कृतीचे आगर बनलेलें एक प्रचंड, प्रबल साम्राज्य जन्माला आलें व त्यानें एका पिढीतच यावनी सत्तेला प्रतिबंध केला. या प्रबल साम्राज्यानें जवळजवळ अडीच शतकेपर्यंत दक्षिणेमध्ये कैक वेळीं मुसलमानांना थरकांप पावावयास लावून हिंदुध्वज, हिंदुसंस्कृति व हिंदुधर्म यांचा गौरव रक्षण व वर्धन केला. अखेर १५६४ मध्ये सर्व मुसलमानांनीं एक होऊन विजयानगरचे रामदेवराव ह्यांचा तालिकोटच्या लढाईत पराजय केला व अडीच शतके सर्व मुसलमानी सुलतानांच्या छातीवर पाय देऊन हिंदुधर्माचा गौरव व स्वातंत्र्य राखणाऱ्या या साम्राज्याचा, स्वातंत्र्ययुद्धांत स्वाहाकार झाला !

प्रस्तावना

घुठें पन्नास वर्षें मात्र हिंदुस्थानच्या नितांत निरयगतीचीं गेलीं. सर्व हिंदु स्थानभर मुसलमानांचा अव्याहत अंमल सुरू झाला व आतां हिंदुधर्म कसचा वांचतो असें निष्क्रिय लोक म्हणूं लागले व आतां हिंदुधर्म कसा वांचतो याची विवंचना धर्माभिमाना व देशाभिमाना लोक करूं लागले. परंतु अर्धशतकाच्याच नंतर पुनः रामदास-शिवाजी युग १६२७ साला-पासून सुरू झालें व या सुवर्णयुगानें पुनः एकदा, ११९३ मध्ये यवनांच्या हातीं गेलेली दिल्ली, इ. स. १७६० सालीं जवळ जवळ सहा शतकांनंतर, परत घेतलेली पाहिली व पृथ्वीराजाच्या समशेरीचे तुकडे झाल्यानें दिल्लीला उभारलेलें यवनी सत्तेचें सिंहासन महाराष्ट्रपुत्र, हिंदनर-केसरी जो भाऊसाहेब, त्याच्या घणांच्या प्रचंड घावांनीं शतचूर्ण होऊन गेलें.

अशा रीतीनें यावनी लोकांच्या आक्रमणांतून विमुक्त होत आहे नाहीं तोंच समुद्रांतून युरोपियन संस्कृति हिंदमातेवर चढाई करून आली व अविधाशी प्राणघातकी झगडा उणापुरा एक हजार वर्षें करून त्यांत नुक्तेंच कुठें यश मिळतें न मिळतें तोंच, या नूतन टोळघाडीशीं हिंद-मातेला व हिंदूजातीला नवा भीषण संग्राम सुरू करावा लागला. आणि तरीहि हेंहि आव्हाहन तिनें धीरगंभीरपणानें स्वीकारून संरक्षणसमराचा पुनश्च 'हरिः ॐ' केला ! व त्या झगड्यांत कधीं वडगांवच्या लढाईत तर कधीं दिल्लीच्या कारस्थानच्या चढाईत, कधीं नानांच्या मुत्सद्दी-गिरीच्या डावपेचांत तर कधीं पाटीलबावांच्या समशेरीच्या सलामींत अनेक वेळां या नूतनागत युरोपियन संस्कृतीला हतप्रभ केलें गेलें. कधीं भरतपुरच्या जाटानें, तर कधीं शिखांच्या रणजितसिंगानें व त्याच्या पराक्रमी 'खालसाने' हिंदूंच्या शौर्याची ज्योति अजून सतेज व दाहक आहे, याचा प्रत्यय आणून दिला. अखेर पुनः एकदा दुर्दैवानें ११९३ साल, इ. स. १८१८ सालीं उजाडलें व पुनः एकदा, महत्प्रयासानें स्वतंत्र केलेलें सिंहासन परकीय सत्तेच्या आघातानें आहत झालें.

एक हजार किंवा दीड हजार वर्षांचा इतिहास हा अस स्वातंत्र्यसमरानें व स्वरक्षणाच्या निश्चययुक्त प्रयत्नांनीं व्यापिलेला आहे. त्यानंतर ब्रिटिश अमलाखालच्या ह्या शंभर वर्षांत देखील, प्रत्यक्ष समरांत

हिंदुत्व

पराजय झाला असला तरी, इतर सर्व गोष्टींत, बुद्धिमत्तेत, चिवटपणांत, विद्वत्तेत, वैयक्तिक पराक्रमांत वगैरे कोणत्याहि बाबतींत हिंदुसंतान हीणकस ठरत नाही. फक्त त्यांच्यांत नाही संघटना, नाही संभूयसमुत्थान, नाही सामुदाईक एकात्मकता, नाही एकनिष्ठेची शिस्त, व म्हणूनच आज ही दीन अवस्था आपणांस प्राप्त झाली आहे.

आतांपर्यंत हे जे पूर्वीच्या इतिहासाचे अल्पसे आलोचन केले ते कांही पूर्वजांचे केवळ गुण गाण्याकरितां बढाईखोरवृत्तीने केले असे नव्हे, तर आज जी निराशा पसरलेली दिसत आहे, तिचे आवरण ह्या आत्मप्रत्ययाच्या भाषेने व इतिहासाने नष्ट व्हावे म्हणून होय. व यामध्येहि अतिशयोक्तीचा यत्किंचितहि भाग नसून ही सर्व सार्थोक्ति व सत्योक्ति आहे. अशा रीतीने आपल्या पूर्वजांचा यथावत् परिचय झाला म्हणजे कोणत्याहि जातीला व राष्ट्राला भविष्य काळची आशा व उमेद येते व ती आशा व उमेद सफल करावयास मनुष्य उत्सुक होतो.

इथपर्यंत जर वाचकांची मजल आली तर त्यांना आपण हिंदूंनी कोणत्या उदार बुद्धीने व कशा प्रयत्नसातत्याने आपला उद्धाराचा मार्ग मोकळा होईल, ह्याची रूपरेषा, ह्या हिंदुत्वाच्या वाचनाने कळून येईल, असा खूप भरवसा आहे. व त्याचबरोबर असाहि खूप भरवसा आहे—नव्हे निष्ठा आहे की, पुनरपि एकदा ही पुराणपवित्र व पुराणप्रसिद्ध हिंदुजाति, हल्लीचे आत्मघातकी कांही दोष नष्ट करून, बलशाली होईल. अशा ह्या बावीस कोटि संतानांनी बलिष्ठ, संघटनाने संघटित व शुद्धीकरणाने समृद्ध झालेल्या हिंदुजातीशी हिंदुदेशांत वास्तव्य करणाऱ्या मुसलमानादि सर्व जाति औत्सुक्यानं एकी करतील व ह्या हिंदुभूमीच्या हिंदुमुसलमान—पार्शी—ख्रिश्चन अशा सर्व संतानांच्या ऐक्यानं स्वराज्याच्या प्राप्तीकरितां भगीरथ प्रयत्न होतील व मग त्या संघटित तेहेतीस कोटींच्या प्रयत्नांना थोपवून धरण्याचें सामर्थ्य ह्या जगांतील कोणत्या पाशवी शक्तीत राहील ?

या पुस्तकाच्या भाषांतरामध्ये जे दोष असतील ते सर्व माझे व बाकीचे सर्व गुण मूळ ग्रंथकर्त्याचे, एवढें सुचवून ठेऊन, हिंदुत्वाच्या मनोरम उद्यानांत रिघण्याचा मार्ग इतका वेळ मी रोखून धरला व त्या उद्यानांतल्या आमोदयुक्त कल्पनापुष्पांचा सुवास घेण्यास व त्यांतील उद्बोधक व तत्त्वबोधक विवेचनाच्या फलांचा मधुर आस्वाद घेण्यास वाचकांस उशीर केला याबद्दल क्षमा मागण्याच्या मानगडीत पडून, अधिक उशीर न करतां मी एकदम येथेच अंतर्हित होतो.

गिरगांव—
किलोस्कर भुवन,
चैत्र वद्य पंचमी
शके १८३७

भाषांतरकर्ता—
ना. दा. सावरकर.

वीर वैरागी

भाषांतरकारः—दे. भ. गणेश दामोदर सावरकर.

मराठे, रजपूत व शीख या तीन जातींनीं आपल्या मर्दुमकीच्या जोरावर हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अढळ स्थान मिळविलें आहे. मुसलमानी सत्तेबरोबर झालेला शिखांचा लढा अत्यंत त्यागमय व हृदयस्पर्शी आहे. या इतिहासांतील एक प्रमुख नेता, वीर वैरागी याचें चरित्र.

पंजाबचे प्रख्यात दे. भ. प्रो. भाई परमानंद, एम्. ए.

यांनीं हिंदी भाषेंत लिहिलें आहे. मूलतः उज्वल असलेला हा विषय भाई साहेबांनीं अत्यंत जिह्वाळ्यानें सजविला आहे. अशा या ग्रंथाचें भाषांतर केलेलें असल्यामुळे तें किती श्रेष्ठ दर्जाचें वठलें असेल हें निराळें सांगणें नकोच. शिवाय या पुस्तकास,

दे. भ. वें. विनायकराव सावरकर.

यांची ताजी मूळ कविता—‘अमरमृत’—ही जोडलेली आहे. चौदा वर्षांच्या घोर शिक्षेनंतर व तपश्चर्येनंतर सावरकरबंधूंची महाराष्ट्रसरस्वतीस ही पहिलीच सलामी आहे. तीन हृदपार देशभक्तांच्या लेखणीचा हा त्रिवेणी संगम या ग्रंथांत झालेला असल्यामुळे हा ग्रंथ हस्तगत करून ध्यावयाची त्वरा करावी. किंमत फक्त १ रुपया.

पत्ताः—गणेश महादेव आणि कंपनी, गिरगांवरोड, मुंबई.

उद्योन्मुख महाराष्ट्राच्या स्फूर्तिमय जीवनाचें काव्य गाणारा

“ महाराष्ट्रभाट ” याचें “ गोमांतक ”

मराठ्यांच्या इतिहासांत पानिपतच्या रणसंग्रामाइतका हृदयस्पर्शी भाग नाही. हिंदुस्थानांत हिंदवी साम्राज्य स्थापन करणें ही मराठ्यांची राजकीय व धार्मिक महत्वाकांक्षा होती. धार्मिक व राजकीय जुलुमानें गांजून गेलेल्या मराठ्यांच्या हृदयांत ‘ हर हर महादेव ’ चा धर्म उद्भूत झाला. महाराष्ट्रांतल्या लोकांनीं एकजूट होऊन मुसलमानांचा जुलूम उलथून पाडला पण गोमांतकांतील हिंदूवर धार्मिक जबरदस्तीचा जो कहर गुदरला त्यापुढें मुसलमानांचा जुलूम कांहींच नाही असें म्हणावें लागतें.

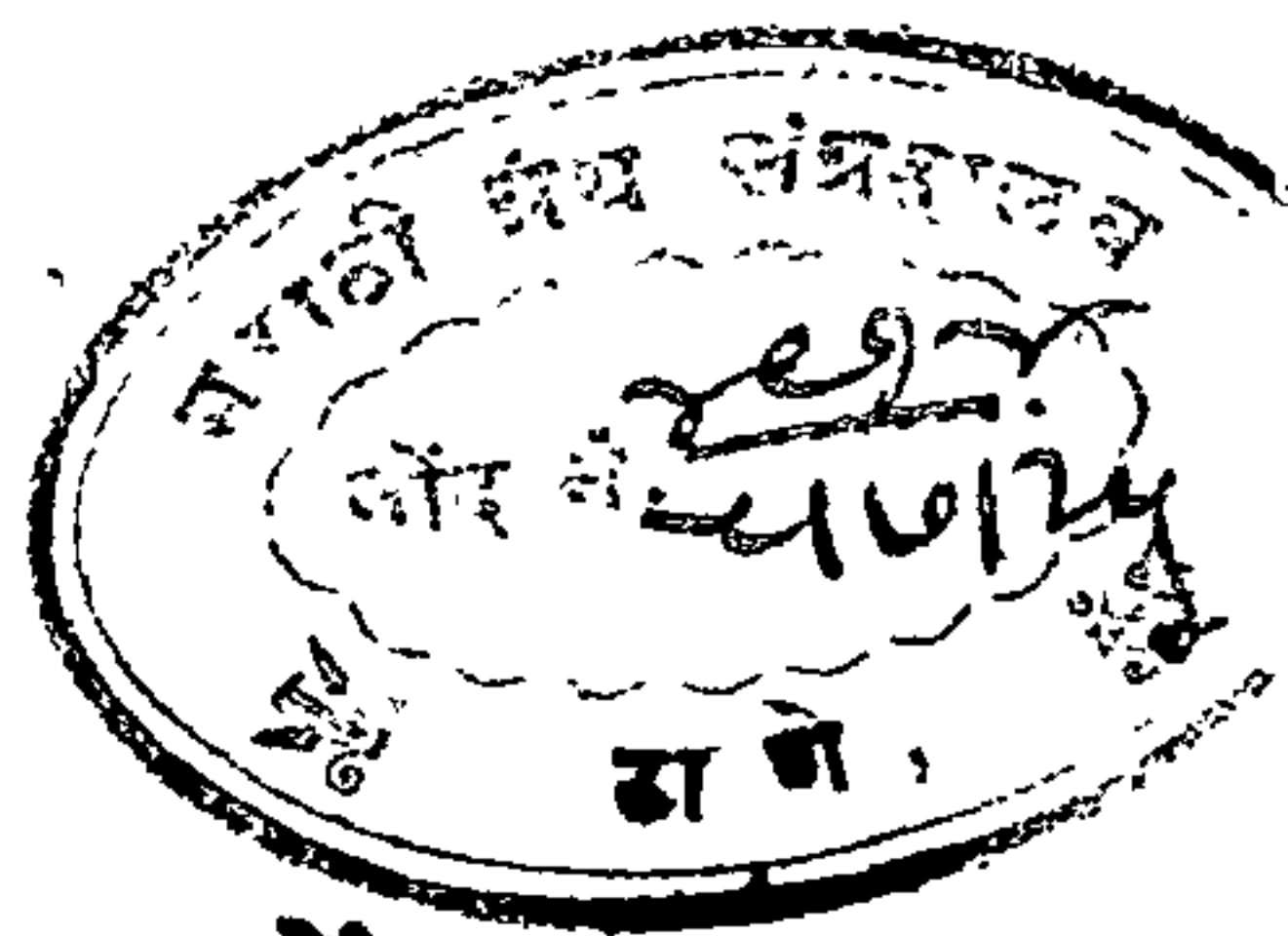
गोमांतकांतोळ जुलूम जबरदस्तीला बळी पडलेल्या एका हिंदी कुटुंबाचीं करुण कहाणी या काव्यांत ग्रथित केलेली आहे. काव्याचा आरंभ अत्यंत करुण रसांत होऊन त्याचा परिपोष वीर रसांत होत गेलेला आहे. गोमांतकांत निर्माण झालेल्या एका हिन्दी वीराला भावितव्यतेच्या प्रवाहांत देशोदेशीं भटकावें लागतें व शेवटीं तो अटक पानिपतच्या रणसंग्रामांत प्रसिद्धीस येऊन अमर होतो असा ह्या काव्याचा कथाभाग आहे.

पानिपतच्या रणसंग्रामावर ‘ महाराष्ट्रभाट ’ हें एक महाकाव्य लिहीत आहेत; ‘ गोमांतक ’ हा त्या काव्यांतील एक भाग आहे, असें असलें तरी हा भाग कथानकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण आहे. अगदीं वृत्तापासून काव्य लेखनाची पद्धति नवी असल्यानें गोमांतक हें काव्य महाराष्ट्रमरस्वतीलाहि वेगळी दिशा लावण्याइतकें सामर्थ्याचें आहे. सुंदर कापडी बांधणी किं. २ रु.

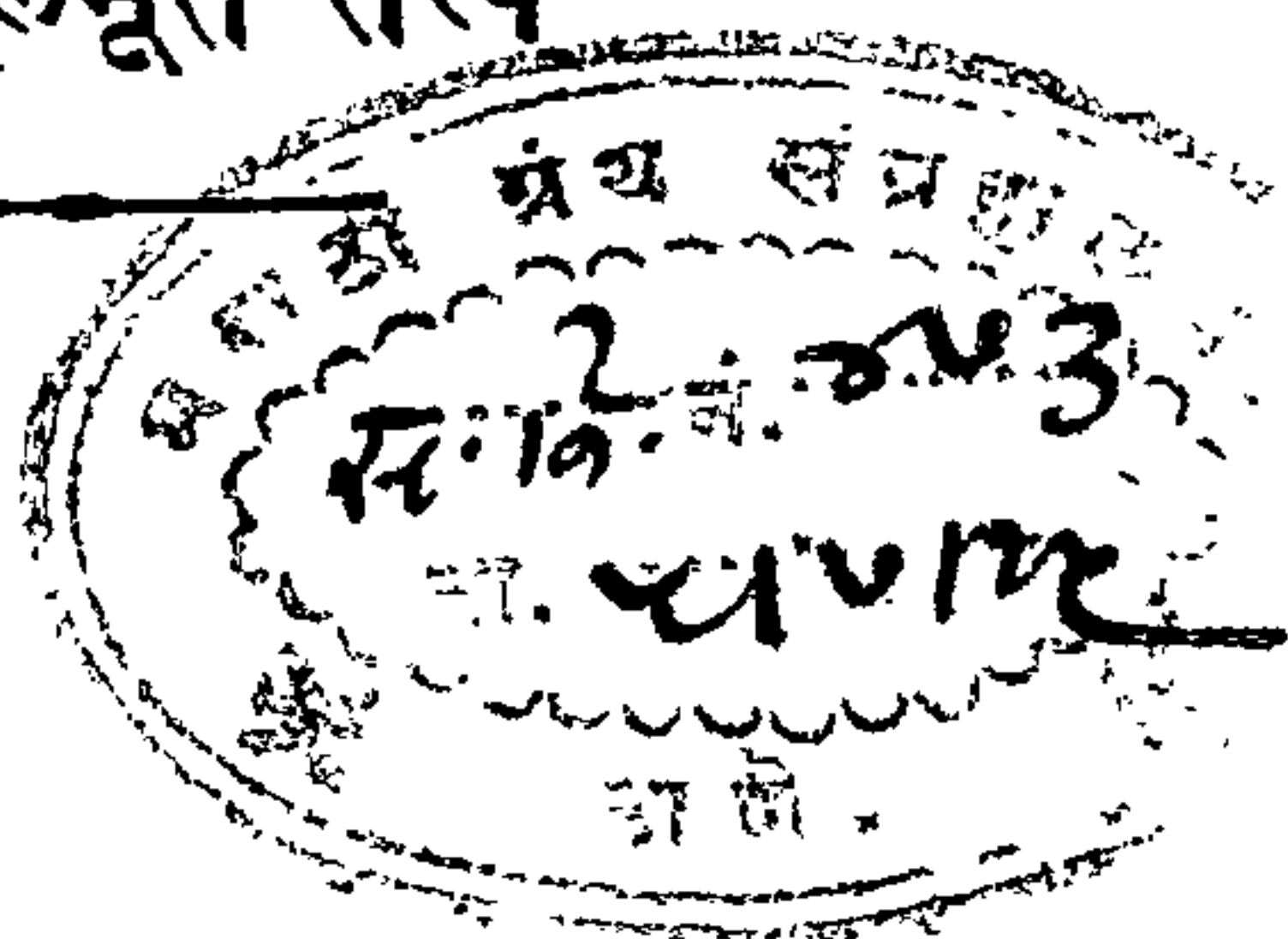
पत्ता—गणेश महादेव आणि कंपनी, गिरगांव रोड, मुंबई.

हिंदुत्व

ॐ:५:ॐ

हिंदुत्वाची मूलभूत तत्वे

“नांवामध्ये काय आहे ! नांव म्हणजे कांहीं हात नव्हे, पाय

नव्हे, बाहु नव्हे, मुख नव्हे किंवा शरीरांतील कोणताहि दुसरा एखादा भाग नव्हे. ” असे म्हणून व्हेरोनाच्या सुकुमार कुमारिकेने आपल्या प्रियकराला नांव बदलण्याबद्दल अत्यंत प्रेमाची गळ घातली होती. तथापि ‘ आम्ही हिंदु आहोत, आणि हिंदु रहाण्याचीच आम्हाला आसक्ति वाटते ! ’ असे जर आम्ही अभिमानाने म्हटले तर ती व्हेरोनाची कुमारिका आम्हांला क्षमा करील, अशी आम्ही आशा करतो. त्या सदय साधूच्या परिस्थितीप्रमाणेच जर आमची परिस्थिति असती, तर आम्हीहि तिच्या तरुण प्रियकराला असाच उपदेश केला असता की, “ बाबा, नांवामध्ये काय आहे ! ज्या पुष्पाला आपण ‘ गुलाब ’ म्हणतो त्याच पुष्पाला उद्यां दुसरे कोणतेहि जरी नांव ठेवले तरी त्याचा मोहक वास तसाच येणार ! ह्मणून तू इतक्या नाजूक रीतीने गळ घालणाऱ्या तर्कशास्त्राच्या गोड आग्रहाला मान वांकीव. कारण, नुसत्या नांवापेक्षा वस्तूचीच किंमत अधिक आहे; आणि विशेषतः जेव्हा दोन वस्तूपैकी एकच पसंत करावयाची आहे; किंवा जेव्हा त्या दोहोंमधील संबंध नवीन, अथवा साधा आहे तेव्हा तर वरील विधान अधिकच यथार्थ

आहे; शब्दांच्या ध्वनीमध्ये आणि त्यांच्या अर्थामध्ये अभेद्य असा संबंध असतो हे म्हणणे, एकाच वस्तूला अनेक भाषांमध्ये अनेक नावे असतात ह्या एकाच गोष्टीने निरर्थक ठरते. तरीहि पण वस्तूच्या नावाचा व प्रत्यक्ष वस्तूचा संबंध जसजसा अधिकाधिक चिरस्थायी होईल तसतशी त्या दोन कल्पनांचा बोध करून देणारी ही सांखळी सहजरीतीने विचारांचा प्रवाह एकापासून दुसरीकडे नेऊं शकते. आणि शेवटी त्या दोहीना निराळें करणे अशक्य होऊन जाते. आणि त्यांतहि जेव्हां त्या वस्तूशी दुय्यम प्रतीचे कित्येक विचार किंवा विकार गूढ रीतीने संबद्ध झालेले असतात, त्या वेळीं तर प्रत्यक्ष वस्तु इतकेंच तिच्या नावाचें महत्त्व असतें. 'नांवामध्ये काय आहे ?' असा प्रश्न कळवळून विचारणाऱ्या त्या सुकुमार कुमारिकेला तरी तिच्या पूजेच्या दैवताला 'रोमिओ' ऐवजी 'पारीस' म्हटलें असतें तर तें आवडलें असतें काय ? किंवा तिचा प्रियकर तरी फलान्वित वृक्षांच्या मस्तकांना आपल्या चंदेरी चादण्याने रंगविणाऱ्या चंद्राची शपथ वाहून असें सांगेल काय, कीं त्यांच्या 'ज्यूलियट' ला दुसऱ्या कोणत्याहि नावानें—उदाहरणार्थ 'रोझेलिन' या नावानें—संबोधलें तरी त्याच्या हृदयांत तसल्याच मधुर आणि मंजुल लहरी उठतील ? असे कांहीं शब्द आहेत कीं, ते एखाद्या अत्यंत दुर्गम कल्पनेला किंवा ध्येयाला सुगम करतात. त्याचप्रमाणें एखादे वेळीं एखाद्या अमर्याद व केवळ मनोगम्य अशा सर्वसाधारण तत्वाला—कीं जें एखाद्या स्वतंत्र जीवजाताप्रमाणें स्वतःसिद्ध राहतें आणि विस्तार पावतें—हें नांव सहजगम्य बनवतें. अशीं नावे एखाद्या व्यक्तीचे 'हातपाय किंवा इतर कोणताहि अवयव' होऊं शकत नाहोंत, याचें कारणच हें कीं, तीं नावे मनुष्याचा केवळ आत्माच असतात. हीं नावे प्रत्यक्ष कल्पनाच होऊन वसतात व मनुष्यांच्या पिढ्यांपेक्षांहि अधिक जगतात. 'जिजिस' अस्तंगत झाला, परंतु 'ख्रिस्त' मात्र रोमन बादशहा व त्यांचें रोमन साम्राज्य गेलें तरी अमर राहिला. 'मॅडोना' च्या सुंदर चित्रांपैकीं एखाद्या चित्राच्या खाली 'फातिमा' असें नांव लिहा; आणि मग एखाद्या रॅगनिश गृहस्थ त्याच्याकडे कौशल्याने काढलेल्या इतर चित्रांप्रमाणेंच चिकित्साबुद्धीने निरीक्षण करूं लागेल; परंतु, तुम्ही 'फातिमा' हें नांव काढून

‘ मॅडोना ’ हें नांव त्याच्या ऐवजीं लिहा म्हणजे बघा काय चमत्कार होतो तो ! त्याच्या पायांतला ताठपणा जाईल व त्याचे गुडघे जमिनीला टेंकतील. त्याच्या डोळ्यांतील चिकित्साबुद्धि नष्ट होईल व त्या ठिकाणी भक्तिभावानें अंतर्गत झालेली दृष्टि प्रादुर्भूत होईल; आणि त्याचें सर्व शरीर, आपल्यासमोर प्रत्यक्ष प्रेमस्वरूप जगन्माता उभी आहे, अशा जाणिवेनें रोमांचित होईल ! नांवांत काय आहे ? होय ना ? तर मग अयोध्येला होनोलुलु म्हणा, किंवा राजकुमाराला गोमाजी म्हणा, किंवा अमेरिकन लोकांना वॉशिंगटनचें नांव चेंगिझखान ठेवावयास सांगा; किंवा एखाद्या मुसलमानाचें ज्यू म्हणवून घ्यावयास मन वळवा; म्हणजे तुम्हाला आढळून येईल की, (अरेबियन नाइट्समधील) “ तिळा उघड ! ” हा मंत्र आपल्या जातीचा अनन्य शब्द नाही.

ज्याच्या योगानें मनुष्यजातीला नवीन जीवन व स्फूर्ति मिळते अशा तऱ्हेच्या नांवांपैकीच ‘ हिंदुत्व ’ हें एक नांव आहे, व त्याचें मुख्य लक्षण आणि वैशिष्ट्य काय आहे याबद्दल येथें चर्चा करण्याचा मानस आहे. या नांवाभोंवतीं ज्या कल्पना आणि जीं ध्येयें, ज्या पद्धति आणि ज्या संस्कृति, जे विचार आणि जे विकार केंद्रीभूत झाले आहेत ते इतके अनेकविध आणि विपुल, इतके प्रभावशाली आणि इतके सूक्ष्म, इतके चकविणारे तरी इतके स्पष्ट आहेत की, त्यामुळे ‘ हिंदुत्व ’ या शब्दाची व्याख्या करण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात. जास्त जरी नसला तरी, चाळीस शतकांचा काळ, ह्या शब्दाला आज तो जसा आहे तसा तऱ्हेचा अडवावयास लागलेला आहे. कवि आणि तत्त्ववेत्ते, स्मृतिकार आणि स्मार्त, वीर आणि इतिहासलेखक ह्या सर्वांनी हा शब्द आहे तसाच तो अबाधित रहावा म्हणून याच्यावर विचार केला आहे; याच्याकरितां ते लढाया लढले आणि याच्याकरितां मेलेसुद्धा आहेत. आणि हें नांव, कधी परस्पर—विरोधी, कधी एकनिष्ठ, कधी सहकारी अशा आपल्या अखिल जातीच्या अनेक कृत्यांचा निष्कर्षच नाही काय ? ‘ हिंदुत्व ’ हा कांहीं शब्द नाही, हा तर इतिहास आहे. आणि हा इतिहासहि, कांहीं वेळेला कांहीं लोक हिंदुत्व या शब्दाचा ‘ हिंदुधर्म ’ या सापेक्ष नांवाशीं घोंटाळा करून केवळ धार्मिक किंवा आत्मिक इतिहास समजतात तसा नाही.

तर हा इतिहास सर्वांगीण आहे. 'हिंदुधर्म' हा शब्द फक्त 'हिंदुत्व' या पासून उत्पन्न झालेला अंशात्मक व एक देश दाखविणारा शब्द आहे. 'हिंदुत्व' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केल्यावांचून 'हिंदुधर्म' याचा अर्थ अवोध्य व अनिश्चित रहातो. या दोन शब्दांमधील अंतर न समजल्यामुळे ह्या आपल्या हिंदु संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा ज्यांच्या मालकीचा आहे अशा सजातीय निरनिराळ्या जातीजातीमध्ये पुष्कळ गैरसमज व परस्पर अविश्वास उत्पन्न झालेला आहे. या दोन शब्दांमधील अर्थामध्ये तत्त्वतः काय फरक आहेत हे जसजसे आमचे विवेचन विस्तृत होईल, तसतसे अधिक स्पष्ट होईल. आतां येथे फक्त इतके सांगितले ह्मणजे घुरे की, 'हिंदुत्व' याचा अर्थ कांहीं 'हिंदुधर्म' या शब्दार्थाशी पुष्कळ लोक समजतात तसा समान नाही. 'धर्म' या शब्दाने सामान्यतः कोणत्या तरी अध्यात्मिक वा धार्मिक पंथाच्या वा मताच्या नियमांचा अथवा सिद्धांताचा संग्रह असा अर्थ घेतला जातो. भाषेची पद्धति जर आपल्या वाटेत आली नसती तर, 'हिंदुपणा' हाच शब्द 'हिंदुधर्म' या शब्दापेक्षां हिंदुत्वाशी अधिक जवळ म्हणून आली योजिला असता. 'हिंदुत्व' या शब्दामध्ये आमच्या हिंदुजातीच्या अस्तित्वाची प्रत्येक क्रिया व प्रत्येक विचार यांच्या सर्व शाखा समाविष्ट होतात. आणि ह्मणून 'हिंदुत्व' या शब्दाचे यथार्थ आकलन करतां यावे ह्मणून आपल्याला प्रथम 'हिंदु' या शब्दाचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे; आणि मनुष्य-जातीमधल्या लक्षावधि लोकांच्या अंतःकरणावर ह्या शब्दाने आपली एवढी छाप कशी पाडली, आणि त्यांच्यातले शूरांतले शूर व उत्तमांतले उत्तम आपला जीव याच्यावरून ओवाळून कसा टाकण्यास तयार झाले याचे रहस्य जाणले पाहिजे. परंतु, असे करण्यापूर्वी एक गोष्ट स्पष्टपणे सांगणे अवश्य आहे की, जो शब्द मुख्यत्वेकरून एका पंथाचा द्योतक आहे व जो 'हिंदुत्व' या शब्दापेक्षां अधिक संकुचित व कमी अर्थवाहक आहे अशा 'हिंदुधर्म' या शब्दाची व्याख्या करण्याचा आही मुळीच प्रयत्न करीत नाही. यामध्ये आम्हाला किती यश येते किंवा असा प्रयत्न करणे हे योग्य आहे की नाही हे, विवेचन जसे विस्तार पावेल तसतसे कळून येईल.

२

धाडसी आर्य लोकांची अगदी पहिली वसाहत सिंधुनदीच्या तीरावर होऊन त्यांनी आपल्या होमाचा पहिला अग्नि

केव्हां जागृत केला, याचा नक्की कालनिर्णय करणे हे जरी हल्लींच्या पौर्वात्य संशोधनाच्या अवस्थेमध्ये घोक्याचे असले, तरी हे मात्र निश्चित आहे की, ईजिप्त आणि बाबिलोन येथील लोकांनी त्यांची भव्य संस्कृति उभारण्याच्या आधीच, सिंधुनदीच्या पवित्र जलबीचावरून सुगंधित यज्ञ-धुम वर्तुलाकर मंडळें घेत घेत वातावरणांत विलीन होत होता, व दऱ्या-खोरी अंतःस्फूर्तीने निघालेल्या वेदांच्या ऋचांनी निनादित होत होती. अचाट साहसे करण्यास प्रवृत्त करणारे त्यांचे अलोट शौर्य, व ब्रम्हाचे गूढ उकलून काढण्यापर्यंत भरारी मारणारी त्यांची विचारशक्ति या सर्वांच्या योगाने एका उदात्त आणि सनातन संस्कृतीचा पाया घालण्याचे महत्कार्य त्यांच्या हातून घडणार आहे, हे तेव्हांच स्पष्ट झाले होते. ज्या वेळेला आर्य लोकांनी, त्यांच्या शेजारच्या भाईवंदांशी—विशेषतः पारसिकांशी असलेला—आपला संबंध तोडला, त्या वेळी आर्य लोकांची वसाहत सप्तसिंधूच्या शेवटच्या सीमेपर्यंत पसरली होती—आणि त्या वेळीच त्यांची एकराष्ट्रीय-त्वाची कल्पना प्रगल्भतेला पावली होती इतकेच नव्हे, तर त्यांनी तिचे अधिष्ठान व नामकरणसंस्कारहि करून टाकले होते. सर्व भूभागावरून एखाद्या ज्ञानतंतूच्या जाळ्याप्रमाणे विखरून ज्या रुचिकर आणि अखंड सरितांनी आर्यांचे जीवन जणू संघटित केले. त्या पूत आणि पावन सरित्-श्रेष्ठांबद्दलच्या कृतज्ञताबुद्धीने प्रेरित होऊन आर्यांनी साहजिकच स्वतःला सप्तसिंधु हे नाम धारण केले—आणि याच नामाभिधानाने जगांतील अगदी पुराणतम व प्रथमचा ग्रंथ जो ऋग्वेद, त्यामध्ये सर्व वेदकालीन भारताला संबोधित केले आहे. प्रामुख्याने शेतकरी असलेल्या आर्य लोकांना ह्या सप्तसिंधूबद्दल किती अलौकिक प्रेम आणि आदर वाटत असला पाहिजे याची आपल्यास योग्य ती कल्पना सहज करता येईल. आणि या सातही नद्यांमध्ये जी अधिराणीप्रमाणे शोभणारी ‘सिंधु’ ती तर त्यांना

एकराष्ट्रीयत्व व एक संस्कृति यांचें प्रत्यक्ष दिसणारें एक मूर्त स्वरूपच भासत असे:-“ इमा आपः शिवतमा इमा राष्ट्रस्य भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रभृतोपमाः ॥ ”

आर्यलोकांच्या पुढील दिग्विजयांत त्यांना अशाच सुजला आणि सुफला सरिच्छेष्टा लाभावयाच्या होत्या; परंतु, ह्या ‘सप्तसिंधू’ बदल त्यांना जें अनिवार्य प्रेम व जो आदर वाटत असे, तो ते कधीहि विसरूं शकले नाहींत. कारण, याच ‘सप्तसिंधू’नीं त्यांना एकराष्ट्रीयत्वाच्या धाग्यानें बांधून टाकून त्यांच्या पूर्वजांना राष्ट्रीयत्वाची व संस्कृतीची नौबत वाजवावयास समर्थ केले होते. अगदीं आजच्या दिवसापर्यंतसुद्धां प्रत्येक ‘सिंधु’-‘हिंदु’ तो कुठेंहि असला तरी, -कृतज्ञतापूर्ण अंतःकरणानें, यांचें स्मरण करील, व आपल्या अंतःकरणाला त्यांनीं नवीन उत्साह व नवीन पावनता द्यावी अशी करुणा भाकील. “ इमं मे गंगे यमुने सरस्वति । शुतुद्रिस्तोमं सचता परुषण्या । असिकन्यामरुद्वृधे । वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिंधु कावेरी जलेस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ ”

हे लोक कांहीं केवळ स्वतःलाच हिंदु म्हणून संबोधित होते असें नाहीं, तर आमच्याजवळ असा निर्णायक पुरावा आहे कीं, शेजारी असलेल्या देशाचे लोकसुद्धां-निदान एका देशाचे लोक तरी त्यांना ‘सप्तसिंधु’ याच नांवानें ओळखीत होते. संस्कृतामधील ‘स’ हें अक्षर कधीं कधीं हिंदी अथवा हिंदीव्यातिरिक्तहि इतर प्राकृत भाषांतून ‘ह’ मध्ये बदललें जातें. उदाहरणार्थ ‘सप्त’ हा शब्द, केवळ हिंदी प्राकृत भाषांमध्येच नव्हे तर युरोपियन भाषांमधूनसुद्धां ‘हप्त’ या शब्दांत रूपांतर पावला आहे. आपल्याकडे सप्ताहाला आपण ‘हप्ता’ असें म्हणतो ह्याच सप्तचा हेण्टार्की ह्या शब्दांत हप्त असा बदल झालाच आहे. संस्कृतामधला ‘केसरी’ हा शब्द जुन्या हिंदीमध्ये ‘केहरी’ असा होतो. त्याचप्रमाणें ‘सरस्वती’चें रूपांतर पर्शियनमध्ये ‘हरहवती’, व ‘असुर’ याचें ‘अहुर’ असें होतें. आणि ‘अव्हेस्ता,’ मध्ये पुरातन पर्शियन लोकांनीं आपलें वेदकालीन ‘सप्तसिंधु’ ह्या नांवाचें रूपांतर ‘हप्तहिंदु’ असें केलेलें प्रत्यक्ष आढळून येतें. याप्रमाणें ऐतिहासिक

कालाच्या अगदी अंधुक प्रभातकालीन प्रकाशांतसुद्धा आपण 'सिंधू' च्या अथवा 'हिंदू' च्या राष्ट्राचे रहिवाशी होतो असे आढळून येते. आणि ही गोष्ट आपल्या इकडील पुराणकालीन विद्वान् लोकांनाहि माहित होती. भविष्यपुराणामध्ये सर्व म्लेंच्छभाषा संस्कृत भाषेपासून उत्पन्न झाल्या आहेत याबद्दल विवरण करीत असतां हे वरील सत्य नमूद करून ठेवून पुढे म्हटले आहे की, 'संस्कृतस्यैव वाणी तु भारतं वर्षमुत्पत्ताम् । अन्य-खंडे गता सैव म्लेंच्छाह्यानांदिनोऽभवन् । पितृ पैतर भ्राता च बादरः पति-रेव च । सेति सा यावनी भाषा ह्यश्वश्चास्यस्तथा पुनः । जानुस्थाने जैतुशब्दः सप्तसिंधुस्तथैव च हप्तहिंदुर्यावनी च पुनर्ज्ञेया गुरुंडिका ।' (प्रतिसर्ग-पर्व अ. ५)

याप्रमाणे पर्शियन लोक आपल्या वेदकालीन आर्यांना 'हिंदु' म्हणूनच संबोधित असत हे आपल्याला कळले. त्याचप्रमाणे त्या वेळची भर-भराटीला आलेली सर्व लांबलांबची राष्ट्रेहि आपल्याला 'हिंदु' म्हणूनच ओळखीत असली पाहिजेत. कारण, हे आपणांस माहित आहे की, सामान्यतः एखाद्या परकीय राष्ट्राशी आपला परिचय झाला, म्हणजे आपण ज्या राष्ट्रांच्या अथवा लोकांच्या मार्फत त्या राष्ट्राला ओळखू लागलों, तीं राष्ट्र त्याला ज्या नांवाने संबोधित असतात त्याच नांवाने आपणहि त्याला संबोधितो. इतकेंच नव्हे तर, प्रत्यक्ष सप्तसिंधूच्या टापूंतलि इतस्ततः पसरलेल्या मूळच्या रहिवाशांच्या जातीहि आर्यलोकांना भाषाशास्त्रांतील नियमांप्रमाणे, त्यांच्या स्थानिक भाषेत 'हिंदु' म्हणूनच संबोधित असल्या पाहिजेत. यापुढे जसजशा संस्कृत भाषेपासून प्राकृतभाषा उत्पन्न होऊं लागल्या तसतसें या सप्तसिंधूच्या वंशजांपैकीं बहुतेकजण व आर्यांमध्ये मिसळून गेलेले अथवा एकमेकांत शरीरसंबंध होऊन उत्पन्न झालेले जे लोक ह्या सर्वांनीं, बाहेरील देशांतील लोकांच्या संसर्गाशिवायहि स्वतःला 'हिंदु' म्हणवून घेतले असेल. कारण, संस्कृतामधील 'स' हा ज्याप्रमाणे परकीय भाषेत, त्याचप्रमाणे हिंदी प्राकृत भाषांमध्येहि 'ह' मध्ये रूपांतरित होतो. म्हणून, निःसंदेह असलेल्या लेखी पुराव्यावरून असे स्पष्ट होते की, आपल्या मूळपुरुषांनीं आपल्या राष्ट्राला व आपल्या जातीला अगदी पाळण्यांतले नांव म्हणून 'सप्तसिंधु'

अथवा 'हस्तहिंदु' हेंच नांव पसंत करून धारण केलें आणि त्या वेळीं शत असलेल्या सर्व जगालाहि आपण 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' याच नांवानें माहित होतों.

आतांपर्यंत आपण फक्त लेखी पुराव्यांच्या आधारेच विवेचन करीत होतों. परंतु, आतां मधूनमधून तर्काच्या प्रदेशांत पाऊल टाकल्यावांचून आह्माला रहावत नाही. आतांपर्यंत आह्मी आर्यांच्या मूळ वसतिस्थाना-बद्दलच्या कोणत्याच सिद्धांतावर आमची मदार ठेवली नाही. परंतु, जर घुष्कळांनीं मान्य केलेल्या आर्यांनीं हिंदुस्थानाबाहेरून हिंदुस्थानांत प्रवेश केला या सिद्धांतावर विश्वास ठेवला, तर अशी एक जिज्ञासा उत्पन्न होते कीं, आर्य लोकांनीं त्यांच्या ह्या नूतन आपल्या झटलेल्या घराला जीं नांवें दिलीं तीं त्यांना कोठून सुचलीं असलीं पाहिजेत ? ज्या वेळेला आपण एखादा नवीन देखावा पहातों किंवा नवीन प्रदेश आक्रमण करतों त्या वेळीं त्यांना आपण तेथील लोक ज्या नांवांनीं संबोधित असतील त्याच नांवांनीं बहुतेक अंशीं संबोधूं लागतों, हें सामान्यतः खरें नाहीं काय ? आतां घुष्कळ वेळेला नवीन देखाव्यांना आपण आपल्या जुन्या नांवांच्या स्निग्ध स्मरणानें जुन्या स्थलांचीं नांवें देतों हें खरें आहे, आणि विशेषतः जो प्रदेश अजून कसला गेला नाही व ज्यामध्ये लोकवस्ती अल्प आहे अशा अभिनव प्रदेशांत हें अधिक रीतीनें घडतें. परंतु, जेव्हां नवीन प्रदेशाला दिलेलीं नांवें जुन्या प्रदेशांत होतीं असें निःसंदेह रीतीनें कोणी सिद्ध करून देईल तेव्हांच वरील कारण समाधानकारक ठरेल. व इतकें झालें तरीहि हें कोणाला नाकबूल करतां येणार नाही कीं, नवीन प्रदेशाला पूर्वीच्याच त्यांच्या नांवांनीं संबोधावयाचें ह्याच पद्धतीचें अधिक अवलंबन केलें जातें. आपण आतां हें निश्चयानें सांगूं शकतों कीं, 'सप्त-सिंधू'च्या प्रदेशांत, तुरळक कां होईना, परंतु, इतस्ततः पसरलेल्या जातींची वस्ती होती. त्यांपैकी कांहींजण या नवीन आलेल्या पाहुण्यांशीं स्नेहभावानें वागत; आणि त्यांपैकी कांहीं कांहीं व्यक्ति तर आर्यलोकांना मार्गदर्शक झाल्या व ज्या प्रदेशांबद्दल आर्यलोकांना परकीय म्हणून कांहीं माहिती नव्हती त्यांचीं नांवें व त्यांचे विशेष त्यांनीं आर्यलोकांना निवेदन केले. 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः' यांपैकी कांहीं सर्वच सर्वस्वी आर्यलोकांशीं शत्रुत्व करीत नव्हते. कारण, घुष्कळ वेळेला त्यांच्या

परोपकारीपणाचें व सद्वृत्तीचें वर्णन केलेलें आढळतें. यावरून हें शक्य दिसतें कीं, ह्या महानद्यांना जीं नांवें पूर्वीं होतीं त्यांपैकीं बहुतेक नांवें आर्य लोकांनीं संस्कृत रूपें देऊन अंगीकृत केलीं असावीत. या प्रकारचीं अनेक उदाहरणें पुढें जसजसे आर्य लोक या जातींना व त्यांच्या भाषांना आपल्यांत मिसळून घेऊ लागले तसतशीं दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थ, पुढील शब्द पहाः—शलकंटकटा, मलय, मिलिंद, अलसंदा (Alexandria), सुलूव (Selucus) इत्यादि. हें जर सर्व खरें आहे असें मानलें, तर महानदी सिंधु ही आपल्या देशाच्या मूळच्या रहिवाशांना 'हिंदु' या नांवानें माहित हाती व कांहीं ठिकाणीं संस्कृत भाषेंत 'ह' च्या ऐवजीं 'स' घालतात, या नियमाप्रमाणें आर्य लोकांनीं आपल्या उच्चारविशेषान्वयें त्याला 'सिंधु' असें नामाभिधान दिलें. याप्रमाणें 'हिंदु' हें नांव या भूमीला व तिच्या रहिवाशांना इतक्या अगणित कालापासून प्राप्त झालें असलें पाहिजे कीं, वैदिक कालांतलें 'सिंधु' हें नांव देखील त्या मानानें मागूनचें व त्यापासून उत्पन्न झालेलें ठरतें. जर 'सिंधु' या नांवाचा उगम ऐतिहासिक कालाच्या अंधुक संधिप्रकाशांत सांपडतो असें धरलें, तर 'हिंदु' या शब्दाचा उगम ह्या अंधुक संधिप्रकाशाच्याहि मार्गे इतक्या पुरातन कालापर्यंत जातो कीं, तेथें दंतकथेचेंहि तीव्र टोंक बोंथट होतें व तो काळनिर्णय करणें अशक्य होऊन जातें.

'सिंधु' अथवा 'हिंदु' सारख्या घाडसी लोकांचे पराक्रम मग पुढें फक्त 'पंचनद' किंवा 'पंजाब' या प्रांतांपुरतेच मर्यादित रहाणें शक्य नव तें. पंजाबपुढील मोठमोठालीं सुपीक मैदानें कोणातरी अचाट उद्यांग व सामर्थ्य असलेल्या लोकांना जणूं काय आव्हाइन करीतच उभीं होतीं. एका पाठीमागून एक, अशा अनेक हिंदूंच्या टोळ्या आपल्या पंजाबच्या जन्मभूमीपासून निघाल्या व लवकरच त्यांनीं जणूं काय परमेश्वरानेंच आपल्याला एक महत्कार्य नेहून दिलें आहे, अशा भावनेनें, त्या महत्कार्याचें पवित्र दर्शक म्हणून आपला यशोग्नि घेऊन पुढें पसरलेला अगदीं तुरळक वस्तीचा अफाट प्रदेश वसाहती करून त्यांनीं व्यापून टाकला. त्यांनीं अरण्ये कापलीं, शेती जिकडे तिकडे भरभराटीला आणली, शहरे वसविलीं, राज्ये उदयास आणलीं, आणि याप्रमाणें निसर्गनिर्मित तुमुळ

माजलेल्या रानांस मानवी हस्ताचा स्पर्श करून त्यांचें स्वरूपच सगळें पालटून टाकलें. परंतु, ज्या वेळीं हीं वर वर्णन केलेलीं अचाट कृत्यें आर्य लोक करीत होते. त्याच वेळीं त्यांच्या स्वभावधर्मांला जुळेल व बदललेल्या परिस्थितीला अनुरूप होईल अशी एक लवचिक राज्यव्यवस्था ते निर्माण करीत होते जसजसा काळ लोटत गेला, तसतसें त्यांच्या नवीन वसाहतीं-मघलें अंतर वाढत गेलें, आणि निरनिराळ्या उत्क्रांत जातीचे नवीन लोक, त्यांच्या संस्कृतीमध्ये मिसळत चालले; व निरनिराळ्या वसाहती, आपल्या स्वतःच्याच राजकीय हितसंबंधांच्या दृष्टीनें जीवनव्यापार करूं लागल्या. नवीन नवीन संबंध जडूं लागले व त्यामुळें जरी पूर्व ऋणानुबंध नष्ट झाले नाहीत तरी नवीन संबंध अधिकाधिक प्रबळ व चिरस्थायी होऊं लागून त्यामुळें जुन्या संस्कृतीचीं व जुन्या परपरेचीं नांवे मागे पडत गेलीं. कांहींनीं आपणांस 'कुरु' हें नांव धारण केलें तर कांहींनीं 'काशी,' 'विदेह,' 'मगध,' अशीं नांवे धारण केलीं आणि त्यामुळें पूर्वींचें जुनें 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' हें नांव प्रथम दुय्यम बनून अखेर विस्मृत होऊन गेलें. याचा अर्थ असा नाही की, एक राष्ट्रीयत्वाची व एकसंस्कृतीची भावना नष्ट झाली. परंतु त्या भावनेला दुसरी नांवे व दुसरीं स्वरूपें प्राप्त झाली. व त्यांपैकीं राजकीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची निर्मिति म्हणजे 'चक्रवर्ति' पदाची होय. शेवटीं एक राष्ट्र व एकदेश निर्माण करण्याचें जें महत्कार्य 'सिंधू'नीं आपल्यापुढें ठेविलें होतें तें, ज्या वेळीं अयोध्येच्या वीर्यशाली राजपुत्रानें—श्रीरामचंद्रानें—प्रत्यक्ष लंकेमध्ये विजयभरानें प्रवेश केला व वस्तुतः हिमालयापासून तों दक्षिण समुद्राच्या सीमांतपर्यंत सर्व भूमि एकछत्री सत्तेखाली आणली, त्या वेळीं आपल्या भौगोलिक विस्ताराच्या दृष्टीनें पूर्णतेला गेलें. ज्या दिवशीं प्रभु रामचंद्रानें सोडलेला, अश्वमेधांतला विजयाश्व हा दशदिशांना फिरून अजेय आणि अजिंक्य असा ठरून पुनरपि अयोध्येला परत आला व पराक्रमी पुरुषावतस प्रभु रामचंद्राच्या साम्राज्यसिंहासनावर ज्या वेळीं तें दिग्विजयी श्वेत साम्राज्यछत्र उघडलें गेलें, त्याचप्रमाणें केवळ आर्यांच्या वंशांतील भूपतींनींच नव्हे, तर दक्षिणेंतील देशांचे नृपति हनुमान्, सुग्रीव, बिभीषण यांनींहि जेव्हां प्रेमनिर्भरतेनें प्रभु रामचंद्राचें साम्राज्यपद मान्य केलें, तोच

हिंदुत्वाची मूलभूत तत्वे

दिवस आपल्या हिंदुजातीचा खरा जन्मदिन होय हाच आपली राष्ट्रीय दिन होय. कारण, आर्य व अनार्य हे दोघेही एकत्र होऊन एका संघटित राष्ट्राचा त्या दिवशी जन्म झाला. या दिवशी समजून घ्या. आर्यांच्या अनेक पिढ्यांच्या प्रयत्नांना सफलता येऊन त्यांच्यावर यशाचा कळस चढला व त्याने पुढील पिढ्यांना एक नवीन आणि संयुक्त ध्येय, एक संयुक्त निशाण, एक संयुक्त कार्य आखून दिले; आणि याच्यामागून झालेल्या सर्व पिढ्यांनी तत्प्रीतिर्थ समजून अथवा न समजून, अखंड झगडा चालविला व प्रसंगी प्राणसमर्पणहि केले.

संयुक्त-एकजीव-होण्याच्या कल्पनेला जर तिच्यातील सर्व अर्थ चटकन कळविणारे एखादे व्यापक नांव प्राप्त झाले तर त्या कल्पनेचा जोम वाढतो. 'आर्यावर्त' अथवा 'ब्रह्मवर्त' हे शब्द, जी संयुक्त बनण्याची क्रिया, थेट सिंधुनदापासून आसमुद्र भूभागावर सुरू झाली होती, आणि जिचा उद्देश एकराष्ट्र निर्माण करणे हा होता, त्याचे यथार्थ स्वरूप दर्शविण्याला अपुरे पडू लागते. आर्यावर्त याची व्याख्या त्या वेळच्या पुराणलेखकांनी 'हिमालयापासून विंध्यपर्वतापर्यंत पसरलेला प्रदेश' अशीच केली आहे. ॥ 'आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः' ॥ ही व्याख्या व हे नांव जरी त्या वेळच्या अस्तित्वांत असलेल्या परिस्थितीला सर्वस्वी युक्त होते, तरी व त्या वेळेच्या परिस्थितीला ते लागू होते एवढ्याचकरिता, ज्या वेळी आर्य आणि अनार्य लोक यांच्या संमिश्रणाने बनलेल्या, आणि विंध्यपर्वताच्या निमुळत्या शिखरांच्या पलीकडे दूरवर प्रदेशांत ज्यांनी आपली संस्कृति-आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले होते, त्या संयुक्त जातीला ते नांव पूर्णार्थदर्शक होण्यास अपुरे पडले. याप्रमाणे विस्तार पावलेल्या राष्ट्राला तत्सदृश नामाभिधान शोधून काढण्याचे आवश्यक कार्य, ज्या वेळी भरतवंश सर्व जगावर राज्यसत्ता चालवू लागला, त्या वेळी अंशतः तडीला गेले.

हा भरत कोण होता-तो वेदकालीन होता की दौष्यन्ती भरत होता-याविषयी कोणत्याही तऱ्हेने तर्कवितर्क करीत न बसता, अथवा त्याने कोणत्या वेळी राज्य केले याबद्दलहि कालनिर्णयाच्या खंटेपटीत न पडता, तूर्त आपण फक्त इतकेच ध्यानांत ठेवले तर पुरे आहे की, आर्यावर्तात

आणि दक्षिणापथ या प्रदेशांत रहाणाऱ्या सर्व लोकांनी त्याचें नांव स्वीकृत केलें इतकेंच नव्हे, तर आपल्या मातृभूमीला व आपल्या संस्कृतीप्रमाणें बनलेल्या साम्राज्याला त्याचेंच नांव देण्यांत त्यांना धन्यता वाटली. या प्रमाणें दक्षिणेच्या बाजूला जसजसें क्षितिज वाढूं लागलें, तसतसा साहजिकच या संस्कृतीचा केंद्रबिंदु सप्तसिंधूतून बदलून गंगानदीच्या खोऱ्यामध्ये येऊन बसला, व 'सप्तसिंधु,' 'आर्यावर्त,' किंवा 'दक्षिणापथ' हीं नांवें बदलून जाऊन त्याच्या जागी अधिक भव्य असें 'भरतखंड' हें नांव प्राप्त झालें; व या नांवांत एकदम हिमाचलापासून तों येत समुद्रापर्यंतचा प्रदेश समाविष्ट होऊं लागला. हेंच सत्य त्या वेळच्या मोठमोठ्या विचारी लोकांच्या मनामध्ये ही सर्वव्यापक कल्पना जेव्हां प्रथम उद्भवूं लागली, त्या वेळीं त्यांनीं केलेल्या आपल्या राष्ट्राच्या व्याख्येवरूनहि अगदी स्पष्ट होतें. विष्णुपुराणामध्ये केलेल्या खाली दिलेल्या संक्षिप्त व्याख्येहून अधिक सुंदर व्याख्या आपल्याला कुठेंहि मिळणार नाही. ती व्याख्या अशी:—'उत्तरयत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षे तद्भारतं नाम भारती यत्र संतति ' ॥

तरी पण, हें नवें 'भारतवर्ष' हें नांव, आपल्या मूळच्या 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' या नांवाला कांहीं अजिबात नष्ट करू शकलें नाहीं; किंवा त्याच्या योगानें, ज्या सरिच्छेष्टा सिंधुनदीच्या वक्षःस्थलावर आपल्या मूळ पूर्वजांनी आणि आपल्या अखिल जातींनीं जीवनदुग्धाचें यथेच्छ पान केलें, तिच्यावरचें अनिवार प्रेमहि आपण विसरूं शकलों नाहीं. सिंधुनदीच्या तीरातीरानें पसरलेल्या सरहद्दीवरचा आपला प्रदेश अजूनहि 'सिंधुराष्ट्र' याच पुराण नांवाला चिकटून आहे आणि आपल्या सर्व संस्कृत वाङ्मयामध्ये 'सिंधुसौवीर' हे आपल्या राजकीय संघटनेचे मूलभूत आणि महत्त्वाचे घटक याच दृष्टीनें उल्लेखिले जातात. भारतीय महायुद्धांत 'सिंधुसौवीर'चा राजा हा प्रामुख्यानें दिसून येतो, व तो भरतांचा निकटवर्ती संबंधी होता असा उल्लेख आढळतो. 'सिंधुराष्ट्रा'च्या सीमा जरी वेळोवेळीं बदलत गेल्या, तरी ते बोलत असलेली भाषा मात्र त्यांना त्याहि वेळेला व हल्लींहि ती एक स्वतंत्र जाति आहे हें सिद्ध करते. मुलतानपासून तों येत खाली समुद्रापर्यंत जी 'सिंधी' या नांवाची भाषा

बोलली जाते, त्यापासून हे निश्चितपणाने सिद्ध होतं की, ते लोक भौगोलिक आणि राजकीय दृष्ट्या आपल्या हिंदी लोकांचेच एक अंशभूत घटक आहेत. खुद्द हिंदुस्थानामध्ये जरी आपलं मूळचं राष्ट्रीय नांव 'भरतखंड' या नांवाने लुप्तप्राय केलं, तरी परदेशांतील लोकांनी या बदललेल्या नांवाकडे मुळीच लक्ष दिलं नाही, आणि त्यांतहि आपल्या सरहद्दीवरच्या आंताचं जुने नांवच कायम राहिल्याने, शेजारच्या पारशी, ज्यू, ग्रीक व इतर लोकांनी आपल्याला आपल्या जुन्या 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' या नांवानेच संबोधण्याचं कायम ठेविलं. त्यांनी 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' हे नांव फक्त पूर्वीप्रमाणे सिंधुनदीच्या आसमंतात भागालाच काही मर्यादित करून ठेवलं नाही, तर ज्या ज्या ठिकाणी पूर्वीच्या 'सिंधू'नी जाऊन वसाहती केल्या व वाढविल्या त्या सर्व राष्ट्रांला त्यांनी ते पूर्वीचंच नांव कायम केलं. 'अव्हेस्ता' कालीन पारशी लोक आपल्याला 'हिंदु' म्हणूनच ओळखतात. ग्रीक लोकहि उच्चारांतील कठोर शब्द गाळून 'इंडोज' असे संबोधू लागले. याच ग्रीक लोकांचे अनुकरण करून जवळ जवळ सर्व युरोप व तदनंतर अमेरिका हीहि 'हिंदु' किंवा 'इंडियन्' याच नांवाने आपल्या उल्लेखू लागली. प्रत्यक्ष आपल्यामध्ये येऊन इतके दिवस राहिलेला 'इयुएनसिंग' हि आपणाला 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' असेच नेहेमी म्हणतो. पार्थियन लोक मात्र अफगाणिस्थानाला 'श्वेतभारत' असे म्हणत असत; परंतु असली थोडीशी उदाहरणे जर वगळली तर, बहुतेक कोणतेहि परकीय लोक आपलं मूळचं नांव विसरले नव्हते व 'भारत' हे नूतन नांवहि त्यांनी ग्रहण केलं नव्हतं. येत आजतागायत सर्व जग आपल्याला 'हिंदु' याच नांवाने ओळखतं, व आपल्या देशाला 'हिंदुस्थान' असेच म्हणतं. जणू काय, ज्यांनी प्रथम या नांवाची स्वतःकरिता पसंती केली त्या आपल्या वेदकालीन पूर्वजांच्या इच्छेला मान देण्याकरितांच अखिल जगत् आपणाला त्याच नांवाने संबोधित आलं आहे.

परंतु, कोणाचोहि नामाभिधान हे स्वतःच्या आवडीवर इतकेंसे अवलंबून रहात नाही, तर ते सामान्यतः इतर लोकांना काय म्हणावेसे वाटतं, यावरच अवलंबून असतं. वास्तविक पहातां नांव हे केवळ याचकरितां

अस्तित्वांत येतें. स्वात्मता ही आपल्याला अवाक्रीतीनें व कोणत्याहि नांवावांचून, इतकेंच नव्हे तर कोणत्याहि आकारावांचून शात होत असते. परंतु, स्वात्मतेचा ज्या वेळीं परकीयत्वाशीं संबंध किंवा विरोध येतो, त्याच वेळीं फक्त, जर हिला इतर वस्तूंवरोबर व्यवहार करण्याची जरूर असेल अथवा इतर इच्छाशीं व्यवहार करण्याचा आग्रह धरतील, तर नामनिर्देशाची आवश्यकता उत्पन्न होते. दोघांनींच खेळतां येण्यासारख्या खेळाप्रमाणेंच ही गोष्ट आहे. सर्व जगाचीच जर अशी इच्छा असेल कीं, एखाद्या विवक्षित शिक्षकाला अथवा विवक्षित विनोदी गृहस्थाला 'अष्टावक्र' अथवा 'मुल्ला दोप्याजा' असें म्हणावयाचें तर मग ज्याच्या आवडीनावडीचा प्रश्न शिष्टक न रहातां तो बहुतेक त्याच नांवानें संबोधिला जातो. जगानें पसंत केलेलें नांव जर आपल्या आवडीच्या अगदींच विरुद्ध नसेल तर आपण पसंत केलेल्या सर्व नांवांना तें मार्गें टाकण्याचाच अधिक संभव असतो. उदाहरणार्थ 'पागे', 'मुजुमदार', 'पेशवे' हे शब्द पहावे. परंतु, सर्व जगामें जर असें एखादें नांव शोधून काढलें कीं, जें आपल्या पूर्ववैभवाचें किंवा प्रेमाचें निदर्शक आहे, तर मग असें नांव, इतर नांवापेक्षां जास्त प्रचारांत येतें इतकेंच नव्हे तर तेंच इतर नांवांपेक्षां अधिक चिरंतन होतें. ह्या नियमानें, व ज्या परिस्थितींनीं प्रथम जगाशीं आपला संबंध आणला व मग त्यांच्याशीं भयंकर झगडा सुरू झाला, त्या परिस्थितींनीं आपलें 'हिंदु' हें नामाभिधान पुनः एकदा इतक्या प्रामुख्यानें प्रस्थापित केलें कीं, त्या योगानें आपलें अत्यंत प्रिय असलेलें 'भरतखंड' हें नांवसुद्धां मार्गें पडलें.

३

जरी हिंदी लोक बौद्धधर्माच्या उदयापूर्वी, बाह्य जगाच्या व्यवहारापासून अलित नव्हते, आणि जरी आपले बाह्य जगाशीं असलेले संबंध इतक्या विस्तृत प्रमाणावर स्थापन झालेले होते कीं, आपल्या देशाभिमानी धर्मशास्त्रप्रणेत्यांना अधिकारानें असें म्हणतां

येत होतें कीं ' एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।' (मनु), तरी प्रस्तुतच्या विवेचनाला अनुसरून, बुद्धधर्माच्या अभ्युदयानंतर बाह्य जगाशी हिंदुस्थानचे काय काय संबंध आले, याचेंच विवेचन मुख्यतः करणें जरूर आहे. कारण ह्याच वेळेला आपल्या स्वतःच्या देशामध्ये वाढ होण्यास जेवढा वाव होता आणि जेवढी शक्यता होती ती सर्व व्यापून व संपून जाऊन आपल्या लोकांतील राष्ट्रीय आकांक्षा साहजिकच स्वतःच्या देशाचे सीमान्त ओलांडून बाहेरील जगाला आक्रमूं लागल्या व पूर्वीच्या काली बाह्य जगाशी जे संबंध आले होते त्यांच्यापेक्षा अधिक जोमानें व व्यापकरीतीनें ते आतां प्रसरण पावूं लागले. इतकेंच नव्हे, तर बाहेरील जगहि आपल्या दरवाजावर पूर्वी त्यांनीं कधीहि न दाखविलेल्या औद्धत्यानें व बेगुमानपणानें ठोठावूं लागलें. या राजकीय घडामोडींत भर टाकण्याकरितां सत्यत्वाच्या तत्वाच्या पायावर उभारलेलें आणखीहि एक महनीय व स्वर्गीय धर्मकार्य निर्माण होऊन त्याच्या योगानें हिंदुस्थान त्या वेळच्या सर्व ज्ञात जगाचें केवळ हृदयच—आत्माच—होऊन बसलें. मिसर देशापासून तों मेक्सिकोच्या किनार्यां किनार्यांपर्यंत, लाखों—असंख्य—लोकांना ही ' सिंधु भूमि ' म्हणजे एक संतांच्या व देवांच्या वसतीची भूमि होऊन बसली. दूरदूरच्या देशाच्या किनार्यांपासून हजारों श्रद्धालु यात्रेकरू या भूमीमध्ये संतत येऊं लागलें; व येथून हजारों विद्वान्, हजारों उपदेशक, संत, महंत हे त्या वेळच्या ज्ञात जगावर अप्रतिहत संचार करूं लागले. परंतु, बाह्य देशांतील लोकांनीं आपणांस ' सिंधु ' अथवा ' हिंदु ' म्हणूनच संबोधण्याचें कायम ठेवल्यानें, आंत येणाऱ्या व बाहेर जाणाऱ्या ह्या दोनाहि प्रवाहांनीं आपलें ' सिंधु ' अथवा ' हिंदु ' हेंच आपलें राष्ट्रीय नामाभिधान दृढमूल करण्यांत कल्पनातीत मदत केली. राजकीय आणि इतर घडामोडींबद्दलच्या संबंधांत, निरनिराळ्या राज्यांशीं जो पत्रव्यवहार घडत असे त्यामध्ये, ते त्यांना माहित असलेल्या ' हिंदु ' किंवा ' इंडस ' (सिंधु) याच नांवाचा उल्लेख करीत असले पाहिजेत व त्याच उल्लेखाला आपल्याहि लोकांना मान घ्यावा लागत असला पाहिजे. त्यामुळे प्रथम प्रथम ' भरतखंड ' या नांवाबरोबर व मग पुढें केवळ एकाकीच या वरील अभिधानाचा उपयोग प्रसृत झाला असला पाहिजे.

परंतु, हें एक आश्चर्यच आहे की, जरी सर्व जगामध्ये आपलें हें नामाभिधान प्रमुखत्वानें प्रस्थापित करण्यास बुद्धधर्माचा अभ्युदय कारण झाला, आणि आपणा स्वतःला 'हिंदु' याच नांवाची जाणीव अधिक उत्पन्न झाली, तरी बुद्धधर्माचा न्हास झाल्यावर देखील हीच परंपरा अधिक जोरानें पुढेहि सुरू राहिली.

आम्हाला असें भय वाटतें की, बुद्धधर्माच्या न्हासाला जीं कारणें घडून आली, त्यामध्ये सर्वोपेक्षां अधिक परिणाम घडविणारें जें एक कारण घडून आलें, त्याचें यावें तितकें महत्त्व विद्वान् लोकांच्या चिकित्सक बुद्धीनें आकलन केलें नाहीं. परंतु, प्रस्तुत विवेचनाच्या प्रांतांत हा विषय दूरान्वयानेंच येत असल्यानें, त्याचें सांगोपांग विवेचन आम्हाला येथें करतां येत नाहीं. या ठिकाणीं आम्ही फक्त सर्वसाधारण अशीच कांहीं विधानें करून त्यांचें विस्तारशः विवेचन करण्याचें काम दुसऱ्या द्वाऱ्या अनुरूप प्रसंगावर सोपवून देणार आहोंत. तत्पूर्वीं जर अधिक अधिकार-युक्त व्यक्तींनीं तें काम उरकलें तर उत्तमच झालें. केवळ तत्त्वज्ञानविषयक मतभेदानेंच आपलें राष्ट्र बुद्धधर्माच्या विरुद्ध उठलें हें शक्य असेल काय ? सर्वस्वी नाहीं; कारण, असले हे मतभेद आधींच अस्तित्वांत होतें. व तरीहि गुण्यागोविंदानें शेजारी शेजारी राहून ते भरभराटीलाहि येत होते. बौद्धमठांतून सरसहा वाढत चाललेली क्षणिता व अनाचार ही त्याच्या अधःपाताचीं कारणें होऊं शकतील काय ? सर्वथा नाहीं; कारण कांहीं कांहीं भिक्षूंच्या विहारांमधून स्वैरवृत्ति, आळशी, नीतिभ्रष्ट व भेदा-भेदविचारशून्य अशा स्त्रीपुरुषांचा समूह जरी दुसऱ्यांच्या जिवावर आपला योगक्षेम चालवीत होता व जे स्वतःचे नव्हे अशा द्रव्याचा व्यय दुर्लोकिकांच्या व्यवहारामध्ये करीत होता, तशी कांहीं कांहीं ठिकाणीं पूर्वीच्या त्या महाबुद्धिमान् अशा 'अर्हत्' व 'भिक्षु' संन्याशांची परंपरा कांहीं अगदींच निःशेष झाली नव्हती. किंवा असल्या तऱ्हेचें दुराचारी लोकांचें अस्तित्त्व कांहीं फक्त बुद्धविहारांमध्येच नव्हतें. ह्या व अशा इतर दोषांनींच केवळ बुद्धधर्माच्या सत्तेविरुद्ध इतका तीव्र विरोध उत्पन्न झाला नसता व तो बुद्धधर्माच्या अस्तित्वाला इतका प्राणघातक ठरला नसता. परंतु, बुद्धधर्माचा प्रसारानें राजकीय परिस्थितींत इतका हानिकर परिणाम

घडून आला की, त्या योगाने आपल्या राष्ट्राच्या पौरुषावर व प्रत्यक्ष राष्ट्राच्या अस्तित्वावरच गदा आली. व त्याचमुळे पुढे मग बौद्धधर्मावर प्रागघातक संकट उद्भवले. ज्या वेळी शाक्यसिंह बौद्धधर्ममंदिराच्या पायाचा दगड बसवीत होता, त्याच वेळी शाक्यांचे लहानसे प्रजासत्ताक राज्य नष्ट झाल्याची बातमी, त्या राज्याच्या पूर्वीच्या युवराजाला कळाली या गोष्टीपेक्षा दुसरी कोणतीहि गोष्ट, पुढे जो अनर्थापात होणार होता त्या प्रचंड दुःखपर्यवसायी नाटकाची अधिक आश्चर्यकारक नांदी होऊ शकणार नाही. बुद्धाने आधीच आपल्या घराण्यांतील सर्वोत्तम माणसे आपल्या भिक्षुसंघांत सामील करून घेतली होती, आणि याप्रमाणे त्या प्रजासत्ताक राज्यांतील बलवान आणि शूर पहिल्या प्रतीची माणसे नाहीशी झाल्याने अधिक समर्थ व अधिक लढवय्या शत्रूपुढे, प्रत्यक्ष शाक्यसिंहाच्या हयार्तीतच ते प्रजासत्ताक राज्य सहजासहजी बळी पडले. ज्या वेळेला ही बातमी शाक्यसिंहाला कळली, त्या वेळी, असे सांगतात की, तो प्राप्तप्रकाश—तो सुज्ञ—अगदी अविचलित राहिला. त्यानंतर शतकांपाठीमागून शतके निघून गेली; शाक्यांचा राजा, पुढे राजांचा राजा—लोकजित्—झाला, सर्व जगाचा जेता ठरला. त्याच्या लहानशा शाक्यराज्याच्या सरहद्दी विस्तार पावू लागल्या व सर्व हिंदुस्थानच्या सरहद्दींना जाऊन भिडल्या; आणि जणुं काय, काव्यमय साम्य, आणि काव्यमय न्याय मिळण्याकरितांच, कपिलवस्तूच्या प्रजासत्ताक राज्यावर, जो नियतीचा दुःखमय फेरा आला तोच फेरा संबंध भारतवर्षावर ओढवला, व ते लिचीज आणि हूण यांच्यासारख्या परक्या—शाक्यांसारख्या स्वकीय नव्हे—लोकांच्या भक्ष्यस्थानी पडले ! आतां हे खरे आहे की, तो प्राप्तप्रकाश—तो सुज्ञ,—जर त्याला ही बातमी, पहिल्या बातमीप्रमाणेच कळती तर कदाचित् पूर्वीप्रमाणेच अगदी अविचलित राहिला असता. परंतु, त्या वेळच्या इतर हिंदूंना हा विषाचा घोट आणि राजकीय गुलामगिरी मनाची समता कायम ठेऊन निमूटपणे सहन करवली नाही. कारण ह्या जेत्यांचे रानटी क्रौर्य, दीनवदनाच्या अहिंसेच्या पाठांतराने आणि विश्वबंधुत्वाच्या भावनेने शमू शकणारे नव्हते. आणि त्यांच्या तरवारीची तिखट धार, मृदुल ताडपत्राने किंवा मंत्राच्या आवर्तनांनी बोथट होऊ शकणारी नव्हती. याचा असा

अर्थ नाही की, त्या महनीय विश्वबंधुत्वाच्या संघाचें व त्याच्या दिव्य कार्याचें महत्त्व आर्हो कमी करीत आहोंत, मग त्याच्यावर आरोप घेण्याचें तर दूरच राहिलें. आम्हाला इतिहासाच्या कोणत्याहि अभ्यासकाच्या लक्ष्यांतून न सुटण्यासारख्या ज्या ढळढळीत एकसमयावच्छेदे करून घडलेल्या गोष्टी आहेत त्या दाखवावयाच्या आहेत. आम्हाला हें माहित आहे की, या आमच्या विधानाविरुद्ध म्हणून ही गोष्ट दाखविण्यांत येईल की, आजपर्यंत जेवढे जेवढे म्हणून महत्तम आणि बलिष्ठ असे हिंदुराजे व सम्राट् शात आहेत ते सर्व बौद्धकालीनच होते. होय—परंतु तें शात कुणाला ? तर युरोपियन लोकांना व आपल्या पैकी ज्यांनीं न कळत त्यांचे विचारच नव्हे तर त्यांचे दुराग्रहसुद्धां अंगांत मुरवून घेतले आहेत त्यांना. असा एक काळ होता की, जेव्हां प्रत्येक शाळेंतला इतिहास मुसलमानांच्या विजयापासून सुरू होत असे; कारण, सामान्य प्रतीच्या त्या वेळच्या इंग्लिश लेखकाला, तत्पूर्वीच्या आमच्या इतिहासाचें जवळ जवळ अज्ञानच होतें. थोड्याच कालापासून युरोपचें सर्वसाधारण ज्ञान बौद्धधर्माच्या अभ्युदयापर्यंत जाऊन पोचलें आहे, व त्यामुळे आपणहि आपल्या इतिहासाचा तोच आरंभकाल व वैभवकाल म्हणून मानूं लागलों आहों. परंतु, खरी वस्तुस्थिति म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहीत. त्या बुद्धावदलच्या, त्या धर्मावदलच्या, त्या संघावदलच्या आदराच्या, कौतुकाच्या, प्रेमाच्या बाबतींत आम्ही कोणालाहि हार जाणार नाही. ते सर्व आमचेच आहेत. त्यांचे दिग्विजय हे आमचेच आहेत व त्यांचे पराभवहि आमचेच आहेत. तो देवप्रिय अशोक हा महान् होता व बौद्धभिक्षुंनीं जे दिग्विजय केले ते महत्तर होते. परंतु, याच्यापेक्षा अधिक जरी कदाचित् नसलें तरी याच्या इतकेच महनीय विजय व अशोकाप्रमाणेंच परमपावन आणि अधिक राजकार्यकुशल, अधिक मुत्सद्दी असे राजे तत्पूर्वीं होऊन गेले होते व वास्तविक त्याचमुळे त्यांना एवढें मोठें होतां आलें. म्हणून आम्हाला असें वाटत नाही की, आमचें राजकीय साहस किंवा आमच्या जातीचें धैर्यगांभीर्य हें फक्त मौर्यवरोवरच उत्पन्न झालें व त्यांच्याचवरोवर विलय पावलें. किंवा असेंहि वाटत नाही की, त्यांनीं बौद्धधर्माचा अंगिकार केल्यामुळे

त्यांच्या अंगी हे गुण बाणले. बुद्धधर्माने विजय मिळविले आहेत, परंतु, ते आमच्या ह्या प्रत्यक्ष साक्षीभूत असलेल्या भौतिक जगांत नाहीत—की, जिथे मातीच्या पायांवर दीर्घकाळ उभे राहातां येत नाही, जिथे तरवारीला धार सहज पाजतां येते, जिथे तीव्र तृष्णा, स्वर्गामध्ये संतत वाहणाऱ्या स्रोतसांच्या केवळ वर्णनाने तृप्त होत नाही. ज्या वेळीं शक आणि हूण लोक, ज्वालामुखीतून उसळणाऱ्या तप्तप्रसाप्रमाणे आमच्या देशांत उतरले व जे जे विकसित होते ते ते जाळून भस्म करते झाले त्या वेळीं ह्याच तऱ्हेच्या विचारसरणीने त्या वेळच्या देशभक्तांची व विचारवंतांची चित्तवृत्ते हलवून सोडली असली पाहिजे.

आपल्या जातीची हृदयार्शी बाळगलेली ध्येये—त्यांची सिंहासने, त्यांची कुटुंबे, आणि ज्यांची त्यांनी पूजा केली ते प्रत्यक्ष त्यांचे देवहि—पायांखाली तुडविले गेलेले त्यांनी पाहिले; त्यांच्या प्रेमाची मूर्ति त्यांची पवित्रभूमि, त्यांच्यापेक्षा भाषा, धर्म, तत्त्वज्ञान, दया व इतर सर्व मानवी आणि ईश्वरी मृदुळ संवेदनांच्या बाबतींत सर्वस्वी हीन परंतु केवळ बलाने अधिक असलेल्या रानटी लोकांच्या टोळ्यांनी बेचिराख आणि उध्वस्त केलेली त्यांनी पाहिली ! ‘ अग्नि आणि खड्ग ’ या दोन शब्दांमध्येच त्या बलाची सर्व मीमांसा सांठविली होती ! या सर्व गोष्टींवरून निघालेला बोध स्पष्ट होता. त्याचप्रमाणे हेहि स्पष्ट होते की, बौद्धधर्माच्या तत्त्वज्ञानांत, ह्या नव्या व भीषण ‘ अग्नि आणि खड्ग ’च्या तत्त्वज्ञानांतील द्वैताला समर्पक उत्तर देण्याचे सामर्थ्य नव्हते. आणि म्हणून आपल्या जातीच्या विचारवंत पुढाऱ्यांना ह्या विध्वंसक पापी अग्नीचा विध्वंस करण्याकरितां आपल्या यज्ञवेदीतील पावन अग्नीचे पुनरुत्थान करावे लागले. खड्ग धरण्याकरितां वैदिक कालच्या क्षेत्रांतील खाणी खुल्या कराव्या लागल्या—त्यांना भयानक ‘ काळी ’च्या यज्ञवेदीवर धार पाजावी लागली, कारण ‘ महाकाल ’चे सांत्वन व्हावयाचे होते. व हा त्यांचा तर्कही कांही चुकीचा ठरला नाही. कारण, पुनः म्यानांतून निष्काशित झालेल्या पुनरुद्दीप्त हिंदु शस्त्रांचा विजय हा संपूर्ण व संशयातीत असाच झाला. ज्याने परकीय लोकांना हिंदूभूमीमधून पिटाळून बाहेर हांकून दिले तो विक्रमादित्य, आणि ज्याने तार्तरी व मांगोलियामध्ये जाऊन त्यांच्या गुहांमध्ये पकडून

त्यांना प्रायश्चित्त दिलें तो ललितादित्य हे दोघेहि एकमेकांचे पूरक होते. नुस्त्या नीति—नियमांना जें साध्य करतां आलें नाहीं तें शौर्यानें घडवून आणलें. पुनः एकदा ही आर्यजाति वैभवाच्या शिखरावर आरूढ झाली व आपल्या प्रभावानें राष्ट्रजीविताच्या प्रत्येक शाखेंत चैतन्य उत्पन्न केलें गेलें. काव्य आणि तत्त्वज्ञान, कला आणि कौशल्य, शेती आणि व्यापार, विचार-परंपरा आणि कार्यपरंपरा ह्या सर्व अंगांना स्वतंत्रता, सामर्थ्य व यश यांच्या जाणिवेनें जी स्फूर्ति मिळते ती मिळून राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति झाली. नेहेमीच्या नियमाप्रमाणेंच ही प्रतिक्रियासुद्धां सदोषतेपर्यंत पूर्ण झाली. 'वैदिकधर्माचा उद्धार करा!' 'पुनश्च वेदांकडे चला!' अशी घोषणा सुरू झाली. ही राष्ट्रीय घोषणा दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्पष्ट व अधिकाधिक अधिकारयुक्त होत चालली. कारण, त्याची राजकीय दृष्टीनें अत्यंत आवश्यकता होती.

सर्व जगद्व्यापी धर्म प्रस्थापित करण्याचा अगदी प्रथमचा, आणि तरीहि अत्यंत प्रचंड असा प्रयत्न प्रथम बुद्धधर्मानें केला. "हे भिक्षूंना, जगांतील दशदिशांना तुम्ही संचार करा आणि सत्यतत्त्वाचा धर्म सर्वांना उपदेशित करा.' होय; खरोखरीच हा धर्म सत्यतत्त्वाचाच होता. त्यामध्ये कोणताहि प्रच्छन्न हेतु नव्हता. किंवा कोणत्याहि भूमीची अथवा प्राप्तीची अभिलाषा, त्याच्या संचारास कारणीभूत झाली नव्हती. परंतु, जरी बौद्धधर्मानें एवढें यश संपादन केलें तरी त्याला पाशवी मनोवृत्तीची बीजे, किंवा राजकीय आकांक्षा, अथवा वैयक्तिक अभ्युदयाची लालसा, हीं कांहीं जगांतील सर्व लोकांच्या अंतःकरणांतून इतक्या प्रमाणांत नष्ट करतां आलीं नाहींत कीं, ज्यामुळें हिंदुस्थानाला विनधोकपणें तरवारीच्या ऐवजी जपमाळ हातीं धरतां यावी. आणि तरीहि जगाला उदाहरण घातून देण्याकरितां, हिंदुस्थानानें आपली अशी इच्छा जाहीर केली कीं, 'शस्त्रानें विजय मिळविण्यापेक्षां, सत्यानें व शांतीनेंच विजय मिळविणें' अधिक इष्ट आहे. व याप्रमाणें हिंदूभूनें महनीय प्रयत्न केला. आणि हा प्रयत्न तिनें इतक्या उदात्तपणानें केला कीं, त्यामुळेंच ती लोभाविष्ट व स्वार्थ-सर्वस्व मानणाऱ्या लोकांच्या दृष्टीनें हास्यास्पद ठरली. पाण्यामध्ये अणुरेणुमात्र असणाऱ्या सूक्ष्मजीवांना मृत्युमुखांतून वांचवितां यावें म्हणून घोडे

आणि हत्ती यांना पाणी प्यावयास देतांना ते गाळून घावे अशा तऱ्हेची अधिराजांची आज्ञापत्रे या आर्यभूमीने काढली नाहीत काय ? समुद्राच्या मध्यभागी माशांना खाद्य मिळून ते जिवंत रहावे म्हणून त्यांना धान्यकण खाऊं घालण्याकरितां अनेक ठिकाणी सोय केली नव्हती काय ? आणि त्याच वेळी इतर समुद्रांतून मात्र राजरोस रीतीने स्वतःच्या घुष्टीसाठी माशांचा संहार करण्याचा क्रम अव्याहत चालू होता, इतकेंच नव्ह, तर प्रत्यक्ष मासेच स्वतःचा जीव रक्षण करण्याकरितां एकमेकांना राजरोस रीतीने भक्षण करीत होते ! स्वतः मारले जाऊन वधाचाच वध करण्याचा महनीय प्रयत्न तिने केला. आणि शेवटी तिला आढळून आले की, प्रसंगी तरवारीपुढे ताडप्रत्रे ही क्षणभंगुर आहेत ! जोंपर्यंत सर्व जग रक्तरंजित नखदंतांनी (शस्त्रास्त्रांनी) सज्ज आहे, आणि राष्ट्रीय व जातीय भेद-भाव मनुष्याला पशु वनविण्याइतके तीव्रतेने प्रबल आहेत, तोंपर्यंत हिंदु-स्थानाने—जर त्याला त्याच्या आत्मिक प्रकाशाप्रमाणे, आधिभौतिक अथवा पारमार्थिक जीवन स्थापित करावयाचें असेल तर—राष्ट्रीय व जातीय संबंधांपासून उत्पन्न होणारे सामर्थ्य गमावून भागावयाचें नाही. येवढ्याकरिता त्या वेळच्या विचारवान् व क्रियावान् लोकांना विश्वबंधुत्वाच्या शांतिपाठाचे मंत्र घोकण्याची किळस आली आणि त्यांनी विषण्ण मनाने अशी तक्रार केली की—

“ ये त्वया देव निहिता असुराश्चैव विष्णुना । ते जाता म्लेंच्छरूपेण पुनरद्य महीतले ॥ व्यापादयन्ति ते विप्रान् भ्रंति यज्ञादिकाः क्रियाः । हरन्ति मुनिकन्याश्च पापाः किं किं न कुर्वति ॥ म्लेंच्छाक्रांते च भूलोके निर्वषट्कारमंगले । यज्ञयागादि विच्छेदादेवलोकोऽवसीदति ॥ (गुणाढ्य) ”

ज्या भूमीने विश्वस्त अंतःकरणाने, स्वतः भिक्षूची वस्त्रे परिधान केली होती, आणि तरवार त्यक्त करून जपमाळ धारण करून अहिंसेचें व अनत्याचाराचें व्रत अंगिकारलें होतें, त्या निसर्गसुंदर भूमाला ज्यांनी लुटून उध्वस्त केली त्या शक व हूण लोकांच्या जंगली टोळ्या जेव्हां सिंधूच्या पार व त्याच्याहि पलीकडे पिटाळून लावल्या गेल्या आणि ज्या वेळी एक सबल राष्ट्रसत्ता प्रस्थापित केली गेली त्या वेळी तत्कालीन राष्ट्रधुरीणांच्या हे लक्ष्यांत आले असले पाहिजे की, जर ह्या नूतन निर्माण

केलेल्या राष्ट्रसत्तेला फक्त नितांत राष्ट्रीय धर्माचा पाठिंबा दिला तर त्यापासून केवढें तरी सामर्थ्य प्राप्त होईल.

शिवाय शत्रूशी साधर्म्य व संबंध वाढविणारी प्रत्येक गोष्ट आपली प्रतिकाराची शक्ति कमी करते. ज्याप्रमाणें आपल्या एखाद्या स्नेह्याच्या अंगांत आपण ज्या सद्गुणांना फार चहातो व आदर करतो ते बहुतेक सद्गुण असले म्हणजे तो आपला अत्यंत जिवलग स्नेही होतो, त्याचप्रमाणें ज्या शत्रूमध्ये व आपल्यामध्ये कांहींच संबंध वा साधर्म्य नसतें त्याचा आपण कसून प्रतिकार करतो. ज्या हिंदी राष्ट्राच्या अंगची, जुलूम, जवरी, पापकर्म हीं करणारांना शासन करण्याची शक्तिहिसुद्धां, अनत्याचार व विश्वबंधुत्व या तत्वांची भूल पडल्यामुळें नष्ट झाली, त्या हिन्दी राष्ट्राच्या अंगीं अन्यायाबद्दलची तीव्र चीड उत्पन्न करण्याच्या व कधीहि न मरणाच्या प्रतिकाराची ज्योत पेटविण्याच्या अवश्यकतेची पूर्ति करण्यासाठीं ज्या हातानें आर्यभूमीचा गळा दाबला त्याच हाताशीं समानधर्मीय म्हणून हस्तांदोलन करण्याचा प्रसंग येईल असे एका धर्मपंथाचे वा एका धर्मतत्त्वाचे धागे तोडून टाकणें, त्याच एका मार्गानें होणें शक्य होतें. ज्या विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेनें, इतर राष्ट्रांच्या अंगचा पाशवी स्वार्थसाधुपणा आणि हिंसात्मकवृत्ति हीं नष्ट करण्याच्या ऐवजीं, हिंदुस्थानाला स्वसंरक्षणरहित व विश्वस्त पाहून त्यांच्या अंगची अभिलाषाच अधिक जागृत होते त्या विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेचा उपयोग तरी काय ? छे; भविष्यकाढीं संरक्षणाचा केवळ एकच मार्ग म्हणजे शौर्य आणि बल हाच होय, व हा केवळ राष्ट्रीय जाणिवेनेंच उत्पन्न होतो. आजपर्यंत ह्या भारतभूनें सत्याभासाकरितां आपल्या अंगातील रक्त सांडलें आहे व या सर्वांचा विपरीत परिणामच तिच्या अनुभवाला आला.

बौद्धधर्माची सत्ता हिंदुस्थानांत पुरनपि बळानें प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न जसजसा अधिकाधिक भीषण होत गेला तसतशी त्यांतील विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेविरुद्ध अधिकाधिक तीव्र प्रतिक्रिया सुरू झाली. राष्ट्रीय भावना असलेल्या लोकांनीं राष्ट्रस्वातंत्र्याचा संवदा करून परकीय जेत्यांची सार्वभौमसत्ता मानण्याचें साफ नाकारलें. परंतु, जर का परकीय जेता बुद्धधर्माकडे कल असलेला असला तर त्याच्याबद्दलची प्रच्छन्न सहानुभूति

हिंदुस्थानामधील सर्व बुद्धसांप्रदायिकांकडून त्याला मिळण्याची खात्री होती. ज्याप्रमाणे कॅथोलिक पंथाचा राजा पुनरपि इंग्लंडच्या गादीवर बसविण्याच्या कॅथोलिक मताच्या स्पेनदेशामधील प्रयत्नांना, इंग्लंडमध्ये कांहीतरी वजनदार लोक सांपडतच असत, त्याचप्रमाणे हेंहि घडलें. इतकेंच नव्हे तर आपल्या पूर्वीच्या ग्रंथांमधून अंधुक असे सूचक उल्लेख विपुल आढळतात की, कांहीं वेळेला कांहीं परकीय बौद्ध लोकांनी केवळ आपापले राष्ट्रीय व धार्मिक हेतु साधण्याकरितांच हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या होत्या. या वेळेच्या सर्व ऐतिहासिक भागावरचें विशद विवेचन आम्हाला येथें करतां येत नाही. परंतु, याचें फक्त एकच प्रत्यंतर आम्ही देतो. आपल्या एका पुराणांत आर्यलोकांवर 'न्यूनपती'नी (हूण लोकांच्या राजानें) आणि त्याच्या बुद्ध साहाय्यकारांनी केलेल्या स्वारीचें कांहीं लाक्षणिक, कांहीं प्रत्यक्ष असें वर्णन केलें आहे. ही लढाई 'हुहा' या नदीच्या कांठीं कशी झाली, चीन देशामध्ये आपलें मुख्य ठाणें ठेऊन बौद्धलोकांची सेना कशी लढली, (" चीनदेशमुपागम्य युद्धभूमिरकायत् "), निरनिराळ्या बौद्धराष्ट्रांकडून त्यांना कशी सैन्याची मदत मिळत गेली, (' श्यामदेशो-द्भवा लक्षास्तथा लक्षाश्च जापकाः । दशलक्ष्याश्चीनदेश्या युद्धाय समुपस्थिताः'), त्याचप्रमाणे शेवटीं या लढाईमध्ये बुद्धलोकांचा कसा पराभूत झाला व त्याबद्दल त्यांना किती जबर किंमत द्यावी लागली हें सर्व वर्णन त्यांत केलें आहे. अखेर बौद्धलोकांना हिंदुस्थानाविरुद्ध त्यांच्या मनांत असलेले सर्व अंतःस्थ राष्ट्रीय हेतु सोडून द्यावे लागले व पुनः राजकारणाची ढवळाढवळ करण्याकरितां हिंदुस्थानामध्ये येणार नाही असा करार करून द्यावा लागला. बौद्धलोकांना वैयक्तिक रीतीनें या हिंदुभूमीमध्ये—सहिष्णुतेच्या भूमीमध्ये—भय मानण्याचें कारण नव्हतें. परंतु त्यांनीं हिंदुस्थानच्या राजकीय जी-विताला व स्वातंत्र्याला संकट उत्पन्न होईल, अशी कोणतीहि गोष्ट करतां काभाची नाही. ' सर्वैश्च बौद्धवृंदैश्च तत्रैव शपथं कृतम् । आर्यदेशं न यास्यामः कदाचिद्राष्ट्रहेतवे ॥ ' (भविष्यपुराण—प्रतिसर्ग पर्व).

आणि अशा रीतीनें आपल्या राष्ट्रीय वैशिष्ट्यानें बनलेल्या संस्था पुनः प्रस्थापित झाल्या.—वर्णाश्रमव्यवस्था ही संस्था, बौद्धधर्माचा अंमल जारीनें चालू होता तेव्हांहि कांहीं नामशेष झाली नव्हती; व ती आतां तर पुनः

इतकी मरभराटीला आली की, राजे आणि महाराजे यांना ' वर्णव्यवस्था-पनपरः ' (सोनपतताम्रलेख)- ' वर्णाश्रमव्यवस्थापनप्रवृत्तचक्रः ' (मधवत ताम्रपट) असल्या पदव्या घेण्यामध्ये अभिमान वाटू लागला. या वर्णाश्रमधर्मसंस्थेला इतकें अनुकूल लोकमत बनत चाललें होतें की, आपलें राष्ट्रीय वैशिष्ट्यच मुळीं त्यावरून ओळखलें जात होतें. उदाहरणार्थ परकीयांमध्ये आणि आपल्यांमध्ये जो भेद आहे त्याचें वर्णन खालील-प्रमाणें केलें आहे. ' चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । तं म्लेंच्छ-देशं जानीयादार्यावर्तस्ततः परं ॥ ' यावरून साहाजिकच असा निर्विघ्न झाला की, ज्या देशांतले लोक, आपल्यांतील वर्णव्यवस्थेसारख्या संस्थांशी असहिष्णुतेच्या भावनेनें वागणारे व पुष्कळ वेळां तर प्रखर शत्रुत्व करणारे असे आहेत, व जेथें आपल्या धर्माप्रमाणें अक्षरशः वागण्य इतकें संरक्षण मिळणें शक्य नाहीं अशा देशांच्या किनाऱ्यालाहि जाऊं नये. ही प्रति-क्रिया जरी परमावधीची होती, तरी राजकीय दृष्टीनें समजण्यासारखी होती. कारण, अगदीं थेट आजच्या कालांतहि आपणांस असे देशभक्त विचारी लोक भेटत नाहींत काय की, जे, ज्या देशांत आपल्या लोकांना गुलामांप्रमाणें व अपमानकारकरीतीनें वागविण्यांत येतें अशा देशांमध्ये मल्लुगे न पाठविण्याचे कायदे करण्याच्या मताचे आहेत ?

याप्रमाणें, हिंदुस्थानामध्ये बुद्धधर्माचा जो न्हास झाला त्याचें कारण व त्याचप्रमाणें त्याचें पर्यवसान हीं केवळ राजकीय व राष्ट्रीय दृष्टीनें अवश्यक होती. बुद्धधर्माचें भौगोलिक केंद्रस्थान कुठेंच नव्हतें. आणि म्हणून, बुद्धधर्माशीं तादात्म्य पावण्याच्या प्रयत्नांमध्ये हिंदुस्थानचा जो राष्ट्रीय गुरुत्वमध्य नष्ट झाला होता तो पुनरपि स्थापित करणें हें अत्यंत आवश्यक होतें. ज्या वेळीं एखाद्या सचेतनवस्तूप्रमाणें आपलें राष्ट्र तीव्र जाणिवेनें स्वसंवेद्य बनलें आणि परकीयांशीं प्रत्यक्ष विरोध सुरू झाला, त्या वेळीं नैसर्गिक रीतीनेंच तें आपल्यामध्ये व परकीयांमध्ये असलेले भेद स्पष्ट करूं लागलें, आणि आपल्या निवासस्थानाच्या मर्यादा आंखून घेऊं लागलें. त्यायोगानें त्यांना स्वतःला ते कुठें होते हें स्पष्टपणें कळलें व जगाला त्यांना दाखवितां आलें की, केवळ एकजातीय व एकराष्ट्रीय दृष्टीनेंच नव्हे तर भौगोलिक व राजकीय दृष्टीनेंहि ते एक स्वतंत्र लोक

आहेत. आपल्या देशाची दक्षिणसीमा ही आर्घाच निश्चित झाली होती, आणि ती सर्वमान्य व सर्वसंमत अशी ठरली होती. अपार आणि अनंत समुद्रांच्या चौकटीमध्ये ज्या रीतीने आपलें दक्षिण-द्वीपकल्प वसविलें आहे, ती रीति तिच्या निरतिशय सौंदर्याने आणि पूर्णत्वाने केवळ काव्यमय आहे. ही 'समुद्ररशना' पाहून आपल्या प्रत्येक पिढीतील कवि आणि देशभक्त आनंदाने फुलून गेले आहेत. परंतु, आपल्या वायव्य सरहद्दीवर मात्र भिन्नभिन्न जातींचे परस्परसंबंध अनिष्ट रीतीने घडून आले व त्यामुळे आपली तिकडची सरहद्द नेहमी बदलत जाऊन असुरक्षित राहिली. आणि म्हणून उज्जयनीच्या महाकालाच्या आधिपत्याखाली उत्तेजन मिळालेल्या स्वत्वस्थापनेच्या लाटेतहि आपल्या देशभक्तांनी उत्तर दिशेची सरहद्द, दक्षिण-सरहद्दीइतकीच निश्चित आणि संरक्षित केली नसती, तर ती एक मोठी आश्चर्याचीच गोष्ट झाली असती. आणि अशी सरहद्द म्हणजे प्रसन्न-सलिला आणि अपार असलेल्या सिंधुनदीशिवाय दुसरी कोणती असू शकेल ? ज्या दिवशी आपल्या पूर्वजांनी ही नदी ओंठांडली त्याच दिवशी त्यांनी आपला पूर्वीच्या लोकांशी असलेला संबंध कायमचा तोडून टाकला आणि एका नवीन राष्ट्राचा पाया घातला. त्यांचा जणू काय पुनर्जन्म झाला. आणि नवीन आशा आणि नवीन ध्येय यांच्या अनुरोधाने या लोकांची एक नवीन जाति आणि नवीन राज्यसंस्था निर्माण होणार अशी भवितव्यताच जणु ठरली होती. आणि याच नूनन जन्म पावलेल्या जातीला 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' अशी अन्वर्थक व भावनोद्दीपक संज्ञा प्राप्त झाली.

आपल्या सरहद्दीला सिंधुनदीशी संगत करण्याचा प्रयत्न म्हणजे उगीच कांहीतरी फिरवाफिरव होती असे नाही. 'पुनश्च वैदिक काल' ही जी राष्ट्राद्वारकांची ध्येयगर्जना होती तिचाच हा वास्तविक परिणाम होता. वैदिककालच्या आधारस्तंभावर उभारलेल्या आणि वैदिकधर्माने आशीर्वाद दिलेल्या राष्ट्राला वैदिक नांवच पाडिजे. आणि म्हणून त्या काळी शक्य असलेल्या रीतींनी ते वैदिक पद्धतीचे ठेवले गेले, आणि त्या वेळेच्या एकंदर इतिहासाच्या रोंखावरून सूचित झालेली ही कार्य-मालिका प्रत्यक्ष रीतीने व्यवहारांत आणली गेली. कारण, देशप्रेमाने

लिहिल्या गेलेल्या पुराणांपैकी एका पुराणांत असें निश्चयानें लिहिलें आहे कीं, प्रख्यात विक्रमादित्याचा नातू शालिवाहन यानें, परकीय लोकांचा हिंदुस्थान जिंकण्याचा दुसरा प्रयत्न निष्फळ करून त्यांना सिंधूनदीच्या पार हांकून लावल्यावर, एक राजाशापत्र काढलें व असें जाहीर केलें कीं, त्या वेळेपासून सिंधुनदी हीच हिंदुस्थान व परकीय देश यांच्यामधोल सर-हद्द समजली जावी. “ एतस्मिन्नंतरे तत्र शालिवाहनभूपतिः । विक्रमादित्यपौत्रश्च पितुराज्यं प्रपेदिरे ॥ जित्वा शकान् दुराघर्षान् चीनतैत्तिरिदेश-जान् । बाल्हिकाञ्च कामरूपांश्च रोमजान् खुरजान् शूठान् ॥ तेषां कोशाञ्च गृहित्वाच दंडयोग्यानकारयत् । स्थापिता तेन मर्यादा म्लेंच्छार्याणां पृथक् पृथक् । सिंधुस्थानमिति ज्ञेयं राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम् । म्लेंच्छस्थानं परं सिंधोः कृतं तेन महात्मना ॥ ” (भविष्यपुराण, प्रतिसर्ग पर्व अ. २).

ज्याबद्दल आपल्याजवळ ऐतिहासिक पुरावा आहे असें आपल्या देशाचें जुन्यांतलें जुनें नांव म्हणजे ‘ सप्तसिंधु ’ अथवा ‘ सिंधु. ’ खुद्द ‘ भारतवर्ष ’ हें नांवसुद्धां यानंतरचें आहे व त्यांत एक प्रकारचा वैयक्तिक अर्थ गर्भित आहे. एखाद्या व्यक्तीचा लौकिक-मग ती व्यक्ति कितीहि लोकोत्तर असो-काल जसजसा व्यतीत होतो, तसतसा मंदप्रभ होत जातो. जें नामाभिधान एखाद्या व्यक्तीच्या विजयमालिकांवरून वा यशःसंपादनावरून ठेवलें जातें तें नामाभिधान, ज्या नांवामध्यें असल्या राष्ट्रीय विजयाचें व वैयक्तिक पराक्रमाचें निदर्शन असूनहि शिवाय एखाद्या महान् उपकारी व चिरंतन नैसर्गिक चमत्काराचें द्योतन केलें जातें असल्या नामाभिधानांपक्षां, अधिक परिणामकारक आणि अखंड वृद्धिंगत होणाऱ्या राष्ट्राभिमानाची व कृतज्ञतेची जाणीव ह्यांची स्फूर्ति देण्यास समर्थ होणें शक्य नाहीं. आणि त्यांतच जर त्या नांवामध्यें आपल्या राष्ट्रीय यशःसंपादनाचें आणि पूज्य व्यक्तीच्या स्मृतीचें मीलन झालें असेल तर मग असल्या नांवाची थोरवी तर अधिकच होते. तो सम्राट् भरत अस्तंगत झाला आणि त्याच्याचसारखे अन्य-पराक्रमी सम्राट्ही त्याच मार्गाला लागलें. परंतु, सिंधुनदी मात्र अखंड वहात आहे: आपल्या कृतज्ञता बुद्धीला विकसित करीत, उत्स्फूर्त करीत, आपल्या स्वाभिमानाला सचेतन करीत, पूर्वजांची स्मृति जागृत करीत, ती अखंड वहात आहे. आपल्या लोकांच्या भाग्यावभाग्यावर पहारा कर-

णारा हा एक पहारेकरीच आहे. अत्यंत पुराणभूतकालापासून तो दूरवरच्या भविष्यकालापर्यंत संबंध जोडणारा हा एक पाठीचा कणाच आहे. अशा तऱ्हेच्या महानदीच्या नांवाशी आमच्या राष्ट्राचें नामाभिधान संलग्न झाल्यानें प्रत्यक्ष निसर्ग आमच्या बाजूचा झाला व त्यामुळे आमचें राष्ट्रीय जीवन अशा एका भक्कम पायावर रचलें गेलें कीं, तो पाया मानवी तर्क-शक्तीला जाँवर धांव घेतां येते अशा चिरंतन कालापर्यंत अविकृत राहिल. असल्याच तऱ्हेच्या विचारपरंपरेनें आपल्या त्या वेळच्या राष्ट्रीय नेत्यांना, आपल्या राष्ट्राला त्याचें वैदिक नांव जें ' सिंधुस्थान ' ' राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम् '— तेंच पुनरपि प्रसृत करण्याची कल्पना सूचित झाली असावी.

' सिंधुस्थान ' हें नामाभिधान वैदिक तर आहेच, परंतु आणखीहि त्यामध्ये एक मार्मिक वैशिष्ट्य आहे व त्याकडे दुर्लक्ष्य करून चालण्यासारखें नाहीं. ' सिंधु ' या शब्दाचा संस्कृत भाषेमघला अर्थ कांहीं फक्त ' सिंधु-नदी ' एवढाच नाहीं, परंतु, ' समुद्र ' असाहि त्याचा एक अर्थ आहे. ' समुद्ररशना ' दक्षिण द्वीपकल्पाला कमरपट्ट्याप्रमाणें वेष्टिणारा हा जो ' सिंधु ' तोहि सिंधुस्थान ह्या नांवांत अभिप्रेत असल्यानें आपल्या देशाच्या जवळ जवळ सर्व मर्यादा केवळ एका शब्दामध्ये ग्रथित केल्या जातात. ' ब्रम्हपुत्रा ' ही एक सिंधुनदीचीच शाखा आहे. व ' सिंधुनदी ' हीच हिमालयाच्या पूर्व व पश्चिम पठारांवरून वहात जाऊन दोन प्रवाहरूपानें पूर्व व पश्चिम दिशांची सरहद्द बनते; ही कल्पना जरी आपण यथार्थ न मानली तरी सुद्धां ही गोष्ट सिद्धच आहे कीं, सिंधुनदी ही आपल्या प्रवाहांनीं उत्तर व पश्चिम दिग्प्रांताला वेष्टून टाकते व म्हणून ' सिंधुस्थान ' हें नांव, आपल्या मातृभूमीची सर्व प्रतिमा एकदम डोळ्यांपुढें उभी करते - व यावरून एकदम अर्थबोध होतो कीं, ' सिंधु ' नदी पासून ' सिंधू ' (समुद्रा) पर्यंत जी भूमि विस्तारली आहे, तीच आमची मातृभूमि होय.

यावरून अशी कल्पना मात्र करतां कामा नये कीं, ' सिंधु ' हें नांव आमच्या पूर्वजांना केवळ या भौगोलिक वैशिष्ट्यावरूनच पसंत पडलें. कारण, असें निखून प्रतिपादन केलेलें आढळतें कीं, या नांवापासून उत्पन्न होणारा अर्थ कांहीं केवळ भौगोलिक नाहीं तर राष्ट्रीयहि आहे. ' सिंधु-स्थान ' म्हणजे कांहीं फक्त एक जमिनीचा तुकडाच नाहीं तर तें एक

‘ राष्ट्र ’ आहे, की, जें राष्ट्र सर्वदा वस्तुतः जरी नसलें तरी, ध्येयरूपानें एकराट्पद पावलें होतें. (राशः राष्ट्रम्). त्याचप्रमाणें याच्याबरोबर हेंहि अगदी स्पष्ट होतें की, संस्कृति या ‘ सिंधुस्थाना ’ मध्ये उन्कर्ष पावली आणि जे लोक त्या संस्कृतीमध्ये वाढले ते वैदिक कालामध्ये असलेल्या ‘ सिंधु ’ प्रमाणेंच होते. ‘ सिंधुस्थान ’ हें राष्ट्रकार्यस्य चोत्तमम् ’ होतें व तद्भिन्न जी परकीयांची भूमि ती ‘ म्लेंच्छस्थान ’ या नांवानें संबोधिली जात होती. तरी पण हें येथें स्पष्ट सांगितलें पाहिजे की, ही व्याख्या कांहीं पारमार्थिक संबंधावरून अथवा धार्मिक धृथाभिमानापासून उत्पन्न झाली नाही. ‘ आर्य ’ हा शब्द व्याख्येंत मुद्दाम घालण्यांत आला आहे; व त्यामध्ये ‘ सिंधुनदी ’ च्या अलीकडलि तीरापासूनच्या भागांत, राष्ट्रीय घटनेमध्ये जे जे लोक प्रामुख्याने गोवले गेले, ते ते सर्व लोक निर्देशित झाले. मग ते ‘ वैदिक ’ असोत किंवा ‘ अवैदिक ’ असोत, ‘ ब्राह्मण ’ किंवा ‘ चांडाल ’ असोत; त्याचप्रमाणें ज्यांनीं ज्यांनीं एक संस्कृति, एक रक्तसंबंध, एक देश व एक राज्यव्यवस्था यांचा अंगिकार केला असे सर्व लोक या व्याख्येंत अंतर्भूत झाले. यानंतर ‘ म्लेंच्छ ’ ह्या शब्दामध्ये, तो ‘ सिंधुस्थान ’ याच्या उलट योजिल्या कारणानेंच, जे जे कोणी राष्ट्रीय आणि जातीय संबंधांत परके होते अशांचाच समावेश होऊं लागला. परंतु, असे हे परकी लोक घर्मानेंहि भिन्न असलेच पाहिजेत असा मात्र कांहीं नियम नव्हता.

ही राजाशा ‘ सिंधुस्थाना ’ मधील इतर राजाशेप्रमाणेंच सामान्यतः एका जोमदार व लोकप्रिय अशा चळवळीचा फक्त परिणाम होता. कारण, आपल्या राष्ट्रीय आकांक्षांना स्फूर्ति देण्याचें सामर्थ्य जर नसतें तर ‘ अटक ’ म्हणजे आपल्या देशाची अंतिम सीमा मानण्याची चाल इतकी सर्वव्यापि झाली नसती व इतकी दीर्घकाल टिकलीहि नसती. ही जी चाल इतक्या भक्तीने व चिकाटीने राजापासून रंकापर्यंत आपल्या लाखों लोकांनीं पाळली यावरूनच असें सबळ पुराव्याने सिद्ध होतें की, पुराण सिंधुनदीच्या प्रवाहाच्या अनुरोधानें आपल्या देशाची मर्यादा ठरविण्याची, व त्याच नांवाशीं संगत असलेलें ‘ सिंधुस्थान ’ हें नांव मान्य करण्याची आज्ञा अशा एका बादशाही फर्मानावरून निघाली होती; आणि ह्या बादशाही

संमतीला व लोकांच्या इच्छेला अत्यंत पवित्र असें धार्मिक अनुमोदन मिळाल्यानेच आपलें पूर्वीचें नांव अखेर यशस्वी रीतीनें पुनः प्रस्थापित झालें. आतां हें खरें आहे कीं, तरीहि हे 'सिंधु' व 'सिंधुस्थान' हे शब्द पूर्णपणें यथार्थत्वानें पूर्वस्वरूपांत स्थिर होण्यास अनेक शतके उलटावीं लागलीं व अनेक महत्त्वाची स्थित्यंतरे घडून आलीं. आणि मग आपल्या सर्व राष्ट्रांच्या मनामध्ये बिंबून जाण्याला आणि आपल्या जातीचा तो अमोल ठेवा आहे असें वाटविण्याला तीं नांवें समर्थ झाली. परंतु, अखेर ही वैदिककाळची नांवें पुनः प्रस्थापित केलीं गेलीं व आज आपल्या हजारों लोकांना जरी 'आर्यावर्त' किंवा 'भारतवर्ष' म्हणजे काय हें माहित नसलें तरी एखादा रस्त्यांतील मनुष्याहि 'हिंदु' आणि 'हिंदुस्थान' हीं नांवें स्वतःच्या नांवाप्रमाणेंच ओळखूं शकेल. *

* वर उद्धृत केलेले भविष्य पुराणांतील श्लोक, त्यांच्या मुख्य मथितार्थाच्या बाबतींत अगदीं विश्वासाहें आहेत; कारण कीं, कोणत्याहि तारखा अथवा वैयक्तिक वंशावळी यांच्यापेक्षां सहज अधिक कालपर्यंत स्मरणांत रहाणाऱ्या गोष्टीच त्यांमध्ये ग्रथन केल्या आहेत. दुसरें असें कीं, तें सोडूनहि जरी आपण वर्णन केलेल्या इतिहासाच्या ओघांकडे पाहिलें तरी असें दिसून येतें कीं, अशी कांहीं तरी परिस्थिति त्या वेळीं होती. तिसरें, आमच्या प्रस्तुतच्या विवेचनाला अमक्या एखाद्या बादशाही फर्मानाची नक्की तारीख किंवा तें फर्मान काढणाऱ्या राजाचेंहि नांव बिनचुक कळण्याची जरूरी नाही. चवथें, या पुराणाचा कर्ता सर्व जें लिहितो आहे तें कांहीं अर्धवटपणानें अथवा जें त्याला अगदींच अपरिचित आहे अशा रीतीनें लिहित नाही. कारण, विक्रमादित्याच्या घराण्याची वंशावळ जी त्यानें एका ठिकाणीं दिली आहे, तीच पुनः दुसऱ्या ठिकाणीं देतांना अगदीं तशीच दिली आहे. ज्या लेखकाला एखाद्या घराण्याची वंशावळ पूर्णपणें माहित आहे, त्याच लेखकाला त्या घराण्यांतील प्रख्यात राजांच्या निदान प्रमुख गोष्टी तरी माहित असण्याचाहि संभव आहे.

एकंदरीत ज्या राष्ट्रीय दंतकथा आपल्या लोकांच्या स्मरणांत होत्या किंवा पूर्वकालीन पुराण, काव्य आणि वाङ्मय यांमध्ये ग्रथित करून ठेवल्या होत्या, त्याच आपल्या इतिहासाची प्रमुख साधनें होत्या व तशा त्या असल्याहि पाहि-

परंतु, या नामाभिधानाच्या इतिहासामध्ये यापुढे कोणकोणती स्थित्यंतरे घडून आली त्याचे विवेचन करण्याच्या आधी, आमच्या मनाच्या सांत्वनार्थ आम्हाला एका क्षमेची याचना कर्तव्य आहे. विवेचनाचा हा भाग लिहित असतांना आम्ही आमच्याच मनोवृत्ति दुखविल्या आहेत. आणि म्हणून आम्ही क्षणाचाहि विलंब न करतां हें सांगून टाकतो की, हिंदुस्थानामध्ये बुद्धधर्माचा जो न्हास झाला त्याची राजकीय आवश्यकतेची मीमांसा करतांना आमच्या लेखणीतून जे थोडेसे कठोर शब्द निघाले, त्यांवरून कोणीहि असें लवमात्र मानूं नये की, आमच्या मनांत बौद्धधर्माबद्दल कांहीं मोठासा आदर नाही ! छे, छे ! खुद्द बौद्धधर्माची दीक्षा घेणाऱ्या भक्ताच्या मनांत, अखिल जगांत जो पवित्रतम संघ आहे त्या बौद्धसंघाबद्दल जो आदर आणि जें प्रेम असेल तेंच प्रेम आणि तोच आदर बाळगणारा बौद्धधर्माचा मी एक नम्र चाहता आहे. बौद्धधर्माची दीक्षा मी घेतली नाही याचें कारण, हा संघ माझ्या योग्यतेचा नाही

जेत. त्यांच्यामधील पृथक् गोष्टींबद्दल शंका असूं शकतील, त्यांतील तारखा शोध करून चुकीच्या ठरल्यास अविश्वसनीय होतील; परंतु, केवळ इथे कांहीं असंबद्ध वर्णन आहे, किंवा तेथे कांहीं अद्भुत अतिशयोक्ति आहे, एवढ्याच कारणाने कांहीं त्या सर्वस्वी त्याज्य ठरणार नाहीत; कारण, हे असे अतिशयोक्तीचे आणि असंबद्धतेचे प्रकार आपणाला मनुष्यजातीने लिहिलेल्या प्रत्येक लिखितांत आढळून येतील. आणि त्यांतहि, जेव्हां वर्णन केलेल्या गोष्टींमध्ये कांहीं अशक्यता किंवा निसर्गविरुद्ध प्रकार नसेल तेव्हां, किंवा जेव्हां इतर पुराव्यावरून निःसंदेहाने ज्या गोष्टींची सत्यता सिद्ध झाली असेल अशा कोणत्याहि गोष्टींशी विसंगत नसलेल्या ह्या कथा असतील, तेव्हां तर त्या मुळींच त्याज्य मानतां येणार नाहीत. कोणत्या तरी परकीय ग्रंथकाराच्या पुराव्याने सिद्ध झाली नाही तोंपर्यंत कोणतीहि पुराणांतील गोष्ट खरीच मानावयाची नाही ही प्रवृत्ति अत्यंत विवेकशून्यतेचें लक्षण आहे. यापेक्षा अधिक शहाणपणाची पद्धति म्हणजे आपल्या ग्रंथांवर विश्वास ठेवावयाचा—विशेषतः जेथे सर्वसाधारण कथा आणि गोष्टी सांगितल्या असतील—व जर त्याच्याविरुद्ध अधिक विश्वसनीय व कमी संशयास्पद असा एखादा पुरावा आढळला असेल तर—आणि आपले कोणाला तरी हें कल्पनातरंगांत 'अशक्य' असे वाटले म्हणून नव्हे—मग त्या त्याज्य समजाव्या. या भविष्यपुराणाचीच

असें नव्हे, तर मी त्या संघाच्या पवित्र मंदिरांत पदार्पण करण्याला पात्र नाहीं हें होय आणि हें मंदिर आज जें अनंत कालपर्यंत टिकलें आहे तें त्याचा पाया-खडकाच्या पायावर उभारलेल्या अचिरस्थायी मोठमोठ्या राजवाड्यांच्या पायाप्रमाणें घातला नसून तत्त्वांच्या भक्कम पायावर तें रचलें गेलें आहे म्हणून होय. मनुष्याला त्याच्या पाशवी प्रवृत्तीपासून परावृत्त करण्याचा प्रथमचा आणि अत्यंत यशस्वी असा प्रयत्न, प्रथम संकल्पित करून त्यास मूर्तस्वरूप देऊन, शतकेंच्या शतके तो अव्याहत ज्यांनीं चालू ठेवला अशा तेजस्वी धर्मोपदेशकांची मालिका-अर्हत् भिक्षु यांची परंपरा-याच हिंदुस्थानामध्ये जन्माला आली होती. येथेच त्यांनीं जीवनदुग्ध प्राशन केलें आणि याच भूमीला मातृभूमि म्हणून वंदन केलें. या सर्व गोष्टींची जाणीव आमच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन शब्दांनीं वर्णन न करतां येण्यासारख्या भावना दाटून येतात, आणि या संघाबद्दल जर आमच्या अशा मनोवृत्ति आहेत, तर मग तो संघ ज्यांनीं प्रस्थापित

गोष्ट घ्या. याच्यामध्ये कांहीं असंभव व अविश्वसनीयहि गोष्टी आहेत म्हणूनच तें सर्व अविश्वसनीय मानावयाचें काय ? आणि प्ल्यूटार्क तरी यापासून अलिप्त आहे का ? शिकंदराच्या जन्माबद्दल कांहीं अद्भुत वर्णनें केलीं आहेत म्हणून प्रत्यक्ष शिकंदराचें अस्तित्वच आपण नाकबूल करावयाचें का ?-उदाहरणार्थ खालील कविता संशयित आहे असें मानणें योग्य होईल का ?- 'चंद्रगुप्तस्य सुतः पौरस्याधिपतेः सुताम् । सुलवस्य तथोद्वाह्य यावनीं बौद्धतत्परः ॥ ' उलट पक्षीं ह्या पुराणांचें व महाकाव्यांचें आपण एक मोठें ऋण लागतो आहों. कारण, ज्या क्रांतीनें पृथ्वीच्या इतर भागांमध्ये संबंध राष्ट्रेऽन्याराष्ट्रे व अनेक संस्कृति हीं पार समूळ खणून काढलीं, त्या क्रांतीमध्ये त्यांनीं आपला पुरातन काळचा वंश इतिहास जतन करून ठेवला. कारण, आपली हीं जुनीं व देश-भक्तिपूर्ण पुराणे व इतिहास हे, अगदीं नवीन व अगदीं आजपर्यंतची माहिती लिहून ठेवलेल्या कांहीं पाश्चात्य पुराणांपेक्षां खात्रीनें अधिक विश्वसनीय आहेत. कारण, अशा कांहीं पाश्चात्य पुराणांपैकीं एका पुराणांत अशी विश्वसनीय माहिती दिली आहे कीं, रामायणामध्ये विजयानगरच्या स्थापनेचें वर्णन आहे ! व दुसऱ्या एका पुराणामध्ये असें कथन केलें आहे कीं, गौतम-बुद्ध-ह्यणजे केवळ एक सूर्य अथवा प्रभात यांच्यावरचें रूपक आहे ! !

केला त्या संस्थापकाबद्दल—त्या बुद्धाबद्दल—त्या शानदीसाबद्दल आम्ही कोणत्या भाषेत आमच्या मनोवृत्ति दिग्दर्शित करूं ? हे तथागत ! सर्व मनुष्यजातितला मी हीन दीन, केवळ माझी नितांत रिक्तता व माझे नितांत अज्ञान यांचाच अहेर घेऊन तुझ्याकडे येतो. जरी आपल्या बोधाचा सारांश मला आकलन करतां येत नाही असें मला वाटतें तरी मला ही पूर्ण खात्री आहे की, तें तसें होणेंच स्वाभाविक आहे. कारण आपला उपदेश हा देवलोकांच्या वाणीतून निसृत झाला आहे; परंतु माझी श्रवणेंद्रियें आणि माझी आकलनशक्ति ही ह्या ऐहिक प्रत्यक्ष प्रमाण-मय जगाचा शब्दघोष ऐकण्यास शिकली आहे. भगवन्, कदाचित्, असेंहि असेल की, आपलें पदार्पण या जगामध्यें फार लवकर झालें आणि ज्या वेळीं हें सर्व जग अगदीं बाल्यावस्थेंत होतें व प्रकाश नुक्ताच कुठें फांकूं लागला होता, तोंच आपण आपलें निशाण फडकाविलें ! म्हणून, ह्या जगाला आपल्या भरारीबरोबर चालतां येत नाही व आपल्या दैदीप्यमान निशाणाकडे दृष्टि लावतां लावतांच ती अंधुक होऊन दिपून जाते ! जोंपर्यंत उत्क्रांतितत्वानें घालून दिलेला कायदा ‘ चलानामचला भक्ष्या दंष्टृणामप्यदंष्टृणः । अहस्तानां सहस्ताश्च शूराणां चैव भीरवः ॥ (मनु)—हा अतीत अप्रतिहार्यतेनें व भयंकर प्रामुख्यानें जगांत वावरत आहे व याचा इनकार सत्याच्या कायद्यानें—कीं जे सत्याचे कायदे अयंत तेजस्वीपणानें व मोहकतेनें चकासित झाले आहेत—पण केवळ आकाशांत ज्याप्रमाणें चांदण्या चमकाव्या त्याप्रमाणें अत्यंत अंतरावरूनच चमकत आहेत—अशा कायद्यानें होऊं शकत नाही—तोंपर्यंत राष्ट्रीयत्वाच्या भावना विश्वबंधुत्वाचें निशाण फडकविण्याचें नाकारीतच रहातील. आणि तरीहि आमचे देव आणि देवता यांच्या पूजनांनीं सन्मानित झालेलें हेंच राष्ट्रीय निशाण, जर तो शाक्यसिंह त्याखालीं नसता तर, जरा हतप्रभच दिसलें असतें. ज्याप्रमाणें श्रीराम किंवा श्रीकृष्ण, अथवा महावीर हे आमचे आहेत त्याचप्रमाणें, भगवन्, आपणहि आमचेच आहांत; आणि ज्याप्रमाणें आपले शब्द हे आमच्या राष्ट्रीय आत्म्याचेच बोल होत, त्याचप्रमाणें आपल्याला दिसणारी दृश्यें हीं आमच्या जातीचीं सुखस्वप्नें आहेत. आणि जर कधीं सत्याच्या तत्त्वाचा विजय होऊन सर्व मानवी जात तें शिरो-

घार्य करुं लागली तर, हे भगवन्, आपणाला असें आढळून येईल की, ज्या भूमीने आपल्याला पाळण्यांत खेळविलें, ज्या जातीने आपलें लालन-पालन केलें, तीच भूमि आणि तीच जाति, ह्या तत्वाचा जगभर जय-जयकार होण्यास प्रामुख्याने कारण झालेली आहे. प्रत्यक्ष आपल्याला जन्म देणें ह्या गोष्टीनेच केवळ हें सिद्ध होत नसलेंच तर त्या गोष्टीने तें सिद्ध होईल.

४

आतांपर्यंत आपण 'सिंधु' हा शब्द कसा बनत गेला हें मुख्यतः संस्कृतग्रंथांच्या आधारें पाहिलें. आणि

जेथें वर्धमान् होणाऱ्या हिंदी राष्ट्राच्या कल्पनेला 'सिंधुस्थान' हेंच नांव इतर प्रचारांत आलेल्या सर्व शब्दांकी अधिक सार्थ असें वाटलें, तेथें आपण आपल्या विवेचनाचा घागा अर्धाच सोडला होता. काणत्याहि तऱ्हेच्या विविष्ट एकांगी आणि कोत्या दृष्टीचा अर्थबोध—जसा अर्थबोध 'आर्यावर्त' या शब्दांतून निघूं शकतो—या 'सिंधुस्थान' या शब्दामधून निघूं नये म्हणून या शब्दाच्या व्याख्येंत कोणत्याहि तऱ्हेच्या विवक्षित संस्थेचा अथवा पक्षाचा संबंध न येईल अशाच गीतीने खबरदारी घेतली आहे. उदाहरणार्थ, आर्यावर्ताची एका ग्रंथांतील व्याख्या अशी आहे: 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेंच्छ-देशं जानीयादार्यावर्तस्ततःपरम् ॥' ही व्याख्या झरी युक्त असली तरी चिरस्थायी नाही. कोणतीहि संस्था ही समाजाकृतितां असते, समाज किंवा त्यांचें ध्येय हीं कांहीं संस्थेकरितां नसतात. 'चातुर्वर्ण्यसंस्था' हिचें जें इच्छितकार्य तें कार्य संपल्यावर किंवा तें कार्य तिच्या हातून घुटें न होऊं लागल्यावर बंद पडेल; परंतु, तेवढ्यानें आपला देश 'म्लेंच्छ-देश' की—परकीयांचा देश—होईल काय ?—संन्यासी, आर्यसमाजी, शिख आणि इतरहि ते पुष्कळ पंथ चातुर्वर्ण्यवस्था मान्य करीत नाहींत; म्हणून काय ते परकीय झाले ? छे, छे, ! ते रक्ताच्या, वंशाच्या, देशाच्या व देवाच्या

बंधनांनी आमचे आहेत. 'तं वर्षं भारतं नाम भारती यत्र संततिः' ही व्याख्या शंभर पटीने अधिक चांगली. आपण सर्व हिंदु एकच आहोत, एक राष्ट्र आहोत—कारण आपले एकच रक्त आहे—'भारती संततिः'

बुद्धधर्माच्या या उदयास्ताच्या आपल्या ऐतिहासिक कालांत, एक-समयावच्छेदेकरून हिंदुस्थानामधील देशी भाषांचा विलक्षण प्रसार व विस्तार झाला; व संस्कृत भाषा ही फक्त विद्वान् लोकांच्या परंपरेंतच किल्ले कोटा-प्रमाणे बंद झाली. ती इतक्या दुर्बलतेने की, कोणताहि नवा विचार किंवा नवे नामाभिधान हे सर्वमान्य होण्याच्या आधी त्यांचे संस्कृतमध्ये भाषांतर करावे लागत असे. त्यामुळे, साहजिकच नेहमीचा व्यवहार व राष्ट्रीय आणि सामाजिक घडामोडी यांचे हळूहळू प्राकृत भाषेंतच आविष्करण होऊ लागले; त्यामुळे प्राकृत भाषाच लोकांच्या सजीव आणि उल्लेखनीय विचारांना, नित्य नवीन तऱ्हेने, जोमदारपणाने व अचुक रीतीने मूर्तस्वरूप देण्याला अधिकाधिक समर्थ बनली. याचा परिणाम असा झाला की, 'सिंधु' आणि 'सिंधुस्थान' हे शब्द जरी कांही वेळां संस्कृत ग्रंथांत सांपडतात, तरी, संस्कृतमध्ये लिहिणारे विद्वान् लोक, त्या वेळच्या भाषागांभोर्याच्या कल्पनेप्रमाणे आपल्या देशाला 'भारत' हेंच नांव प्रामुख्याने देऊ लागले. इकडे सर्व प्राकृत भाषांमधून बहुधा एकमेवाद्वितीय रीतीने अधिक लोकप्रिय व सजीव अशा 'हिंदुस्थान' याच नांवाला लोक, पूर्वीच्या अत्यंत प्रिय असलेल्या 'भारत' किंवा 'आर्यावर्त' या नांवापेक्षा अधिक चिकटून राहिले. संस्कृत-मधला 'स,' हा हिंदी प्राकृत भाषांमधून अथवा परकीय भाषांमधून, 'ह' कसा होतो याच्याबद्दलचे पुनर्विवेचन करण्याची येथे जरूरी नाही. त्यामुळे प्रचारांत असलेल्या सर्व देशी भाषांमधून 'हिंदुस्थान' व 'हिंदु' या नांवांचे भरपूर उल्लेख सांपडतात. संस्कृत भाषा ही चिरकालपर्यंत आमच्या जातीचा एक अमूल्य ठेवा म्हणून कायम राहिल. कारण, आमच्या लोकांचे मुलभूत ऐक्य, तिच्यायोगे भक्कम पायावर उभारले गेले. आमचे आयुष्य तिने संपन्न केले, आमच्या आकांक्षा तिने उदात्त बनविल्या आणि आमच्या जीवनाचा शरा पुण्यमय ठेविला. हे जरी सर्व खरे आहे, तरी पण आपल्या लोकांच्या जिवंत आणि व्यवहारामध्ये बोलल्या

जाणाऱ्या भाषेचें स्थान मात्र प्राकृत भाषेनेच पटकाविलें. ही प्राकृत भाषा म्हणजे संस्कृतभाषेची सर्वांत वडील मुलगी, जिला अत्यंत अन्वर्थक रीतीने 'हिंदी' अथवा 'हिंदुस्थानी' असें नांव प्राप्त झालें, ती होय. ही 'हिंदी' म्हणजे पूर्वीचें 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' यांच्या वाङ्मयाचे व राष्ट्रीयपणाचे जे वंशज त्यांची भाषा होय. हिंदी ही सर्वस्वी 'हिंदुस्थान' अथवा 'सिंधुस्थान' ची भाषा होय. 'हिंदुस्थानी' ला राष्ट्रीय भाषेच्या दर्जावर वसविण्याचा प्रयत्न कांहीं नवा अथवा मारून-मुटकून केलेला आहे असें नाहीं. हिंदुस्थानामध्ये ब्रिटिश लोकांचें राज्य सुरू होण्याच्याहि पूर्वी कित्येक शतके ह्याच भाषेच्याद्वारे संबंध हिंदुस्थान-मध्ये व्यवहार चालत होता. रामेश्वराहून निघणारा व हरिद्वारपर्यंत जाणारा एखादा साधु किंवा व्यापारी याच भाषेने आपलें मनोगत सर्व हिंदुस्थान-मध्ये अवगत करून देत असे. संस्कृताच्या द्वारे पंडितांच्या व राजेलोकांच्या सभांमध्ये ओळख होत असेल, परंतु हिंदुस्थानीच्याद्वारे मात्र राजसभेपासून तों बाजारापर्यंत सर्व ठिकाणी अप्रतिहत संचार चालत असे. एखादा नानक, एखादा चैतन्य, एखादा रामदास यांना या भाषेच्या योगानें सर्व देशभर आपल्या प्रांताप्रमाणेंच मोकळेपणानें शिक्षण देत आणि उपदेश करीत संचार करतां येत होता व त्यांनी त्याप्रमाणें तो केलाहि. ह्या आपल्या स्वाभाविक रीत्याच असलेल्या राष्ट्रीय भाषेची वाढ आणि विस्तार ही आपली पुरातन जी 'सिंधुस्थान' अथवा 'सिंधु' आणि 'हिंदुस्थान' अथवा 'हिंदु' ही नांवे यांच्या पुनरुद्दाराशी समकालीन झाली व त्याचा क्रमप्राप्त परिणाम असा झाला की, हिंदुस्थानी ही राष्ट्रीय भाषा सर्वांच्याच मालकीची असल्याने तिचें हि नांव 'हिंदुस्थानी' अथवा 'हिंदी' असें पडलें.

'हुण' आणि 'शक' लोकांना आपल्या पराक्रमानें हुसकून दिल्यावर 'सिंधुस्थान'ला पुनः एकदा अनेक शतकेपर्यंत अविचलित स्वातंत्र्य प्राप्त झालें व त्या योगानें ही भूमि पुनः एकदां शांतता आणि समृद्धि यांचें निवासस्थान बनली. स्वातंत्र्याची सर्व सुखें राज्यासून रक्षापर्यंत सर्वांना मुक्तपणानें मिळू लागली. या स्वातंत्र्याच्या जवळजवळ एक हजार वर्षांच्या चिरकालामध्ये जें वैभव व जो गौरव एकसारखा होत

होता, त्याबद्दल त्या वेळच्या देशभक्त लेखकांनी हर्षनिर्भरतेने अनेक वर्णने केली आहेत. 'ग्रामे ग्रामे स्थितो देवः देशे देशे स्थितो मखः । गेहे गेहे स्थितं द्रव्यं धर्मश्चैव जने जने ॥' (भविष्यपुराण, प्रतिसर्ग पर्व.) सिंहल देशापासून तों काश्मीरपर्यंत एका रजपूतांचीच घराणीं राज्य करीत होती; व पुष्कळ वेळां लग्नसंबंधाने त्यांचे जिह्वाळ्याचे संबंध जमत व याच्याहिपक्षां शौर्याच्या व एकाच संस्कृतीच्या पूर्वपरंपरेने ते एकमेकांशी अधिक संबद्ध होते. सर्व राष्ट्रांचे जीवनयापन हे उदार आणि उदात्त अशा एकंतानरीतीने हात होते; आणि ही राष्ट्रीय भाषेची वाढ, त्याच अंतर्गत असलेल्या राष्ट्रीय जीवनैक्याचे बाह्य निदर्शन होते.

परंतु, वारंवार इतिहासामध्ये दिसून येते त्याप्रमाणे हीच अबाधित शांति आणि समृद्धि, आपल्या 'सिंधुस्थाना'ला खोट्या सुरक्षितपणाच्या खात्रीने आणि केवळ स्वप्नसृष्टीमध्ये विहार करण्याच्या संवयीने गाफील करून ठेवती झाली. अखेर ज्या दिवशी गझनीच्या महंमुदाने सिंधुस्थानची सरहद्द जी सिंधुनदी ती ओलांडून, सिंधुस्थानवर स्वारी केली त्यादिवशी ही मूढ झोप मोडली जाऊन सिंधुस्थान खडबडून जागा झाला. त्या दिवसापासून भीषण असा जीवनसंग्राम सुरू झाला. परकीयांशी जमलेल्या झगड्यावांचून दुसरी कोणतीहि गोष्ट आत्मीयतेची जाणीव इतकी तीव्र करू शकत नाही. अनेक प्रकारच्या लोकांलोकांमध्ये ऐक्य घडवून त्यांची एका राष्ट्रांत व अनेक राष्ट्रांची एकाच शासनसंस्थेत उत्क्रांति करण्याचे काम, संपान शत्रूच्या चढाईइतके दुसरे कशानेहि होत नाही. द्वेष हा ज्याप्रमाणे फूट पाडतो त्याचप्रमाणे संधिहि घडवून आणतो. ज्या भयंकर दिवशी तो प्रसिद्ध मूर्तिभंजक सिंधुनदी उतरून अलीकडे आला, त्या वेळेइतकी सिंधुस्थानाला एकजीव होण्याला दुसरी कोणतीहि अधिक परिणामकारी व बलवत्तर संधि प्राप्त झाली नाही. मुसलमानलोक याच्याहि आधी कासीमच्या आधिपत्याखाली सिंधुनदी उतरले होते; परंतु, तो घाव केवळ वरचा व ओझरता लागला होता. कारण, हिंदुस्थानच्या हृदयावर कांही घाव बसला नव्हता व घावाचा रोंखहि कांही हृदयावर नव्हता. खरा झगडा महंमदापासून हटायदाने सुरू झाला व तो अखेर—असे म्हणावयास कांही हरकत आहे

का ! कीं—अबदाळीबरोबर संपला. वर्षापाठीमागून वर्षे, तपापाठीमागून तपे, शतकांपाठीमागून शतके हा लढा चालू होता. अरबस्थानांतला पूर्वीचा अरबस्थानपणा सर्व निघून गेला. इराण उध्वस्त झाला. इजिप्त, सिरिया, अफगाणिस्थान, बलुचिस्थान, तार्तरी,—थेट ग्रानडापासून तो गझनीपर्यंत राष्ट्रच्या राष्ट्रें व अनेक तऱ्हेच्या संस्कृति इस्लामच्या—शांततेच्या ! !—तरवारीपुढे चक्काचूर होऊन गेली ! परंतु, हिंदुस्थानांत मात्र प्रथमच हा चमत्कार घडला कीं, इस्लामच्या तरवारीला आघात करण्यांतच फक्त यश आले—परंतु, तो आघात सर्वनाश मात्र करू शकला नाही. प्रत्येक आघाताबरोबर ही समशेर अधिकाधिक बोथट होऊ लागली. प्रत्येक वेळेला इचा घाव खोल गेला, परंतु, प्रत्येक वेळेला घावांतून बाहेर येऊन पुनरपि घाव करण्याकरितां ही उचलली जाताच पूर्वीची जखम भरून आलेली आढळली. जित झालेल्यांचा चिवटपणा जेत्यांच्या चिवटपणापेक्षा अधिक चिवट ठरला. या उभयपक्षांमधील हें अंतर केवळ उग्र होतें इतकेंच नाही, परंतु, तें भीषणतेनें असम होतें. ज्यांच्याशीं हिंदुस्थानाला झगडा करावा लागला तें कांहीं एक जाति, एक राष्ट्र, एक लोकसंघ असे नव्हते. तर जवळ जवळ सर्व आशिया खंडाशीं व नंतर मग लगेच सर्व युरोपखंडाशीं हिंदुस्थानाला झगडा करावा लागला. अरब लोक सिंध प्रांतांत शिरले, व त्यांना एकट्यांनाच यापेक्षां कांहीं अधिक करतां आले नाही. लवकरच त्यांना स्वतःचें स्वातंत्र्यहि स्वतःच्या देशांत सुरक्षित ठेवतां आले नाही, आणि पुढे तर एक जाति या दृष्टीनें त्यांचें नांवहि ऐकूं येईनासें झाले. परंतु, इकडे हिंदुस्थानाला मात्र एकट्याला अरब, परशियन, पठाण, बलुची, तारतर, तुर्क, मोगल वगैरे जातींच्या, जगाला व्यापणाऱ्या प्रचंड संज्ञावातानें व्याप्त झालेल्या प्रत्यक्ष मानवी सहारा बाळवट्याशीं सांखा झगडा करावा लागला. धर्म ही एक प्रचंड प्रचोदक शक्ति आहे. त्याचप्रमाणें लूट करण्याची चटक हीहि एक अशीच शक्ति आहे. परंतु, जेव्हां धर्मबुद्धि ही लुटीच्या लालसेनें चेतविली जाते, आणि लुटीची इच्छा ही धार्मिक बुद्धिला सखीप्रमाणें होते, त्या वेळीं या दोहोंच्या संमेलनानें जी एक प्रचोदकशक्ति उत्पन्न होते, तिला साम्य म्हणजे यांच्या

मार्गांत जो मानवी संहार आणि उध्वस्तता पसरते तीच केवळ होय. ज्या दिवशी महमदानें प्रथम सिंधुनदी ओलांडली आणि हिंदू भूमीवर स्वारी केली, त्या वेळीं ह्या अशा शक्ति एकत्रित होऊन जणुं स्वर्ग आणि नरक यांचा मिलाफ होऊन, त्यांच्या दुर्दमनीय प्रक्षुब्धतेपुढें निस्तब्ध हिंदूभूमि चमकून गेली. दिवसांमागून दिवस, तपांमागून तपें, शतकांमागून शतकें, हें भीषणयुद्ध चाललें होतें, आणि हिंदुस्थाननें अगदीं एकाकी असतां हि नैतिक दृष्टीनें आणि लष्करी बाण्यानें हें युद्ध लढत ठेविलें होतें. ज्या वेळीं अकबर सिंहासनावर बसला, आणि दारासुकोहाचा जन्म झाला, त्या वेळीं या लढाईतला नैतिक विजय मिळाला. औरंगजेवानें नैतिक क्षेत्रांत झालेली ही पिछेहाट भरून काढण्याचा विश्वप्रयत्न केला, परंतु, त्यायोगें समरांगणांतसुद्धां त्याचा पराभव होण्यास मदत मात्र झाली. शेवटीं, भाऊनें मोंगलांच्या साम्राज्यसिंहासनावरच घणाचा घाव घातला व तें शतदर्पण केलें. पानिपताचा दिवस उगवला. हिंदूंनीं ती लढाई गमावली—परंतु, तें मोठें युद्ध जिंकलें. यापुढें कोणाहि अफगाणाची दिल्लीमध्ये घुसण्याची छाती झाली नाही. उलट जें विजयी हिंदूंचें निशाण, आपल्या मराठ्यांनीं अटकपर्यंत नेलें होतें, तें शिख लोकांनीं स्वीकृत केलें व सिंधुनदीच्या पार नेऊन काबुल नदीच्या तीरास भिडविलें.

ह्या सतत चाललेल्या भीषण झगड्यामध्ये आपल्या लोकांना आपण हिंदु आहोंत याची प्रखर जाणीव झाली, आणि ते सर्व आपल्या इतिहासांत पूर्वीं कधींहि झाले नव्हते इतके एकराष्ट्रीयत्वाच्या बंधनानें बद्ध झाले. हें आपण नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, आतांपर्यंतचें सर्व विवेचन आम्ही सामान्यतः हिंदुसंचालनाच्या सार्वत्रिक स्वरूपाबद्दल केलें, त्यांतील कोणत्याहि एका विवक्षित तत्त्वाबद्दल किंवा धार्मिक पंथाबद्दल नव्हे. सनातनी, सत्नामी, शिख, आर्य, अनार्य, मराठे, मद्रासी, ब्राह्मण, पंचम या सर्वांनीं हिंदु हणूनच आपत्ति भोगल्या व हिंदु हणूनच विजयाचा वांटो घेतला. येथील शत्रु आणि मित्र दोघांनींहि आपल्या भूमिाला व आपल्या लोकांना ' हिंदुस्थान ' व ' हिंदु ' हींच अभिधानें इतर सर्व वर्ज्य करून, कायम करण्याकरितां बरोबरीनें यत्न केले. ' आर्यावर्त ' आणि ' दक्षिणापथ, ' ' जंबुद्वीप ' आणि ' भारतवर्ष '

या नांवापैकी कोणतेहि नांव, 'हिंदुस्थान' या नांवांत जो राजकीय आणि संस्कृतिनिदर्शक अर्थ भरलेला आहे, तो समावृं शकला नाही. सिंधुनदाच्या या बाजूला रहाणारे जे जे लोक, या सिंधूपासून त्या सिंधू-पर्यंत-सिंधुनदापासून तों समुद्रापर्यंत पसरलेलेली जी भूमि तिला आपली जन्मभूमि मानीत होते, ते ते लोक-'हिंदुस्थान' या एकाच शब्दाने आपला प्रत्यक्ष उल्लेख होतो असे समजत होते. आमच्या शत्रूंनी आमचा 'हिंदु' म्हणूनच द्वेष केला आणि त्यासरशी निरनिराळ्या जनसमूहांचा व जातींचा, निरनिराळ्या मतांचा आणि पंथांचा मानवसमूह-जो अटक-पासून कटकपर्यंत पसरला होता-एकदम जणू काय एकच देहघान्या-प्रमाणे निवडून पडला. इ. स. १३०० पासून तों १८०० पर्यंत थेट काश्मीरपासून तों सीलोनपर्यंत व सिंधपासून तों बंगालपर्यंत जे अनेक-कधी सारखे तर कधी परस्परसंबद्ध असे-निरनिराळे प्रसंग घडून आले, त्यांचे सविस्तर व यथातथ्य विवेचन करून, त्यांतून, या सर्व अनेकत्वांतहि मूलभूत एकत्वाचा धागा कसा अनुस्यूत झाला होता या दृष्टीने हिंदूंच्या चळवळींचा इतिहास आजपर्यंत कोणीहि लिहिला नाही. असो, जातां जातां, उल्लेख केल्यावांचून आम्हांला रहावत नाही. कारण, या सर्व चळवळींचा हेतु, हिंदुस्थानची अब्रू आणि स्वातंत्र्य यांचे रक्षण करणे, आणि हिंदुत्वाच्या-केवळ 'हिंदुइशमचे'च नव्हे-तर संस्कृतीचे ऐक्य आणि सार्वजनिक जीवित अखंड कायम ठेवणे हाच होता. आणि हे रक्षण करण्याकरितां रणांगणांवर शेंकडों लढाया लढाव्या लागल्या व अनेक राजकारणाचे डांवपेंच करावे लागले. हा एक 'हिंदुत्व' शब्द आपल्या संबंध राजकारणाच्या शरीराचा, जणुंकाय पाठीचा कणाच झाला होता. काश्मीरांतील ब्राह्मणांचे दुःख पाहून मलबारामघल्या नायर लोकांचे हृदय दुःखित होई. आपल्या भाटांनी हिंदूंच्या परामवांची शोकगीते गाइली, आपल्यांतल्या द्रष्ट्यांनी हिंदूंच्या पराक्रमांना स्फूर्त केले, आपल्यांतील योद्धे हिंदूंच्या लढाया लढले, आपल्यांतील संतांनी हिंदूंच्या प्रयत्नांना आशीर्वाद दिले, आपल्यांतील मुत्सद्यांनी हिंदूंचा भविष्यकाळ घडविला, आणि आपल्या मातांनी हिंदूंच्या घावांवर अश्रु गाळले आणि त्यांच्या विजयाबद्दल हर्ष मानला.

या सर्व गोष्टींना आपल्या पूर्वजांच्या ग्रंथांतून आधार दाखवून त्या सिद्ध करावयास एक मोठा ग्रंथ लिहावा लागेल. परंतु, तूर्त हातामध्ये ज्या विषयाचें निरूपण घेतलें आहे त्यामध्ये हा प्रांत येत नसल्याने, हें काम जरी अत्यंत मोहक असलें तरी तें येथें करतां येत नाहीं. आणि म्हणून आपल्या हिंदुजातीच्या अत्यंत प्रमुख अशा अधिकारी पुरुषांच्या लेखणींतून वा वाणींतून अत्यंत स्फूर्तिदायक असे कांहीं थोडेच निवडक उतारे देण्यावर समाधान मानावें लागत आहे.

हिंदी भाषेमध्ये 'आजपर्यंत जे ग्रंथ लिहिले गेले आहेत त्या जुन्या आणि नव्या ग्रंथांपैकी चंदबरदाई या प्रसिद्ध भाट कवीने केलेला 'पृथ्वी-राज रासो' हा ग्रंथ, आतांपर्यंतच्या संशोधनाप्रमाणें, अत्यंत जुना व अधिकांश युक्त असा मानला गेला आहे. याच्या आधी झाली अशी फक्त एकच कविता प्रसिद्ध आहे. परंतु सुदैवाची व आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ह्या आपल्या उत्तर हिंदुस्थानी भाषेमधील अगदी पहिल्या रचल्या गेलेल्या कवितेमध्ये हिंदुस्थान हा शब्द देशभक्तीच्या ऊर्मीने आणि साभिमानी वृत्तीने उपयोगांत आणलेला आहे. चंदबरदाईचा पिता जो वेन कावि तो पृथ्वीराजाच्या पित्याला—अजमीरच्या राजाला—उद्देशून पुढीलप्रमाणें म्हणतो:—

अटल ठाट महिपाट, अटल तारागढयानं
अटल नग्न अजमेर, अटल हिंदव अस्थानं
अटल तेज परताप, अटल लंकागढ डांडिय
अटल आप चहुवान, अटल भूमिजस मंडिय
संभरी भूप सोमेसनृप, अटल छत्र ओपै सुसर
कविराव वेन आसांस दे, अटल जगां रजेसकर.

चंदबरदाई हा हिंदी वाङ्मयांतील आदिकवि होय. ज्या वेळीं मुसलमान लोकांचा पाय पंजाबमध्ये सुद्धां रुजला नव्हता, तेव्हां अत्यंत मानधनवृत्तीच्या रजपूत लोकांना, आपल्या शत्रूंना शोधून काढलेलें, हीनपणाचें टोपण नांव, खाली मान घालून स्वीकृत करण्याचें, व तेंच आपलें राष्ट्रीय अभिमानाचें निदर्शक मानण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. शहाबुद्दीनचा गर्व दलित करून ज्या वेळीं त्याला हिंदुनीं कसें कैद केलें व 'पुनः मी हिंदूभूमीकडे डोळा वर

करून बघणार नाही ' अशी शरणचिठी त्याने दिल्यावर, उदारहृदयी पृथ्वीराजाने त्याला मुक्त करून कसे परत जाऊ दिले याचे वर्णन करतांना चंदभाट म्हणतो:—

“ राखि पंचदिन साहि अदब आदर बहु किनौ.
सुज हुसेन गाजी सुपूत हथ्यै ग्रहि दिनौ
किय सलाम नितबार जाहु अपने सुयानह
मति हिंदुपर साहि सज्जि आभौ स्वस्थानह ”

(पृ. रासो स. ९)

परंतु, शहाबुद्दीन हा कांहीं हिंदूंचे हे औदार्य स्मरणारा इसम नव्हता. पुनःपुनः त्याने मागचे उपकार विसरून जाऊन एखाद्या सर्पासारखा आपला फणा उभारावा व पुनःपुनः भयंकर समरकंदन सुरू व्हावे व त्यामुळे त्या स्वर्गीय विघ्नसंतोषाच्या—नारदाच्या—आनंदास पारावार उरू नये.

“ जब हिंदुदल जोर हुआ छुट्टि मीरघर भ्रम
असमय अरबस्तान चला करन उद्दसाक्रम ”
“ जुरे हिंदु मीरं, बहे लग्न तारं,
मुखे मारमारं बहे सूरसारं
हिंदु म्लेच्छ अधाइ घाइन,
नांचे नारद युद्ध चायन ! ! ”

परंतु, हिंदूंना नेस्त नाबूद करण्याचे शहाबुद्दीनाने जरी भगीरथप्रयत्न केले, तरी शहाबुद्दीनाचा अखेर पराजय झाला व शहाबुद्दीनाला पंजूनगायने पुनरपि कैदी केले ही विजयानंदाची वार्ता ऐकून दिल्लीनगर आनंदाने बेहोष होऊन गेले, दिल्लीच्या नागरिकांनी दिल्लीश्वर पृथ्वीराज यांचे अभिनंदन केले—

“ आज भाग चहुआन घर ।
आज भाग हिंदवान ॥
इन जीवित िल्लीश्वर ।
गंज न सकै आन ॥ ”

आजपर्यंत ज्याने अनेक वचनभंग केले होते त्याच शहाबुद्दीनाने पुनः एकदा गंभीरपणाने वचने दिली व पुनः आपली सुटका करून घेतली, आणि पुनः एकदा व या वेळी शेवटच्याच वेळेला, त्याने हिंदुस्थानावर स्वारी केली—आणि एका दुष्ट घडकीसरशी थेट दिल्लीच्या वेशीपर्यंत तो येऊन घडकला. ‘ हिंदपती ’ पृथ्वीराजाने धाईधाईने आपले लढाईचे सल्लागार मंडळ बोलाविले. शहाबुद्दीनाने उन्मत्तपणाने लढाईचे आव्हान केले; ते ऐकून सर्व रावळ व सामंत हे क्रुद्ध होऊन गेले. त्या वेळी चामुंडराय याने मुसलमानदूताला निरोप सांगितला की, तुझ्या शहाला त्याने मार्गे येथील जी पदधूलि चाटली होती तिची आठवण दे व सांग की:—

‘ निर्लज्ज म्लेच्छ लजै नही । हम हिंदु लजवान् ’ ॥

शेवटचा तो घोर दिवस जवळ येऊन ठेपला व दोन्हीही पक्षाला हे कळून चुकले की, आतांचा प्रसंग निकराचा आहे. चंदबरदाईने, ज्या वेळी हम्मीर फितुर झाला, त्याच दिवशी कुलस्वामिनी दुर्गादेवीला खालीलप्रमाणे अत्यंत सद्गद अंतःकरणाने व देशभक्तीच्या ऊर्मीने करुण प्रार्थना केली:—

“ द्रुगे हिंदुराजान बंदीन आयं
जपै जाप जालधरं तूं सहायं
नमस्ते नमस्ते इ जालंधरानी
सुरं आसुरं नागपूजा प्रमानी. ”

या महासमराचे भयंकर वृत्त निवेदन करून, अखेर पृथ्वीराजाने कशा चार्तुयाच्या कटाने शहाबुद्दीनाला ठार केले याचे रसभरित वर्णन देऊन, स्वातंत्र्यरक्षणार्थ पतन पावलेल्या, हिंदूच्या या सम्राटाला शेवटचे खालील करुणामय वंदन करून कवीने आपले काव्य पूर्ण केले आहे:—

“ घनि हिंदु प्रथिराज, जिने रजवट्ट उजारिय
घनि हिंदु प्रथिराज, बोल कलिमइस्त उगारिय
घनि हिंदु प्रथिराज, जेन सुविहान ह संध्यो
बारबारह ग्रहिमुकि, अंतकाल सर बंध्यो ”

रासो या सर्व ग्रंथामध्ये हे एक ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे की, जरी ‘ भारत ’ या शब्दाचा उपयोग ‘ महाभारत ’ या अर्थी केला तरी

‘ भारतवर्ष ’ या अर्थी क्वचित्च केला आहे. जी ही गोष्ट आपल्या उत्तर हिंदुस्थानांतील प्राचीनतम हिंदी ग्रंथांत सांपडते, तीच गोष्ट अगदी येष्ट हिंदुलोकांच्या पुनरुत्थानाच्या कालांत व हिंदूंच्या मुक्ततेच्या समर-युद्धांतहि दिसून येते. या पुनरुत्थानाच्या कालांचा मुख्य आचार्य, उपदे-शक व तत्त्ववेत्ता जो रामदास यानें, आपल्या एका भविष्यदर्शी व गूढ काव्यवचनामध्ये त्यांना पडलेल्या एका स्वप्नासंबंधी उल्लेख केला आहे व विजयभरानें, परंतु, कृतशताबुद्धीनें हें पडलेलें स्वप्न बहुतांशी प्रचीति-आल्याचें नमूद करून ठेवलेलें आहे.

स्वप्नां जें देखिलें रात्री, तें तें तैसेंचि होतसे
हिंडतां फिरतां गेलों, आनंदवनभूवनीं ॥ १ ॥
बुडाले सर्वही पापी, हिंदस्थान बळावले
अभक्तांचा क्षयो झाला, आनंदवनभूवनीं ॥ २ ॥
कल्पांत मांडिला मोठा, म्लेच्छ दैत्य बुडावया
कैपक्ष घेतला देवी, आनंदवनभूवनीं ॥ ३ ॥
येथून वाढला धर्म, राजघर्मासमागमें
संतोष मांडिला मोठा, आनंदवनभूवनीं ॥ ४ ॥
बुडाला औरंग्या पापी, म्लेच्छ संहार जाहला
मोडिलीं मांडिलीं छत्रे, आनंदवनभूवनीं ॥ ५ ॥
बोलणें वाउगें होतें, चालणें पाहिजे बरें
पुढें घडेल तें खरें, आनंदवनभूवनीं ॥ ६ ॥
उदंड जाहलें पाणी, स्नानसंध्या करावया
जपतप अनुष्ठानें, आनंदवनभूवनीं ॥ ७ ॥
स्मरलें लिहिलें आहे, बोलता चालता हरी
राम कर्ता राम भोक्ता, आनंदवनभूवनीं ॥ ८ ॥

२७०५

भूषण या नांवाचा सर्व राष्ट्रीय भाटांमध्ये अग्रेसर असलेला असण-
एक भाट होता. ज्या वेळी हिंदूंच्या पुनरुत्थानाप्रित्यर्थ जिकडे तिकडे समर-
चाललें होतें, त्या वेळी हा भाट सर्व देशभर, जेथें जेथें हिंदुत्वाकरितां
झगडा चाललेला होता, तेथे तेथे जाऊन प्रत्येक ‘ हिंदवाना ’ला या
झगड्याकरितां उद्युक्त व उत्थित करीत होता. त्यानें औरंगजेबाला खालील-
प्रमाणें आव्हान केलें:—

“ लाज घरौ शिवजीसे लरौ सब सैयद सेख पठान पठायके ।
 भूषन ह्यां गढकोटन हारे उहां तुग क्यों मठ तोरे रिसायके ॥
 हिंदुनके पति सौंन विसात सतावत हिंदु गरीबन पायके ।
 लीजै कलंक न दिह्लोके बालम आलम आलमगीर कहायके ॥

* * * * *

धुनः दुसऱ्या एका ठिकाणी भूषण म्हणतोः—

“ जगतमे जीते महावीर महाराजन ते
 महाराज बावन हूं पातसाह लेवाने ।
 पातसाह बावनौ दिल्लीके पातशाह दिल्लीपति
 पातसाह जीसो हिंदुपति सेवाने ”
 “ दाढीके रखैयन की दाढीसी^१ रहति छाति
 बाढी जस मर्याद हद्द हिंदुवानेकी
 कढि गयि रयतिके मनकी कसक मिट गयी
 ठसक तमाम तुरकानेकी
 भूषन भनत दिल्लीपति दिल घकघका सुनिसुनि
 घाक शिवराज मरदानेकी
 मोठी भायि चंडी बिन चोटीके चबाय सीस
 खोटी भायि संपत्ति चकताके^२ घरानेकी ॥ ”

शिवाजीनें जी जी महत्कृत्यें केलीं, त्याबद्दल भूषण कवि म्हणतोः—

राखी हिंदुवानी, हिंदुवानके तिलक राख्यो,
 स्मृति और पुराण राख्यो, वेद विधी सुनि मै
 राखो रजपूती राजधानी राखी राजनकी,
 धरामें घरम राख्यो राख्यो गुण गुणीमे
 भूषण सुकाविजीति हद्द मरहट्टनकी, देसदेस
 करिति बखानि तव सुनि मै
 साहिके सुपूत शिवराज समखेर तेरी, दिल्लीदल
 दाविके, दिवाल^३ राखि दुनिमै ॥

शिवाजी व त्याच्या वेळच्या देशवीरांनीं जी अचाट कामगिरी केली ती
 अशा दृष्टीनें अखिल हिंदुस्थानामध्ये सर्व लोक पहात होते. भूषण हा जरी

स्वतः मराठा नव्हता, तरीहि शिवाजीमहाराजांपासून तो बाजीरावापर्यंत प्रत्येक विजयीवीराची स्वारी जणू काय आपली स्वतःचीच स्वारी आहे अशा भावनेनें सर्वांना त्याबद्दल अभिमान वाटत असे. भूषण हा हिंदूंतला हिंदु होता व त्याच्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत हिंदु जातीच्या पुनरुत्थानाच्या चळवळीला तो आपल्या हृदयोद्दीपक काव्यांनीं सारखें प्रोत्साहन देत होता व आपल्यांतील अग्रेसर नेत्यांच्या मनावर ह्या चळवळीचें महत्त्व बिंबवीत होता. बुंदेलखंडचा प्रतापी छत्रसाल हा भूषण कवीचा दुसरा एक आवडता काव्यनायक होता:—

“ हैवर^१ हरट्ट^२ साजि, गैवर^३, गरट्ट^४ समपैदर थट्ट
फौज तुरकानकी

भूषण भनत रायचंपतिको छत्रसाल गेप्यो रनख्याल
व्हैके ढाल हिंदवानेकी ”

आणि छत्रसालची केलेली ही स्तुति अन्यथा नव्हती. छत्रसाल हा खरोखरीच शिवाजी, राजसिंह, गुरुगोविंदसिंह यांच्याप्रमाणेच ‘ढाल हिंदवानेकी’ होता. भूषण कवि छत्रसालाकडे तो हिंदुत्वाचा एक पाठीराखा होता या दृष्टीने पाहत होता.

हिंदु तुरक दीन द्वै गाये । तिनसों बैर सदा चलिं आये ॥
लेख्यो सुर असुरनको जैसो । केहरि करिन बखानो तैसो ॥
जबते शहा तखतपर बैठे । तब तै हिंदुन सों उर डाठे ॥
सहगेकर तीरथनि लगाये । वेद देवाल निदर ढहाये ॥
सब रजपूत सीर नित नावै । ऐड करे नित पैदल घावे ॥
ऐड एक शिवराज निबाहो । करै आपके चित्तकि चाही ॥
आठ पातसाही झुक झोरै । सूबनि बांधि डांड लै छोरै ॥

छत्रसालाची व शिवाजी महाराजांची जी ऐतिहासिक भेट झाली, त्या योगें छत्रसालाचा उत्साह शतगुणित झाला. ‘तुम छत्री सिरताज । जीत आपनी भूमिकौ करौ देशको राज ॥’ यानंतर त्यानें सुजानसिंह या बुंदेलखंडांतील प्रबल रजपूत सरदाराची गांठ घेतली. त्याच्या संभाषणामध्ये सुजानसिंह यानें त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचें मोठे हृदयवेधक वर्णन केलें आहे.

“ पातसाह लागे करन, हिंदुधर्म कौनासु
 सुधि करि चंपतरायकी, लइ बुदेला सासू
 जब तै चंपति करयौ पयानौ, तबतै परयौ हीन हिंदवानो.
 लग्यो होग तुरकजको जोरा, को राखे हिंदुनको तोरा
 अब जो तुम कटि कसौ कृपानी, तौ फिरि चढे हिंदुमुख पानी ”

याप्रमाणें वर्णन करून त्या वृद्धराजा सुजानसिंहानें आपली तरवार व आपलें हृदय छत्रसालाला अर्पण केलें आणि त्याला व त्याच्या महत्कार्याला अंतःकरणपूर्वक आशीर्वाद दिले.

यह कहि प्रीति हिये उमगाई । दिये पान किरवान बधाई
 दोऊ हाथ माथपर राखे । पून कगौ काज अभिलाखे
 हिंदुधरमं जग जाइ चलावौ । दौरि दिलोदल हलनि हलावो
 (छत्रप्रकाश)

शीख लोकांचा महान् गुरु तेगबहादूर यांनीं पंजाबमध्ये केवळ या हिंदुमोचनाच्या आंदोलनाला उत्तेजित केलें एवढेंच नव्हे तर त्याकरितां आपलें प्राणहि अर्पण केले आणि असेहि सांगतात कीं, ज्या वेळीं काश्मीरमधील ब्राह्मण लोकांवर जुलूम होऊ लागला आणि त्यांच्यावर ‘मुसलमान व्हा, नाही तर मरा,’ असा प्रसंग आला, त्या वेळीं त्यांनीं तेगबहादुराजवळ याचना केली तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं:—

तुम सुनो दिजेसु ढिग तुर्केसु अबैसु अबैसु इमगावो
 इक पीर हमारा हिंदु भारा भाईचारा लख पावो
 है तेगबहादुर जगत उजागर ता आगर तुर्क करो
 तिसपाछे तबही हम फिर सबही बन है तुरक भरो

(पंथप्रकाश)

आणि ज्या वेळीं त्याला आपल्या जातीच्या व धर्माच्या शत्रूंनीं आव्हान केलें, त्या वेळीं त्यानें धीटपणें सांगितलें कीं,

“ तिन ते सुन श्री तेगबहादुर । धर्म निवाहन विषे बहादुर
 उत्तर मनयो धर्म हम हिंदु । अति प्रियको किमकरे निकंदु ”

(सूर्यप्रकाश)

याचा त्रिभुवनविख्यात पुत्र गुरु गोविंदसिंह हा एकसमयावच्छेदे-
करून कवि, तत्वेत्ता व आपल्या हिंदुजाति व हिंदुसंस्कृतीचा संरक्षक योद्धा
होता. एका अंतःस्फूर्तीच्या क्षणांत तो गर्जून उठला की,

“ सकल जगतमे खालसा पंथ गाजे
जगे धर्म हिंदु सकल भंड भाजे ॥

(विचित्र नाटक By गुरु गोविंदसिंह)

‘ शिवछत्रपतींचे चरित्र ’ या जुन्या पुस्तकांत शिवचरित्रकार म्हणतात—
“ शिवाजीचे मनांत आलें जे आपण हिंदू सर्व दक्षिण देश यवनांनी पादा-
क्रांत केला. क्षेत्रास पीडा केली. हिंदुधर्म बुडविला. प्राणही देऊन धर्म
रक्षूं. आपले पराक्रमें नवीन दौलत संपादूं. तें अन्न भक्षूं.”

परंतु, घोरणी आणि विश्वासपात्र दादाजीने त्यास सल्ला दिला—

“ आपण म्हणतां तें कार्य चांगलें खरें, पण याचा शेवट लागणें परम
दुष्कर. यास मातबर स्थलें असावी. हिंदु राजे व हिंदु फौजा जागजागा
साह्यकर्त्या असाव्या. ईश्वराचे अनुकूल व सिद्ध पुरुषांचा आशिर्वाद
असतां अशा गोष्टी घडतात. ”

(चिटणीस बखर).

आणि तरीहि दादाजीने ह्या नव्वे आंदोलनाची सूत्रचालना केली. इ.
स १६४६ त आपल्या एका तरुण सहकारी देशभक्ताला तरुण शिवाजी
लिहितोः—“ शहास तुम्ही आपली बेमानगिरी करीत नाही. आदि कुल-
देव स्वयंभू. त्यांनी आम्हास यश दिलें व पुढें तो मनोरथ हिंदवी
स्वराज्य करून पुरविणार आहे. हें राज्य व्हावें हें श्रीचे मनांत फार आहे.”

श्री. राजवाडे यांच्याजवळ या पत्राची मूळ प्रत आहे व त्यावरून जणुं
काय सतराव्या व अठराव्या शतकांतील हिंदूंच्या पुनरुज्जीवनाच्या आंदो-
लनाचें सर्व सारच कळून येतें. हें आंदोलन कांहीं उपाध्यायांनीच केलेलें
नव्हतें—हें आंदोलन ‘ हिंदवी स्वराज्य—हिंदूंचें साम्राज्य—यांचें होतें. याच
ध्येयानें, शिवाजी ज्या वेळी केवळ बालवयाचा होता त्या वेळीच त्याच्या
कल्पनेला चेतविलें व त्याच्या हातून महत्कृत्यें करविली. प्रत्यक्ष शिवाजीच्या
तोंडूनच हें आपणांस कळतें.

परंतु, जेव्हां एक रजपूत सरदार जयसिंगच शिवाजीला जिकण्याचा विडा उचलून आला, त्यावेळीं साहजिकच शिवाजीची प्रतिरोधक शक्ति पराङ्मुख बनली. पूर्वीची हिंदुत्वाची संरक्षक ढाल असलेले रजपूतच, ज्या वेळेला त्यांच्या सधर्मीय बंधूंचें रक्त आपल्या रक्ताबरोबरच सांडण्यास तयार झालें तेव्हां, —व हें सर्व कशाकरितां ? तर मुसलमानांनीं सुखानें राज्य करावें !—हा देखावा नितांत निरुत्साह उत्पन्न करणारा होता. शिवाजी जयसिंगाला म्हणतो:—“ तुम्हास जे किल्ले पाहिजेत ते मी देतो. निशाण चढवितो. पण मुसलमानांस यश न देणें. मी हिंदू. आपण रजपूत तेव्हां हिंदूच. राज्य मूळचें हिंदूचें. हिंदुधर्मरक्षकापुढें मी डोकें शतदा नमवीन. पण हिंदुधर्माची मानहानी होईल असें कधीही घडणार नाही ! ! ”

जयसिंगाचें हृदय, शिवाजीचे हे शब्द ऐकून निःसंशय हललें व त्यानें उत्तर केलें—“ औरंगजेब बादशाह पृथ्वीपति. त्याशीं तुम्ही सख्य करावें. शत्रुत्वानें राहून या कार्त्तिकी परिणाम लागणार नाही. आम्ही हिंदू जयपूरचे राजे. तुम्ही हिंदूच. तुम्ही हिंदुधर्म स्थापन करतां यास्तव आम्ही तुम्हास अनकूळ आहों. ”

शिवाजीच्या आधिपत्याखालीं हिंदुसत्तेचा उदय झाला हें पाहून सर्व हिंदुस्थानांतील प्रत्येक हिंदुहृदयास जणुं काय विजेचे धक्के बसले. शतको-शतकांच्या जुलमानें त्रस्त झालेल्यांना तो प्रत्यक्ष अवतारच—उद्धारकच—वाटला. सावनूर जिल्ह्यांतील मुसलमानांच्या जोखडाखालीं वांकून गेलेले लोक शिवाजीची खालीलप्रमाणें करुणा भाकतात:—“ हा युसुफ फार स्वस्त आहे. बायकापोरास उपद्रव देणें. जुलूम गोवघादि निंद्य कर्में आह्मी त्याचे हाताखाली वागण्यास कंटाळलों. तुम्ही हिंदुधर्माचे संस्थापक. म्लेंच्छाचे नाशक. म्हणून तुम्हाकडे आलों. तुम्हाकडे आम्ही आलों म्हणून आमचे द्वारा चौकी बघली आहे. अन्नपाण्यावांचून जीव घेण्यास उद्युक्त झाले आहेत. तरी रात्रीचा दिवस करून येणें. ”

आपला भाऊ व्यंकोजी याला तंजावरची जहागीर परत देतांना शिवाजींनीं जी अट घातली ती अशी होती कीं, मुसलमानी सत्तेचें स्वामित्व त्यांनीं मानू नये. शिवाजीनें त्याला लिहिलें ‘ दुष्ट हिंदुविद्वेषी यांस आपले राज्यांत ठेवूं नये. ’

स्वातंत्र्याच्या युद्धामध्ये संताजी घोरपडे व त्याचे बंधु यांनी जी राष्ट्रीय कामगिरी केली त्याच्याबद्दल त्यांचा गौरव करण्याकरितां राजाराम महाराजांनी बहिरजी याला अत्यंत उच्च दर्जाची व अभिमानास्पद असलेली ' हिंदुराव ' अशी पदवी समर्पण केली. तेव्हां जिंजाच्या वेढ्यामध्ये मगळ सैन्य रेटलें जाऊं लागलें, त्या वेळीं त्या वेढ्यांतून निसटून जाण्याकरितां मोगल सेनापतीच्या आधिपत्याखाली असलेल्या मराठे सैनिकांचो मनें वळविण्याचा एक प्रयत्न करण्यांत आला. " नागोजी राजे यांजकडे संघान केलें, तुम्ही आम्ही एक झाल्यास ही फौज मोडून हिंदुधर्म जतन करूं. त्यापक्षां तुम्ही फुटून आम्हाकडे यावें ". तेव्हां नागोजीराजे मुसलमानी नाकरी सोडून, मोर्चे उठवून, शहरांत ५००० फौजेनिशीं गेले.....शिकें हे मोगलांचे ताबेदार बनले (कारण त्यांचें सभाजानें शिरकाण केलें.) तेव्हां खंडोबल्लाळ म्हणाले " तुमचें शिरकाण केलें तसेंच आमचेही तीन पुरुष हत्तापायीं मारविले. परंतु हिंदूच्या दौलतीकरितां आम्ही झटत आहोंत. तुम्ही तों भागी-आहां. " तेव्हां शिकें पण कारस्थानांत आले. व मराठ्यांस मिळून जिंजाहून राजाराम शत्रूच्या वेढ्यास तोडून सुटून गेले.

शाहुमहाराज हे एकदां सवाई जयसिंगाबरोबर ' हिंदुधर्माचे रक्षणासाठीं मी काय व तूं काय केलेंस ? ' अशा तऱ्हेचा वावविवाद करीत होते. बाजीराव व नानासाहेबांच्या वेळींही ह्याच स्फूर्तीने त्या वेळच्या पिढ्या उद्युक्त झाल्या होत्या. एक इतिहासकार म्हणतो:—

" पुष्कळांनीं बाजीरावाच्याच उद्योगाचें अनुकरण व परिपोष केलेला दिसतो...ब्रह्मद्रस्वामी, गोविंद दीक्षित वगैरे वगैरे देशभर यात्रा करून अनुभव घेतलेल्या साधुपुरुषांच्या ठिकाणीं वरील ' हिंदुपदपादशाहीची ' भावना स्फुरण पावत हातीं व ते आपल्या सर्व शिष्यवर्गांस याच भावनेनें उपदेशित होते. " (सगदेसई) बाजीराव स्वतः म्हणतात:— " अरे बघतां काय ? चला जोरानें चाल करून. हिंदुपदपादशाहीस आतां उशीर काय ? " (बाजीराव).

त्या वेळच्या बुद्धिमान लोकामध्ये ब्रह्मद्रस्वामी हे केंद्रस्थानी होते. " परंतु हिंदुधर्माचा उच्छेद ज्या राज्यांत होतो त्यास भेटणें स्वामीस "

योग्य वाटलें नाहीं !.....हिंदूंच्या साम्राज्यांत देवाब्राह्मणांचा छळ होणें ही गोष्ट किती लज्जास्पद आहे ही गोष्ट त्यानें शाहूच्या मनांत भरवून दिली. ” (सरदेसाई.)

मथुगवाई स्वामीस लिहिते:— “ शंकराजी मोहिते, गणोजी शिंदे, खंडोजी नाळकर, रामाजी खराडे, कृष्णाजी मोड इत्यादि मातबर सरदारानीं राज्य रक्षण करून शामलाचा मोड केला व कोकणांत हिंदु-घर्म राखला ! ”

मथुगवाई आंग्रे या शूर वीरानें त्यावेळीं लिहिलेलीं पत्रें हीं सर्व स्वदेशाभिमानाच्या उत्कटतेनें व जोमानें ओतप्रोत भरलेलीं आहेत. आणि ज्यांना ज्यांना म्हणून ह्या हिंदूंच्या पुनरुत्थानाच्या चळवळीचें मर्म जाणण्याची इच्छा आहे, त्यांनीं त्यांनीं हीं सर्व पत्रें एकदा अवश्य वाचावीं.

युगेपमध्ये जीं धार्मिक चौकशीचीं कोर्टें उघडलीं होती, त्यांची हिंदुस्थानमधील नक्कल म्हणजे पोर्तुगीज लोकांनीं गोमांतकामध्ये दाखविलेलें घर्मवड होय एकदा त्यांनीं हिंदूंना सर्व धार्मिक नित्यनैमित्तिक आचार आचरण्याची बंदी केली. तेव्हा लोकहितदक्ष अंताजी ग्युनाथ यानें हा हुकुम बाब्यावर बसविला व इतर हिंदूंनाहि तसें करण्यास प्रोत्साहन दिलें. परंतु, त्याला हें पकें माहित होतें कां, नेमळ्या शाततेचा प्रतिकार म्हणजे नेमळेपणाचेंच दुःख सोसणें होय. त्या वेळीं जी परिस्थिति होती, त्या परिस्थितीमध्ये यशस्वी व्हावयास, एखाद्या बाजीरावाच्या अथवा एखाद्या चिमणाजीच्या प्रवर तरवारीच्या सहाय्याची आवश्यकता होती. पोर्तुगीजांच्या हिंदी वसाहतीमध्ये कांति घडवून आणणारा हाच अंताजी होय त्यानें बाजीरावाच्या बाजूला सर्व पुढाऱ्यांची सहानुभूति मिळविली, व त्यानें व मुख्यतः ज्या मराठ्यांच्या मांडीमेनें बहुतेक मराठा सुलुख पोर्तुगीजांच्या सत्तेतून सोडवला, ती चिमणाजी आप्पाची मोहीम घडवून आणली.

परंतु, याच अवकाशांत व वसई पडण्याच्या पूर्वी, नादीरशहानें हिंदुस्थानवर स्वागी केली व दिल्ली त्याच्या हातांत पडली. मराठ्यांचे दूत बाजीरावास लिहितात:— “ तहमासपकुलीखान कांहीं देव नाहीं जे पृथ्वी कापून काढील. जबरदस्तार्थी सुलुख करील. म्हणून मातबर फौजेनिशीं यावें. ”

आधीं जबरदस्ती व मग सुलुख. आतां सारे रजपूत व स्वामी (बाजीराव) एकजागा झालिया निकाल पडेल. समस्तांस [हिंदू] बुंदेले वगैरे एक जागा करून मोठा भाव दाखविला पाहिजे. नादिरशहा माघारा जात नाही. हिन्दुराज्यावरी निघेल.....रायांचे [सवाई जयसिंग] मनीं राणाजीस तख्तावर बसवावं असं आहे. हिन्दुराजे सवाई आदिकरून स्वामीचे स्वारीची मार्गप्रतीक्षा करतात. स्वामीचें पुष्टिबल होतांच जाट वगैरे फौज दिल्यावरी पाठवून सवाईजी आपण दिल्लीस जाणार. ”

परंतु, वसई अजून पडली नव्हती व म्हणून बाजीरावाला वेळेवर तिकडे जातां आले नाही. त्याच्या ह्या अडचणीमुळे तो अगदी चिडून गेला होता. तो लिहितो—“ हिंदुलांकांस संकट थोर प्राप्त झालें आहे. अद्याप वसई आली नाही...ऐशास तय्यम मराठी फौजा एक होऊन चमेलीपार आवें. त्यास [नादिरास] अलीकडे येऊ दऊं नये असा विचार आहे.”

परंतु, त्याचें दुर्दन्त धैर्य ह्या सर्व अडचणींना पायांखालीं तडवून अखेर अढळ राहिलें. लगेच तो लिहितो:—“ आपली घग्गुती भाडणें [मधुजीचें पारिपत्य वगैरे] बाजूला ठेवली पाहिजेत. आतां सर्व हिंदुस्थानास एक शत्रु उत्पन्न झाला आहे मी तर नर्मदा उतरून सर्व मराठी सैन्य चंबळेपर्यंत पसरून देणार. मग पाहूं ह्या नादिरशहा कसा चालीं येतो तो !” [बाजीरावाची पत्रे]

हिंदूंच्या पुनरुत्थानाच्या आंदोलनाचे जे जे हिंदु पुढारी झाले, त्यांत सवाई जयसिंग हा इतर पुढाऱ्यांप्रमाणेंच हिंदुत्वाचा एक कट्टा अभिमानाची पुढारी होता. शिवाजीच्या सर्व अनुयायांच्या अनेक पिढ्यांचें जें मुख्य ध्येय—हिंदुपदपादशाही—ती सर्व हिंदुस्थानभर करण्याच्या कार्याला बाजीरावाची माळव्यावरची स्वारी, ही एक पुढची पायरी होती; व ही स्वारी हिंदूंच्या मोचनाकरितां माळव्यांत कगावी अशी विनंति बाजीरावाला करण्यास तेथल्या पददलित झालेल्या हिंदूंस सवाई जयसिंगानेंच प्रेरणा केली. आपल्या एका पत्रांत हा सुविद्य व देशभक्त रजपूत राजा लिहितो—सिधिश्री.....नदलालजी प्रधान व भाइजी ठाकूर सस्थान इंदोर

अमरगढसु महाराजाधिराज श्री सवाई जयसिंगजी कृत प्रमाण बंचजो...
...सो आपको लिखते है कि बादशहानें चढाई की है, तो कुछ चिंता नहीं. श्री परमात्मा पार लगावेगा. बाजीराव पेशवेसे हमने आपके निम्न-
वत कोलवचन कर लिया है. ” “ हजार शाबास है आप सब मालवे सरदार एक रहके हिंदुधर्मका कल्याण होना और मालवेमें हिंदुधर्मकी वृद्धि होना. इस बात विचार कर मालवेमेसे मुसलमानोंको नमैद किये. और हिंदुधर्म कायम रखा. ” [जयसिंगाची पत्रें, २६-१०-१७२१ इ. स.]

हिंदूंच्या मोचनाची व हिंदुगदपादशाहीच्या स्थापनेची ही जी प्रचंड चळवळ झाली तिने मनुष्यांचा एक मोठा नेता निर्माण केला. तो म्हणजे बाजीरावाचा विरुगत पुत्र नानासाहेब होय. नानासाहेब जेथे जेथे दृष्टीस पडतात तेथे तेथे ते हिंदुगदचे रक्षक म्हणूनच दृष्टीस पडतात. ताराबाईला ते लिहितात:—“ मोगल केवळ हिंदु राज्याचे शत्रु. त्यांस देखील अनु-संधानें होत असतां सेवकच वांकडे वर्ततात हा दोष ! ”

पानिपतच्या समरभूमीवर जरी पुष्कळ नाश झाला, तरी सर्वनाश कांही झाला नाही. कारण, त्या युद्धातून दोन माणसें जगलीं व त्यांनीं हिंदुत्वाचा पडता ध्वज सावरून धरला. नाना फडनिस व महादजी शिंदे—हिंदुसत्तेची बुद्धि, तिची तरवार, तिची ढाल—यांनीं जवळ जवळ ५० वर्षे चिंतन केलें, संचालनाचें काम केलें, युद्धें केलीं—आणि हें सर्व पानिपतचा घोर पराभव झाला असतांही, किंवा झाला म्हणूनच; कारण, जे त्यांना आजपर्यंत झालेल्या सर्व आघातांपेक्षां हा आघात प्रचंड होता—आणि हें सर्व सोसूनहि अखेर हिंदुस्थानचें सत्यतः राजेपद संपादन करण्यांत त्यांनीं यश मिळविलें. त्या वेळीं घडून येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीमध्ये हिंदूंच्या यशश्चंद्राची कला उत्तरोत्तर अखंड वर्धमान होत आहे, याची जाणीव प्रत्येक राष्ट्रीयप्रवृत्तीच्या हिंदु मनाला किती पूर्णपणें झाली होती, व आपल्या हिंदुत्वाबद्दल व जें आतां निःसंदेह प्रस्थापित झालें होते त्या हिंदुसाम्राज्याबद्दल ते किती उत्कटत्वानें अभिमान बाळगीत होते हें त्या वेळच्या कुशाग्र व मुत्सद्दी लोकांच्या लेखनावरून उत्तम रीतीनें ध्यानीं येईल. गोविंदराव काळे हे प्रख्यात वकील पेशव्यांने तर्फे निजामच्या दरबारीं होते. महाराष्ट्राच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत ज्या बात-

मीनें सर्वांची हृदये आनंदानें उचंबळून गेली होती ती मीना आणि मही-
दजी यांच्या समेटाची बातमी ऐकून गोविंदराव काळें यांनीं स्फुलील पत्र
नाना फडणवीसास लिहिलें:—

“ पत्र पाहतांच रोमांच उभे राहिले. अति संतोष झाला. विस्तार पत्रां
किती लिहूं ? ग्रंथचे ग्रंथचे मनांत आले अटक नदीचे अलिकडे दक्षिण
समुद्रापावेतों हिंदूंचें स्थान-तुरकस्थान नव्हे. हे आपली सीमा पांड-
वांपासून विक्रमाजितपावेतों. त्यांनीं राखून उपभोग घेतला. त्यांमार्गे
राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचें प्राबल्य झालें. चकत्यांनीं (बाबरच्या
वंशजांनीं) हस्तनापुरचें राज्य घेतलें. शेवटीं अलमगिराचे कारकीर्दीत
यशोपवीतास साडेतीन रुपये जेजया बसून ओलें अन्न विकत घ्यावें अशी
नौबत गुजरली.

“ त्या दिवसांत कैलासवासी शिवाजी महाराज शककर्ते व धर्मराखते
निघाले. त्यांनीं किंभित् कोन्यांत धर्मरक्षण केलें. पुढें कैलासवासी नाना-
साहेब व भाऊसाहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे झाले कीं असे कधीं
झाले नाही. इल्लीं श्रीमंताचे पुण्यप्रतापें करून व राजेश्री पाटील बुवांच्या
बुद्धि व तरवारीच्या पराक्रमेंकरून सर्व घरास आले. परंतु झालें कसे ?
प्राप्त झालें तेणेंकरून सुलभता वाटली. अगर मुसलमान कोणी असते
तरी मोठे मोठे तवारिखनामे झाले असते. यवनांच्या जातींत इतकी गोष्ट
चांगली झाल्यास गगनावरोबर शोभवावी. आमचे हिंदूंत गगनाइतकी
झाली असतां उच्चार न करावा हे चाल आहे. अलभ्य गोष्टी घडल्या.
यवनांच्या मनांत कीं, काफरशाही झाली असें बोलतात.

“लेकिन ज्यांनीं ज्यांनीं हिंदुस्थानांत शिरे उचलली त्यांची पाटीलबावांनीं
फोडली. न लाभल्या त्या गोष्टी लाभल्या. त्यांचा बंदोबस्त शककर्त्या-
प्रमाणें होऊन उपभोग घ्यावें पुढेंच आहे. कोठें पुण्याईत उणें पडेल
आणि काय दृष्ट लागेल नकळे. झाल्या गोष्टी यांत केवळ मुलूख,
राज्य प्राप्त इतकेंच नाही तरी वेदशास्त्ररक्षण, गोत्राभूषणपतिपालन,
सार्वभौमत्व हातीं लागणें, कीर्तीयश यांचे नगारे वाजणें इतक्या
गोष्टी आहेत. हे किमया सभाळणें इकड आपला व पाटील बाबांचा. त्यांत
वेत्यास पडला कीं, दोस्त दुष्मन् मजबूत. संशय दूर झाला. अति चांगलें

अति चांगलें. दुष्मन् उशापायय्याशो लागून आहेत. चैन नव्हतें. आपण लिहिल्यावरून मन स्वस्थ झालें.” [इ. स. १७९३]

हे एकच पत्र—इतक्या सहज आणि इतक्या शैलभ्याने लिहिलेलें हे एकच पत्र—आपल्या सर्व इतिहासाचें इंगित इतक्या स्पष्टपणानें देत आहे कीं, थिल्लरपणाचे लिहिलेले ग्रंथचे ग्रंथ यांपेक्षा अधिक समज करून देऊं शकणार नाहीत. ‘हिंदु’ आणि ‘हिंदुस्थान’ यांच्या उत्पत्तीबद्दल स्वयस्कृतीने त्यामध्ये अचूक उल्लेख केला आहे. आपल्या अगदीं शवटल्या पिढीपर्यंत, आपले पूर्वज किती पूर्णपणानें ह्या संज्ञांना सादर मान दंत होते व तद्रूप झाले होते, याचें इतकें वक्तृत्वपूर्ण निदर्शन या पत्रांत झालें आहे कीं, यापुढें अधिक उतारे देणें हे अगदीं अनवश्यक आहे.

५

याप्रमाणें ‘हिंदु’ व ‘हिंदुस्थान’ या शब्दांच्या इतिहासाचा

भाग थेट अत्यंत प्राचीन अशा वैदिक काळापासून तो अगदीं अर्वाचीन हिंदुसाम्राज्याचें पतन इ. स. १८१८ सालीं झालें तेथपर्यंत काढण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर आतां आम्हीं हिंदुत्वाचीं मूल-तत्त्वां काय आहेत याचें विवरण व चकांपुढें मांडण्याच्या मुख्य उद्देशाकडे वळण्याच्या परिस्थितीत आलों आहोंत. आपल्या या एकदर परिशीलनांतून पहिली फरप्राप्ति झाली ती ही कीं, ‘हिंदु’ व ‘हिंदुस्थान’ हे शब्दद्वय मुसलमानांनीं मत्स्यबुद्धीनें आपल्याला लावले आहेत अशा तऱ्हेचा जो एक निराधार संशय आपल्यापैकीं सदिच्छेच्या परतु उतावीळ अशा कांहीं लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाला होता, तो अगदीं निर्मूल आहे हें सिद्ध झालें. आतांपर्यंत जें विवेचन झालें त्यानंतर, हा संशय इतका खुळ्यासारखा वाटतो कीं, त्याचें उच्चारण करणें म्हणजेच त्याचा निषेध करणें होय. महमदाचा जन्म होण्याच्या पूर्वी—नव्वे प्रत्यक्ष अख ही एक मानवीजाति होई जगाला फळण्याच्या आधीपासून ह्या

पुरातन राष्ट्राची ओळख स्वतःमध्ये व परकीयांमध्ये 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' या नांवाने साभिमानतेने केली जात असे आणि अरब लोकांना ज्या प्रमाणे प्रत्यक्ष सिंधु ही नदी शोधून काढणे शक्य नव्हते, तितकेंच 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' हे नांव शोधून काढणे शक्य नव्हते. हे नांव त्यांना त्यांच्या पूर्वीच्या इराणी, ज्यू आणि इतर लोकांकडून कळले होते. परंतु हे एवढे भक्कम ऐतिहासिक पुरावेच कशाळा ? जर हे अभिधान खरोखरच निंदाव्यजक असते, तर आरल्या जार्नातील जे शूरांतले शूर आणि उत्तमांतले उत्तम असं पुरुष आहेत त्यांनीही ते निंदाव्यजक अभिधान मान्य केले असते का ? खरोखरीच आपले पूर्वज अरबी व फारशी भाषबद्दल अगदी एवढे कांही अनभिज्ञ नव्हते ! मुसलमान लोक आपल्याला 'काफिर' असोई म्हणत असत, मग हे नांव आपल्या पूर्वजांनी धारण केले असावे व ते नांव आपले वैशिष्ट्यदर्शक समजून त्यासच ते चिकटून राहिले आहेत काय ? मग 'हिंदु' अथवा 'हिंदुस्थान' ह्या शब्दांच्या वावर्तीतच त्यांनी काय हाणून आपखुषीने हा राष्ट्रीय अपमान गिळून घ्यावा ? याचें कारण अगदी साधे आहे व ते हे की, त्यांना आपल्या राष्ट्रीय परंपरेचें अधिक ज्ञान होते, आणि राष्ट्रीय जीवनापासून आपणांपैकी कांहींची जी कल्पना आहे त्यापेक्षा ते कमी तुटक झाले होते. आपणांपैकी कांहीं लोक जे आज सतत 'हिंदु' हा शब्द संस्कृतमध्ये सांघडत नाहीत असे प्रतिपादित आहेत त्याचें कारण हेंच आहे. याच शब्दाचें ते माठे काय ? संस्कृत वाङ्मयामध्ये, किशन, बनारस, मगडा, शिव, गुजराथ, पाटणा, सिया, जमना, आणि ज्यांचा आपण व्यवहारांत राज उपयोग करतो असे दुसरोई हजर्गे शब्द आहेत की, ज्यांचा उल्लेख आलेला नाही. मग काय एवढ्याचकरितां कां ते परकीय उत्पत्तीचे आहेत म्हणून समजावयाचे ? बनारस हा शब्द जरी संस्कृतांत नाही तरी आपलाच आहे. कारण, वाराणसी ह्या संस्कृत शब्दाचें ते प्राकृत स्वरूप आहे. वास्तविक एखादा प्राकृत शब्द शुद्ध संस्कृतमध्ये अस वा अशी अपेक्षा करणे हेंच मुळी हास्यास्पद आहे. तरीहि पण एवढ्यावरच संपले नाही. 'हिंदु' हा शब्द एका संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप आहे आणि म्हणून तो शब्द संस्कृत वाङ्मयामध्ये आढळू नये हे जरी साहजिक आहे, तरीसुद्धां हे प्राकृत रूप देखील कांही कांही वेळेला संस्कृत

वाङ्मयामध्ये आढळून येतं ही गोष्ट तर या शब्दाचें मह व सिद्ध करणारें. एक सबल प्रत्यंतर आहे. उदाहरणार्थ, मेरुतंत्रामध्ये ' हिंदु ' हा शब्द उपयोगांत आणलेला आहे. महाराष्ट्रांतील प्रख्यात संस्कृत कोशकार आपटे आणि बंगालमधील तारानाथ तर्कवाचस्पति यांनाहि आपल्या कोशांत त्याचा उल्लेख केला आहे. आणि ' शिवशिव न हिंदुर्न यवनः ' हें वाक्य तर इतकें प्रचारांत आहे की, त्याचा उल्लेख करण्याचीच जरूरी नाही.

आतां हें शक्य आहे की, आधुनिक मुसलमानी फारशी भाषेमध्ये या शब्दामध्ये थोडासा तिरस्कारदर्शक भाव आला असेल; परंतु एवढ्याने हें कसे सिद्ध होईल की, म्हणून तो मूलतःच तुच्छतादर्शक होता व त्याचा अर्थ ' काळा ' असा होता ? फारशी भाषेमध्ये ' हिंदी ' अथवा ' हिंद ' या शब्दांचा उपयोग केला आहे, परंतु त्याचा अर्थ ' काळा ' असा नाही; आणि त्याचबरोबर हेंहि सर्वांना माहित आहे की, ' हिंदु ' याच-बरोबरच त्यांची उत्पत्ति ' सिंधु ' अथवा ' सिंध ' यांपासूनच झाली आहे. ' हिंदु ' याचा अर्थ ' काळा ' असा आहे व म्हणून तो आपणांस लाभला आहे असें जर म्हणावयाचें तर मग ' हिंद ' आणि ' हिंदी ' हे शब्द जरी या शब्दांचा अर्थ ' काळा माणूस ' असा होत नाही तरीहि ते आपणांस लाभले असें म्हणावयाचें का ? वास्तविक सत्य असें आहे की, ' हिंदु ' हा शब्द इराणच्या आंत पुराण ' झेंड ' या भाषेपासून उत्पन्न झाला आहे; तो कांहीं मुसलमानी इराणच्या फारशी भाषेपासून उत्पन्न झाला नाही; आणि त्या वेळला ' इतहिंदु ' याचा अर्थ फक्त ' सप्तसिंधु ' एवढाच होता. हा शब्द आपण त्या वेळीं काळे होतो म्हणून शब्दशः लावतां येणें शक्यच नव्हतें. कारण अवेस्टाकालचे जे ' हिंदु ' ते प्राचीन काळचे सप्तसिंधु हे इराणी लोकांप्रमाणेंच सुंदर होते आणि वस्तुतः ते एकमेकांशेजारीच व कधी कधी एकमेक एकत्रच रहात होते. अगदीं अलीकडे म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या प्रभात काळी पारथियनलोक आपल्या सरहद्दीवरच्या प्रांतांना ' श्वेतभारत ' म्हणून संबोधित असत. एवढ्याकरितां ' हिंदु ' याचा अर्थ शाब्दिकरीत्या ' काळा मनुष्य ' असा होणें शक्य नाही.

आतांपर्यंतच्या विवेचनांत, ' हिंदु ' व ' हिंदुस्थान ' हीं अभिधानें आपली भूमि व आपलें राष्ट्र यांचा देशभक्तियुक्त साभिमान उल्लेख करण्याकरितांच, मुसलमानी इराण अथवा मुसलमान लोक ह्यांचा नामनिर्देशाहि नव्हता तेव्हांपासून, उपयोगांत आणीत असत, हें भरभक्कम पुराव्यानें सिद्ध केल्यानंतर, ' हिंदु ' या नांवाचा मोठेपणा व त्याचा असलेला आपल्या हृदयांतील प्रेमावरचा अधिकार, याच्याचबद्दल विचार केला असतां, कांहीं कांहीं डोकें फिरलेल्या धर्मवेड्या लोकांनीं ' हिंदु ' या शब्दाला गौरवयुक्त अर्थानें अथवा तिरस्कारयुक्त अर्थानें संबोधिलें आहे हें पहाणें हा प्रश्न अगदीं गौण स्वरूपाचा राहतो. खुद्द इंग्लंडमध्ये असा एक काळ होता कीं, ' इंग्लंड ' हा शब्द त्याचे विजेते जे नार्मन लोक यांच्या दृष्टीनें इतका तुच्छतादर्शक गणला जात होता कीं, एकमेकांविरुद्ध शिव्यागाळी करण्याचे वेळीं तो उपयोगांत आणीत असत ! ' मी काय इंग्लिश मनुष्य होऊं ? ' असें विचारणें म्हणजे स्वतःची विटंबना करण्याची पराकाष्ठा समजत असत व एखाद्या नार्मन मनुष्यास ' तूं इंग्लिश आहेस ' हें म्हणणें म्हणजे त्याचा अक्षम्य अपराध केल्यासारखें होतें ! परंतु एवढ्याकरितां इंग्लिश लोकांनीं आपल्या जन्मभूमीचें व राष्ट्राचें नांव बदलण्याची कोशिस केली काय ? किंवा त्याला इंग्लंडचे ऐवजो ' नॉर्मंडी ' हें नांव दिलें का ? किंवा ' इंग्लिश ' हें नांव अवेरण्यांत त्यांना मोठेपणा प्राप्त झाला असता काय ? नाही इतकेंच नव्हे तर, त्यांनीं आपलें प्राचीन नांव वा वंश हें अवेरिलें नाही. एवढ्याचकरितां आज आपण असें पडात आहोंत कीं, ' नॉर्मन ' हा शब्द ऐतिहासिक क्षेत्रांतून खणून काढलेल्या चिजेप्रमाणें होऊन राहिला आहे व ' नॉर्मंडी ' या प्रांताला पृथ्वीच्या नकाशावर कुठेंहि स्थिति नाही—आणि त्या वेळचे ते तिरस्करणीय इंग्लिश लोक व त्यांची इंग्लिशभाषा यांच्या ताब्यांत आजपर्यंतच्या जगांतील अत्यंत विस्तृत साम्राज्य समाविष्ट झालें आहे ! आणि जरी इंग्लिश साम्राज्याचें वैभव हें महनीय आहे, तरी हिंदुसाम्राज्याच्या वैभवाशी तुलना करण्यासारखें एकंदरीत त्याजबबळ काय आहे !

ज्या वेळीं इंग्लंडाचा काळ असतो, त्या वेळीं राष्ट्रांष्ट्रांच्या मनाची समता दळते; आणि जर फारशी किंवा इतर कोणी लोक ' हिंदु ' या शब्दानें

फक्त 'चोर' अथवा 'काळा माणूस' इतकाच अर्थ एकाकाळीं जाणत असले, तर त्यांनीं हि हे ध्यानांत ठेवावे कीं, 'मुसलमान' हा शब्दसुद्धां हिंदूंनीं कांहीं नेहेमीं कोणा एका अभिलषणीय चारित्र्याच्या मानवजातीचा दर्शक म्हणून वापरला नाही. एखाद्याला 'मुसलमान' अथवा त्याहूनहि वाईट म्हणजे 'मुसंडा' म्हणणें हे त्याला पशु म्हणून म्हणण्यापेक्षाहि अधिक निंद्य समजत असत. अशा तऱ्हेची कठार शिवी-गाळ व आपसांतील दाषारोप, हे जरी, ज्या वेळीं प्राणांतिक झगडे सुरू असतात, जोंपर्यंत पाशवी क्रोधानलाच्या ज्वाला भडकत असतात, तोंपर्यंत अनिवार्य असलें, तरी जेव्हां माणसे ह्या झटक्यांतून शुद्धीवर येतात, आणि स्वतःला सुसंस्कृत म्हणवू पडातात, तेव्हां तरी त्यांनीं ते विसंगवयास पाहिजे आहे. त्यांतहि आपणाला हे विसरून चत्रावयाचें नाहीं कीं, प्राचीन 'ज्यू' लोक 'हिंदु' हा शब्द सामर्थ्य व उत्साहदर्शक योजित असत, कारण आपलें राष्ट्र व आपली भूमि या गुणांनीं अतिशय शालेयी हातां. 'सां हात्र मो अलक' या नांवाच्या एका अरबी महाकाव्यांत अस म्हटलें आहे कीं, आपल्याच सग्यासोयऱ्यांचे जलूम हे हिंदूंच्या तगवारीच्या आघातांरक्षांहि अधिक प्रखर व भीषण असतात. खुद्द इराणो लोकांचेच गिवाय अशा एक म्हण आहे कीं, 'हिंदूच उत्तर देण.' व व याचा अर्थ असा कीं, 'हिंदूंच्या तगवारीनें शूषणानें खोल जखम काढणें.' बाबलोन् दशांतोन् लोक उत्तम कापडाला 'सिंधु' असें म्हणत असत. कारण बहुशः ते 'सप्तसिंधु' मधूनच येत असे आणि याच गोष्टीवरून हेहि सिद्ध होतें कीं, आपल्या देशाला त आपल्या प्राचीन 'सिंधु' याच नांवानें आळखीत असत. याचप्रमाणें प्राचीन बाबिलोनियन भाषेपध्देंहि या शब्दाच्या राष्ट्रीयवाचक अर्थाशिवाय, दुसरा अर्थ अजूनपर्यंत आपणांस उपलब्ध नाही.

आपल्या शेजारच्या अत्यंत प्राचीन आणि अत्यंत सुसंस्कृत अशा चिनी राष्ट्रांतल सुप्रसिद्ध प्रवासी जो युआनचंग, त्यानें 'हिंदु' ह्या अभिधानाचा काय अर्थ केला आहे तें पाहून काणत्याहि हिंदूला स्वतःबद्दल घन्यता वाटल्यावांचून रहाणार नाही. त्यानें 'हिंदु' या शब्दाचें साम्य 'इंदु' या शब्दाशीं केलें व याच्या प्रतिपादनार्थ तो पुढें असें म्हणतो कीं, जगानें

ह्या राष्ट्राला योग्य रीतीनेच 'इंदु' हें नांव दिलें. कारण ते आणि त्यांची सं-
स्कृति ही जगतावरील मनुष्यांच्या उदास आणि संतुष्ट आत्म्याला या सर्व
गोष्टी शीतल चंद्रप्रकाशाप्रमाणें सदैव आनंद आणि उत्साह यांचा झराच
भासला. या सर्व गोष्टींवरून हें सिद्ध होत नाहीं काय की, आपल्या
नांवाबद्दल लोकांच्या मनांत आदर उत्पन्न करण्याचा मार्ग म्हटला म्हणजे तें
नांव सोडून देणें, किंवा त्याचा इनकार करणें हानव्हे, तर आपल्या शस्त्रांच्या
प्रभावानें, ध्येयाच्या शुद्धतेनें, आणि आत्म्याच्या उदात्ततेनें त्या नांवाला
मान्यता मिळविणें व त्याच्या पुढें सर्व जगास सन्मानानें मान लववण्यास
लावणें हाच तो मार्ग होय. आपण जरी कांहीं आपल्यातीलच बांधवना,
त्यांच्या स्वच्छेच्या वारूवर यथेच्छ आगेदण करण्याची परवानगी दिली व
त्यांनीं खानेसुपारीच्या वेळीं स्वतःस ' हिंदूंच्या ऐवजीं आर्य ' म्हणून
नोंदवून घेतलें तरी त्यापासून अधिक तें काय लाभणार ? फक्त ' आर्य '
ह्या नांवानांवाच मात्र ते स्वतःच्या हीन दर्जाला ओढतील आणि
कोशांमध्ये 'गुरु' 'दास' या अर्थी शब्दांमध्ये आणखी एक शब्द भरिला
घातकी. आणि हें तोंपर्यंत, कीं जापर्यंत आपलें राष्ट्र त्याचें पूर्वीचें बल
आण माठवणा संपादित करीत नाहीं.

परंतु, हिंदु व हिंदुस्थान या अभिधानांचा आपण इनकार करावा ह्या
खुळ्या सूचनेच्या विरुद्ध गंभीर वादविवाद करावयाचें जरी आपण
क्षणभर सोडून दिलें, आणि परक्यांनीं द्वेषबुद्धीनें ही नांवे आपणांस दिलीं
अशी मूर्खपणाची विचारसरणीहो क्षणभर मान्य केली, तरीहि अशी
इतकच सार विचारतो की, या नांवांचा अन्वय करणें व दुसरे एखादें
राष्ट्रीय नांव धारण करणें हें शक्य आहे काय ? हल्लीं जीं पांशस्थीत
आहे ती अशी आहे की, ' हिंदु ' हा शब्द आपल्या जातीचें जणु एक
निशागच हांऊन बसला आहे, आणि ज्या गोष्टींना आपली जातीय
एको ही केप कायोरनपासून तों काश्मीरपर्यंत व अटकेपासून कटकपर्यंत
बलवत्तर केगी जाते व अखंड टिकवितां येते अशा गोष्टींपैकी एक
प्रमुख गाष्ट होऊन बसली आहे. आपल्याला असें वाटते काय की,
एखाद्या टापीप्रमाणें तें आपल्याला सहज बदलितां येईल ? एकदा असें
झालें की, एका सज्जन व देशभक्त गृहस्थानें खानेसुमारीच्या वेळीं स्वतःला

हिंदु ऐवजी 'आर्य' म्हणून नोंदवून घेण्याचें ठरविलें, व याचें कारण हेंच होतें कीं, प्रथम इराणी लोकांनीं आपणांस तुच्छतादर्शक 'हिंदु' या नांवानें संबोधिलें होतें व या शब्दाचा अर्थ 'काळा माणूस' असा होतो, अशा प्रकारचें जें असत्य सर्वत्र पसरविलें होतें त्यालाच हे गृहस्थ बळी पडले. या गृहस्थांशीं वेळेच्या अभावीं मला कांहीं साम्र वादविवाद करतां आला नाहीं व म्हणून मी त्यांस फक्त त्यांचें नांव काय एकदाच प्रश्न केला. त्यानें सांगितलें कीं, 'माझें नांव तत्तसिंग.' मी पुढें ह्मणालों 'माझ्या सज्जन मित्रा, 'हिंदु' या नांवाच्या उत्पत्तिसंबंधीं अजून द्विधा मत तरी आहे, परंतु, तुझें नांव मात्र निर्विवादपणें घेडगुजरी आहे. व म्हणून नोंदणी करतांना प्रथम तेंच 'मौद्गलायन' किंवा 'सिंहासनसिंह' अशा तऱ्हेच्या शुद्ध आर्यभाषे-मध्ये बदलून लिहिलें पाहिजे.' हें ऐकून क्षणभर त्यानें हा मुद्दा टाळण्याचा प्रयत्न केला व मग मला दाखवूं लागला कीं, 'पहा, हें असें करणें किती कठीण आहे. त्यामुळें माझ्या उद्योगधंद्याची सगळीच घडी विस-कटून जाईल, व सर्वांत मोठी अडचण म्हणजे सगळ्या लोकांना मी कसें या माझ्या नवीन बनविलेल्या नांवानें ओळखण्यास लावूं? किंवा जोंपर्यंत इतर सर्वजण मला 'तत्तसिंह'च ह्मणण्याचा हट्ट घरीत आहेत, तोंपर्यंत मी कितीहि स्वतःला 'सिंहासन सिंह' म्हणण्याचा अट्टाहास केला तरी त्याचा काय उपयोग होणार आहे?' मी लगेच त्याला म्हणालों, 'परंतु, जर तुझें स्वतःचें जें नांव निर्विवादपणें परकीय आहे तें बदलण्यास तुला इतकें कठीण, इतकेंच नव्हे तर हानिकारक वाटतें, तर मग, तत्तसिंग, संबंध जातीचें जें नांव तें बदलणें हें कितीतरी अधिक कठीण आणि अधिक हानिकारक असलें पाहिजे? आणि तेंहि नांव मुळांच परकी नाहीं, तर वेद जितके आपले तितकेंच तें नांवहि आपलें आहे!—आणि कितीतरी निरर्थक! अमितकालापासून दृढभूत झालेलें नांव बदलणें हें किती व्यर्थ आहे. याची सत्यता या वैयक्तिक उदाहरणापेक्षांहि पंजाबमधील आपल्या शीखबंधूच्या पंथामध्ये चांगल्या रीतीनें निर्दिष्ट केली आहे. आपल्या हिंदु जातीतील अवतंस व शूरांतले शूर अशा नगश्रेष्ठांची जी जमात व जिला आपल्या महान गुरूनें पसंत केली व त्या वेळीं विजया-

नंदानें गर्जना केली की, 'नीलवस्त्रके कपडे फाडे तुरकपठाणी अंमल गया !' आणि जी जमात घडण्याचें आद्य कारण म्हणजे:—“ धर्म चलावन संत उबारण, दुष्ट दैत्यके मूल उपाटण, यहि काज धरा मै जन-मम् । समझ लेहु साधुसम मननम् ।” (“ परिभाणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ”).

अशा या जमातीचेंच नांव ' खालसा ' ! ज्या साधुवृत्तीच्या नानकाला आज प्रत्यही ' वाह गुरुजीकी फत्ते, वाह गुरुजीका खालसा ' अशा अभिनंदनांनीं वंदन होत आहे तो गुरुनानक दुःखानें म्हणत असे की, ' क्षत्रियांहि धर्म छोडिया म्लेंच्छ भाषा गहि । सृष्टि सब इकवर्ण हुई, धर्मको गति रही ! ' ' दरबार, ' ' दिवाण, ' बडादुर, इत्यादि शब्द चोरास रखे थेट आपल्या हरिमदिराच्या अंतर्भागाम्यंत प्रविष्ट झाले आहेत ! आपल्याला पुरातनकाळीं ज्या जखमा झाल्या होत्या त्यांचे हे वण आहेत त्या जखमा भरूनानेचाल्या परंतु त्यांचे वणमात्र अजूनहि दृश्य आहेत व आपल्या शरीरापैकींच एक होऊन बसले आहेत. जोंपर्यंत त्यांना खरवडून काढण्याचा प्रयत्न करणें हें नफ्यापेक्षां तोटाच अधिक करण्याचा संभव आहे, तोंपर्यंत आपल्याला जें काय करतां येण्यासारखें आहे, तें म्हणजे इतकेंच की, त्या तशाच सहन करणें; कारण त्या जखमा तरी ज्या लढाया आपण रक्ताचे पाट वाहवून जिंकल्या व अखेर जेते झालों अशा लढायांमध्येच झालेल्या आहेत.

आणि जर कोणते शब्द, मग ते कितीहि पवित्र वस्तूंशीं संबद्ध झालेले असोत, बदलणें आणि त्यक्त करणें अवश्य असेल तर ते शब्द हे होत; कारण ते सर्व निर्विवादरीतानें परकीय व त्यांच्या वर्चस्वाचे अवशिष्ट भाग असे आहेत.

मग जे आपण या नांवांना अपरिहार्य म्हणून राहूं देतो, इतकेंच नव्हे तर यांच्याविषयीं आसक्ति धरतो त्या आपणाला, जीं आपल्या जातीचीं व देशाचीं पाळण्यांतलीं नांवे, आपल्या मूळपुरुषांनीं पसत ठरविलेलीं सगळ्या जगांतल्या अत्यंत प्राचीन आणि अत्यंत वंश अशा ग्रंथांमध्ये वेदांमध्ये—जों ग्रथित केलेलीं अशीं ' हिंदु ' आणि ' हिंदुस्थान '

ही नांवें नाकारणें, जवळजवळ टाभिकपणाचें दिसत नाहीं काय ? सिंधुनदाच्या उभय तीगवरील आपल्या लक्षावधि देशवांधवांनीं कमीत कमी गेलीं चाळीस शतकेपर्यंत जें अभिधान मोठ्या अभिमानानें घाण केलें; ज्यानें काश्मीरपासून केप कामोरिनपर्यंत व अटकपासून कटकपर्यंत आपल्या सर्व देशाला कवटाळलें; जें एका शब्दांत आपली जन्मभूमि आणि शांति जी 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' इच्या भूगोळाची सर्व स्थितिस्थापकता दर्शवितें; जें 'राष्ट्रमार्यस्योत्तमम्' अशा रीतीनें इतर देशांपासून निवडून काढण्याची खूण म्हणून समजलें गेलें, तें हें अभिधान होय. याच अभिधानाकरितां शत्रूंनीं आमचा द्वेष केला, आणि याच्याचकरितां शालिवाहनापासून शिवाजीपर्यंतचे आपले योद्धे शतकांपाठीमागून शतके झगडा कायम ठेवण्यांत हजारोंनीं खर्ची पडले. पद्मिनी आणि चितोर यांच्या जळून खाक झालेल्या राखेवर हाच 'हिंदु' शब्द छापला गेलेला आढळेल. तुळसीदास व तुकाराम, आणि रामदास व रामकृष्ण यांनी हिंदु हेंच नांव धारण केलें होतें. 'हिंदुगदपादशाही' हेंच रामदासाचें स्वप्न होतें, शिवाजीचें कार्य होतें, बाजीराव आणि बंदावहादुर, छत्रसाल आणि नानासाहेब, प्रताप आणि प्रतापादित्य यांच्या महत्वाकांक्षेचा ध्रुवतारा होतें. ज्या निशाणाचें रक्षण करतां करतां पानिपतच्या समभूमीवर एक लक्ष वीर शत्रूनां प्राणहारक जखमा करीत फक्त एकाच दिवसांत घागतीर्थी पतन पावले, आणि तो भाऊहि ज्याच्या अग्रभागी हातांत समशेर असतां गारद झाला, त्या निशाणावरहि हाच शब्द कोरून काढला होता आणि या सर्व बलिदानानंतरहि याच 'हिंदुगदपादशाही' करितां, नाना आणि महादजी यांनीं राष्ट्र-नौका तुफान दर्यातून, त्यांतील सर्व खडकांना व संकटांना टाळून चिरपेक्षित किनाऱ्याच्या अगदीं समीप आणली होती. आणि आजहि हेंच 'हिंदु' आणि 'हिंदुस्थान' हें अभिधान, नेपाळच्या इतिहासनापासून तों रस्यांतील एवाच्या भिकेच्या कटोन्यापर्यंत, लक्षावधि लोकांवर स्वाभित्त गाजवीत आहे. या शब्दांचा अवेहेर करणें म्हणजे आपल्या लोकांचें प्रत्यक्ष हृदयच कापून फेंकून देणें होय. तें करण्यापूर्वीच तुम्ही मरून जाल. हें करणें कांहीं फक्त भयंकरच आहे, असें नाहीं,

तर तें व्यर्थहि आहे. ' हिंदु ' व ' हिंदुस्थान ' हे शब्द त्यांच्या जागेवरून हलवूं म्हणजे, म्हणजे प्रत्यक्ष हिमालयालाच त्यांच्या जागेपासून हलविण्याचा प्रयत्न करण्यासारखें आहे. भयंकर उत्पत्ति व कल्पनेला स्तिमित करणाऱ्या घटना जो घडावतो असा एखादा धरणीकपच हें कार्य करूं शकेल !

' हिंदु ' व ' हिंदुस्थान ' या अभिधानांविरुद्ध जो आक्षेप, कीं हे शब्द परकीय लोकांनी आपल्याला लावले आहेत त्याचाच तेवढा विचार केला तर फक्त निर्विवाद सिद्ध झालेले ऐतिहासिक आधार निवेदन केले की, त्याचा एकदम निरास होईल. परंतु, वस्तुस्थिति अशी आहे की, हा आक्षेप कांही वेळेला एका अंतर्गत भीतीनें संमिश्र झालेला असतो. ती भीति म्हणजे अशी की, जर हें अभिधान आपण आदरानें धारण केले तर जे जे असें करतील ते ते ' हिंदुइसम ' या नांवांमध्ये समाविष्ट होणारे सर्व विचार आणि आचार यांच्यावर विश्वास ठेवणारे आहेत असें जग मानील. ' हिंदु ' मनुष्य म्हटला की, तो अचुक गीतीनें ज्याला ' हिंदुइसम ' असें समजतात त्या सर्व गोष्टींवर विश्वास ठेवणाऱ्या अगलाच पाहिजे अशा तऱ्हेची एक भावना लक्ष्यांत घेऊन, बाह्यतः नसले तरी अंतःकरणांतून जें एक भय वाटत असतें, त्याच भयाच्या योगानें पुष्कळ लोक ही आपली अभिधानें परकीय लोकांनी शोधून काढली नाहींत यावर विश्वास ठेवीत नाहींत. आणि त्यांचें हें भयहि कांहीं सर्वस्वी अनाठायी नसतें. परंतु, ज्यांना असें भय वाटतें, त्यांनीं तें तसें स्पष्टपणें बोलून दाखविणें व एवढ्याकरितां आम्ही हिंदु म्हणवून घेण्यास तयार नाहीं असें म्हणणें हें अधिक सरळपणाचें होईल; परंतु, मिथ्या व अप्रतिपदक अशा आक्षेपाखाली लपूं पहाणें हें केवळ वक्र वृत्तीचें द्योतक होईल. ' हिंदुत्व ' व ' हिंदुइसम ' यांमध्ये दिग्गजांच्या वरवरच्या साम्याच्या योगानें कांहीं वेळेला आपल्या हिंदु बांधवांमधील कांहीं सदिच्छेच्या लोकांचा मतिभ्रम केला जातो. या देन शब्दांमधील अंतर लवकरच स्पष्टपणानें दाखविलें जाईल. येथें फक्त इतकें सांगितलें म्हणजे पुरें होणार आहे की, जर कोणता एखादा शब्द परकीय लोकांकडून आला असेल तर तो हा ' हिंदुइसम ' होय; आणि म्हणून आपण अशी खबरदारी घेतली पाहिजे की, आपले विचार

या नवीन बनवलेल्या शब्दाने घोंटाळून जाणार नाहीत. वेदांवरसुद्धा ते स्वतंत्र धर्मग्रंथ आहेत असा विश्वास न ठेवणारे लोकहि, इतर कोणत्याहि हिंदुप्रमाणेच सर्वस्वी हिंदु असू शकतात, ही गोष्ट इतनाबद्दल न बोलतां फक्त जैनांबद्दलच बोललें तरी, आपले हजारों जैनबांधव पिढ्यानुपिढ्या स्वतःला 'हिंदु' म्हणून घेत आहेत व जर कोणी त्यांना तसें न म्हटलें तर त्यामध्ये त्यांना त्यांचा अपमान झाल्याप्रमाणें वाटतें यावरूनच सिद्ध होत आहे. आम्ही याचा निर्देश येथें केवळ हें एक प्रत्यक्ष सत्यच आहे या दृष्टीनें केला—त्याचें सविस्तर विवरण व विवेचन आतांच येथें करण्याचा आमचा मानस नाही. तें लवकरच पुढें येणार आहे. तोंपर्यंत आम्ही अशी आशा करतो की, आम्ही कोणता निर्णय काढूं, याबद्दल आमचे वाचक कसलाहि संदेह बाळगणार नाहीत व त्या योगानें आमच्या निर्णयाच्या महत्त्वाबद्दल आपलें मत पूर्वग्रहदूषित करून ठेवणार नाहीत. त्याचप्रमाणें हेहि त्यांच्या ध्यानांत आलेंच असेल की, आम्ही आतांपर्यंत जें विवेचन केलें तें कोणत्याहि 'इस्लाम' वरचें नाही तर केवळ 'हिंदुत्व' याचें राष्ट्रीय, जातीय संस्कृतिविषयक जें स्वरूप, त्याचेंच दिग्दर्शन केलें आहे.

इतक्या विवेचनांनंतर, आपल्याला आतां आजपर्यंत मानवी भाषेला माहित असलेल्या अत्यंत विस्तृत व बुद्धीला भांबावून सोडणाऱ्या अशा एकीकरण कल्पनेच्या घटकांचें विवरण करण्यास कांहीं हरकत नाही. 'हिंदुत्व' हा शब्द मूळ 'हिंदु' यापासून निघाला आहे. आपल्या जातीच्या अत्यंत प्राचीन व अत्यंत पवित्र अशा ग्रंथांमध्ये, 'सप्तसिंधु' अथवा 'हताहिंदु' हा शब्द ज्या भूभागामध्ये वैदिक राष्ट्र भरभराटीला आलें त्याला लाविला आहे हें आपण पाहिलेंच आहे. ही भौगोलिक कल्पना मूळ ध्यानांत घेऊन कधीं आकुंचन पावत तर कधीं विस्तार पावत, परंतु अखंडसातत्यानें 'हिंदु' व 'हिंदुस्थान' या शब्दांशीं संयुक्त झाली आहे; व अखेर कर्मांत कमी ५००० वर्षे उलटल्यानंतर 'हिंदुस्थान' या शब्दांमध्ये सिंधुनद्यापासून तों सिंधु (समुद्रा) पर्यंत सर्व द्वीपकल्प समाविष्ट झालें आहे. कोणत्याहि एखाद्या लोकसमूहाला एकीभूत करण्यास,

बलशाली वनविण्यास, व ऐक्याची भावना उत्पन्न करण्यास जें अत्यंत महत्वाचें कारण असतें तें हें कीं, त्याला अंतरंगांतून एकीभूत झालेली व बाहेरून सुस्पष्ट मर्यादेनें आंखलेली भूमि ही 'निवासस्थाना' करितां; व ज्या नामोच्चारानें आपल्या चिरवंदित मातृभूमीची मूर्ति व तिच्या गतकालीन इतिहासाबद्दल नितांत भक्ति हृदयांत उदित होईल असें 'नामाभिधान,' ह्या दोन गोष्टी अवश्यक असतात. सुदैवानें ह्या दोन्हीहि महत्वाच्या गोष्टी आपल्यास लाभल्या आहेत. आपला देश हा इतका विस्तृत आणि तरीहि इतका सुस्पष्टरेखांकित आहे, तो इतर देशांपासून इतका असंदिग्ध रीतीनें विभक्त केला आहे व तरीहि इतका सुसंरक्षित आहे कीं, जगांतील इतर कोणताहि देश निसर्गानें आपल्या करांगुलीनें निरपवाद असा निराळा एक भौगोलिक विभाग म्हणून आंखून दिलेला नाहीं. आणि 'हिंदुस्थान' अथवा 'हिंदु' हें नांवहि तसेंच आहे. हें नांव ऐकतांच आपल्या हृदयामध्ये अगदीं अचुक रीतीनें आपल्या जन्मभूमीची मूर्ति उभी राहते व तिच्या भौगोलिक स्थूल स्वरूपाची उत्कट कल्पना केल्यानंतर, जणुं काय ती एक सजीव मूर्तिच होऊन उभी राहते. हिंदुस्थान म्हणजे हिंदूंची भूमि, त्या अर्थी 'हिंदुत्वा' च्या मूलभूत गोष्टींपैकी ही भौगोलिक गोष्ट अवश्य असली पाहिजे. हिंदु हा एकतर स्वतः, अथवा आनुवंशिकरीतीनें, मुख्यतः हिंदुस्थानचा रहिवाशी असला पाहिजे आणि ही भूमि त्याची मातृभूमि असली पाहिजे. अमेरिका व त्याचप्रमाणें फ्रान्समध्ये 'हिंदु' या शब्दाचा अर्थ सामान्यतः, याच रीतीनें कोणत्याहि धर्माचा अथवा संस्कृतीचा संबंध लक्षांत न आणतांच समजला जातो, आणि जर 'हिंदु' या शब्दाचा हा मूळ अर्थच प्रामुख्याने दाखविण्याचा प्रघात असता, आणि 'सिंधु' या शब्दापासून उत्पन्न झालेल्या प्रत्येक शब्दाप्रमाणें याचाहि जर तोच अर्थ असता, तर याचा अर्थ फक्त 'हिंदुस्थान'चा रहिवाशी इतकाच—'हिंदी' या शब्दाचा इल्ली जो अर्थ आहे तोच अर्थ कायम राहिला असता.

परंतु, आतांपर्यंतच्या सर्व विवेचनांत आपण फक्त 'काय प्रत्यक्ष आहे' याचाच अधिक विचार केला आहे, 'काय असतें' किंवा 'काय असावें' याबद्दल इतका विचार केला नाहीं. आतां याचें कारण कांहीं 'काय

असावे ' याबद्दल उदापोह करणें हें योग्य नव्हे असें नव्हे. उलट तें आवश्यक, व कांहीं वेळेला तर अधिक उत्साहदायकच असतें. परंतु, हें सुद्धा, ' काय आहे ' याबद्दल निश्चित ज्ञान प्राप्त झालें, म्हणजेच अधिक चांगल्या रीतीनें करतां येईल. याकरितां, ' हिंदुत्वा'च्या आदितत्वांना निश्चित करण्याच्या प्रयत्नांत आपण अगदीं सावध असलें पाहिजे व सांप्रत्याच्या या शब्दाच्या घटकावयांवरूनच आपण त्याचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. एवढ्याकरितां, जरी ' हिंदु ' या शब्दाचा त्याच व्युत्पत्तीवरून निघालेल्या ' हिंदी ' या शब्दाप्रमाणें फक्त ' हिंदुस्थानचा रहिवासी ' असा अर्थ झाला तरी तेवढ्यावरून एखाद्या मुसलमानाला, तो हिंदुस्थानचा रहिवासी आहे एवढ्यावरून ' हिंदु ' म्हणणें म्हणजे शब्दाच्या व्यावहारिक अर्थाचा अनर्थ करणें होईल अशी आम्हांला भीति वाटते. आतां हें शक्य आहे की, पुढें भविष्यकाळीं कधीं तरी ' हिंदु ' या शब्दाचा अर्थ फक्त हिंदुस्थानचा रहिवासी इतका आणि इतकाच होईल. तो दिवस तेव्हांच येईल की, ज्या दिवशीं सर्व संस्कृति व धर्म यांबद्दलचा दुरभिमान दुसऱ्यांना दुखवूनहि आपली स्वतःचीच प्रौढी मिरविण्याचें सोडून देईल, आणि सर्व धर्म ज्या वेळीं स्वतःचा अभिमान त्यक्त करून, ज्या पायावर ही सर्व मानवी जात डौलानें व चिरस्थायित्वानें सुस्थित झाली आहे अशा मूलभूत चिरंतन तत्त्वांचा तें एक संग्रह बनतील. परंतु जोंपर्यंत ह्या अत्यंत वांछित एकीकरणाच्या पहिल्या किरणांचाहि क्षितिजाचलावर कुठें मागमूसहि दिसत नाही, तोंपर्यंत अस्तित्वांत असणाऱ्या कठोर सत्याकडे काणाडोळा करणें हें केवळ मूर्खपण होईल. जोंपर्यंत इतर प्रत्येक धर्म हा ज्या योगानें चारंवार लढाईपर्यंत प्रसंग येतात असली आपापलीं विशिष्ट मते सोडण्यास तयार नाहीं, तोंपर्यंत कोणत्याहि एका संस्कृतीनें व राष्ट्रीय घटकानें आपलीं बंधनें शिथिल करणें—व विशेषतः संघांतील दृढता व सामर्थ्य वाढविणारीं बंधनें शिथिल करणें, हें केव्हांहि इष्ट होणार नाहीं. एखाद्या अमेरिकन हिंदुस्थानचा रहिवासी होऊं शकेल. तो जर खरोखरीच असा नागरिक होईल तर त्याला ' भारतीय ' किंवा ' हिंदी ' या नात्यानें मागविणें हें न्याय्य होईल. परंतु, जोंपर्यंत तो संस्कृतीनें व इतिहासानें एक

झाला नाही, जोंपर्यंत त्याच्या अंगांत आपलें रक्त खेळलें नाहीं, व जोंपर्यंत तो आपल्या देशाला केवळ आवडीचा म्हणून नव्हे, तर पूजास्थान म्हणून गणूं लागला नाहीं, तोंपर्यंत त्याला आपल्या हिंदूंच्या संघांत सामील करून घेतां येणार नाहीं. कारण, जरी ' हिंदुत्वा ' चें पहिलें लक्षण म्हणजे स्वतः किंवा वाडवडिलांच्या योगानें हिंदुस्थानचें नागरिक असणें हें आहे तरी तें कांहीं ' हिंदुत्वा ' चें एकच एक लक्षण आहे असें नाहीं. कारण, ' हिंदु ' हा शब्दाचा अर्थ केवळ भौगोलिक वैशिष्ट्यापेक्षां पुष्कळ अधिक आहे.

' हिंदु ' हा शब्द ' भारतीय ' अथवा ' हिंदी ' यांच्याशी समानार्थक नाहीं, व त्याचा केवळ हिंदुस्थानचा रहिवाशी एवढाच अर्थ नाहीं, हें ठरल्यावर साहजिकपणें त्याच्या दुसऱ्या लक्षणाबद्दल विचार करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. हिंदु हे भारतीय शासनाचे केवळ नागरिकच नाहींत, कारण ते कांहीं फक्त एका जन्मभूमीवर असलेल्या प्रेमानेंच बद्ध झालेले नाहींत, तर एकाच रक्ताच्या बंधनांनींहि ते बद्ध झाले आहेत. ते कांहीं फक्त एकराष्ट्रीयच नाहींत तर एकजातीयहि आहेत. ' जाति ' हा शब्द ' जा ' उत्पन्न करणें या धातूपासून निघाला आहे व त्याचा अर्थ बंधुता, ज्यांची उत्पत्ति एकच आहे, ज्यांचें रक्त एकच आहे असा लोकसमूह, असा होतो. ज्यांना ' सिंधु ' असें म्हणत, अशा वेदकालीन पितृऋषींपासून आमचा वंशोद्भव आहे व त्या समर्थ पूर्वजांचेंच रक्त सतत परंपरेनें आमच्या अंगांत खेळत आहे असें हिंदुलोक साभिमानानें मानतात. अनेकवार छद्मीपणानें जो एक प्रश्न विचारला जातो, तोहि आम्हाला चांगला माहित आहे कीं, ' परंतु, तुम्ही खरोखरच कां एकजाति आहांत? तुमच्या अंगांत एकच रक्त खेळत आहे असें खरेंच का म्हणतां येईल ? ' याचें उत्तर आम्ही फक्त प्रतिप्रश्नांतच देऊं कीं, ' इंग्लिश लोक हे खरोखरीच का एकजाति आहेत ? जगामध्यें इंग्रज रक्त, फ्रेंच रक्त, जर्मन रक्त, किंवा चिनी रक्त, अशा तऱ्हेची कांहीं वस्तु आहे काय? जे आपआपसामध्ये भिन्न जाति असूनहि लग्नें करतात आणि अशा रीतीनें परकीयांचें रक्त मुक्तरणानें आपल्यांत मिसळूं देतात, ते काय एका रक्ताचे म्हणावयाचे? स्वतःसिद्ध अशा एकाच जातीचे मानावयाचे? जर त्यांना

तसें करण्यास हरकत नसेल तर हिंदूंना तर नाहीच नाही. कारण, ज्या जातिभेदाच्या यथार्थ स्वरूपाबद्दल तुम्हाला गाढ अज्ञान आहे व ज्याचा खरा अर्थ तुम्ही मुळीच उमणू शकला नाही त्या जातिभेदसंस्थेने आमच्या मधील रक्ताची सरमिसळ होऊन ते एक होऊ शकले नाही असे तुमचे म्हणणे आहे; परंतु, हे तुमच्या ध्यानांत येत नाही की, त्याच जातिभेदाने स्वकीय रक्तापेक्षां परकीय रक्ताचीच मिसळ आमच्यामध्ये न होऊ देण्याला अधिक मदत केली. इतकेच नव्हे तर, हल्ली जी जातिसंस्था अस्तित्वांत आहे तीच, ब्राह्मणापासून तों चांडाळापर्यंत एकच रक्त प्रत्येकाच्या घमन्यांमधून वहात आहे याचा भक्कम पुरावा नाही काय? आमच्या कोणत्याहि स्मृतीकडे नुस्ती ओझरती जरी दृष्टि वळविली तरी अनुलोम व प्रतिलोम विवाह हे त्या काळीं सर्रास होत होते आणि त्याच्याच योगाने आज अस्तित्वांत असलेल्या अनेक उपजाति निर्माण झाल्या आहेत, असे निःसंदेह रीतीने दिसून येईल. एखाद्या क्षत्रियाला जर शूद्रस्त्रीपासून पुत्र झाला, तर त्या संततीच्या योगाने 'उग्र' या नांवाची जाति निर्माण होते. त्याचप्रमाणे जर एखादा क्षत्रिय या 'उग्र' जातीतील स्त्रीच्या पोटी संतति निर्माण करील तर त्यायोगाने 'श्वपच' जाति निर्माण होते. त्याचप्रमाणे एखाद्या ब्राम्हण स्त्रीला जर एखाद्या शूद्रापासून मुलगा झाला तर त्यायोगाने 'चांडाल' जाति उत्पन्न होते. वेदकालीन सत्यकामजाबालीपासून तों थेट महादजी शिंद्यांपर्यंत आपल्या इतिहासाच्या प्रत्येक पानावरून असे दिसून येईल की, आपल्या जातीच्या रक्ताची ही प्राचीन गंगा, वेदकालच्या उत्तुंग शिखरांपासून उद्भूत होऊन आधुनिक इतिहासाच्या भूप्रदेशावर अव्याहत रीतीने अवतीर्ण झाली आहे व अशा रीतीने अवतीर्ण होतांना ती पुष्कळ संपन्न झाली आहे, पुष्कळ प्रवाहांना तिने आपल्यांत मिसळवून घेतले आहे, कित्येक पतित आत्म्यांना तिने पावन केले आहे, विस्तृतता, गंभीरता, संपन्नता यांनी प्रतिदिनि वाढत वाढत, कुठे तरी आडरानांत व वाळवंटांत शुष्क होऊन जाण्याची आपत्ति तिने निरस्त केली आहे व अशारीतीने पूर्वीपेक्षा अधिक शुद्धतेने व अधिक वेगवान् होऊन ती आज अखंड वहात आहे. आपल्यामध्ये जे जे कांही नापीक व दरिद्री होते, ते ते सुपीक व समृद्ध करण्याकरितां व आपल्यामध्ये जे कांही उन्नत आणि वर्धिष्णु होते

त्याच्या वाढीच्या आडहि न येण्याकरितां जीं जीं साधनें अत्यंत आवश्यक झणून आपल्या उदात्तचरित व देशभक्त पूर्वजांना वाटली, त्या त्या साधनांच्या द्वारे ह्या पावन प्रवाहाला व्यवस्थितपणानें मार्ग आक्रमण करतां यावा अशी व्यवस्था करणें हेंच कार्य या जातिभेदसंस्थेनें केलें आहे.

हें विधान, ज्याप्रमाणें चार मुख्य जातींच्या संमिश्र विवाहापासून उत्पन्न झालेल्या उपजातीबद्दल आणि चार मुख्य जाति व ह्या उपजाति यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या संततीबद्दल खरें आहे, त्याचप्रमाणें ज्या इतर जाति व वंश, कुठें तरी पुराण भूतकालाच्या अंधुक प्रकाशांत स्वतंत्रपणें, आपापल्या ठिकाणीं वसत होत्या, त्यांच्याहिसंबंधानें हें विधान तितकेंच लागू आहे. याचें प्रत्यंतर पहावयाचें असल्यास मलबार किंवा नेपाळमध्ये पहा. तेथें हिंदूतील उच्च जातीच्या पुरुषाला ज्या जाति परकीय मानल्या गेल्या आहेत अशा जातीच्या स्त्रीशी लग्न करण्याची परवानगी आहे. व ह्या जाति परकीय आहेत ही कल्पना जरी खरी मानली, तरी त्यांनीं हिंदूंच्या संस्कृतीचें संरक्षण करण्यांत जें प्रेम आणि शौर्य दाखविलें त्यामुळें त्यांना आपल्या जातींत समाविष्ट करण्यांत आलें, इतकेंच नव्हे तर सर्व बंधनांपेक्षांहि अत्यंत नाजूक असें जें विवाहबंधन त्यानें त्यांस कायमचें बद्ध करून टाकलें. नागवंश हा द्रविड जातीपैकींच आहे काय ? मग जेव्हां अग्निवंशांतील तरुणांना नागकन्या अर्पण केल्या व या दोन्हीहि वंशांमध्ये जेव्हां चंद्रवंश आणि सूर्यवंश यांच्यातील क्षत्रियांनीं आपल्या कुमारिकांचीं लग्नें लाविलीं, तेव्हां मग हे आणि ते असें भिन्नत्व कुठें राहिलें ? अगदीं हर्षाच्या कारकीर्दीपर्यंत—मग बुद्धकालीन जातिभेदाची घडी जेव्हां विस्त्रलित झाली होती तेव्हांची गोष्ट सोडून दिली तरी—जाति-जातीमधील विवाह ही एक रोजची गोष्ट होऊन बसली होती. उदाहरणार्थ, पांडवांच्याच एका कुलाची गोष्ट घ्या. पराशर ऋषि हे ब्राह्मण होते. त्यांचें प्रेम एका कोळ्याच्या सुंदर कुमारिकेवर बसलें व त्या दोघांचें अपत्य म्हणजे जगद्विख्यात व्यासमुनि झाले. या व्यासांनीं क्षत्रियकुलांतील राजकन्या अंवा व अंबालिका यांच्या ठिकाणीं दोन पुत्रांची उत्पत्ति केली. या दोन पुत्रांपैकीं पांडु यानें 'नियोग' पद्धतीचा अवलंब करून आपल्या

बायकांना संतति उत्पन्न करण्याची परवानगी दिली. आणि त्या बायकांनी अशात जातीच्या पुरुषांच्या प्रेमाची याचना करून, आरल्या महाकाव्याच्या नायकांना जन्म दिला. याचप्रमाणे त्या कालच्या कर्ण, बभ्रुवाहन, घटोत्कच, विदुर आणि अन्य व्यक्तींच्या इतिहासाबद्दल उल्लेख न करता, त्या कालाच्या मानाने आधुनिक अशा चंद्रगुप्ताने उदाहरण पहाण्याविषयी आम्ही वाचकांना विनंति करतो. चंद्रगुप्ताने एका ब्राम्हण कन्येकेशी विवाह लावला व त्यांच्यापासून अशोकाच्या पित्याची उत्पत्ति झाली; आणि या अशोकाने, युवराज असतांना एका वैश्य तरुणीशी विवाह लावला. हर्ष, जातीचा वैश्य असून, त्याने आपली मुलगी एका क्षत्रिय राजपुत्राला दिली. व्याधकर्मा हा एका व्याधाचा मुलगा होता, व त्याची आई, त्या व्याधावर प्रेम जडलेली एक ब्राह्मणकन्या होती; व हा व्याधकर्मा विक्रमादित्याचा यज्ञाचार्य झाला होता; सुरदास, कृष्णभट्ट हा जातीने ब्राम्हण असूनहि एका चांडालकन्येवर इतका आसक्त झाला की, त्याने उघड रीतीने तिच्याशी विवाह लावून संसार थाटला, आणि 'मातंगी पंथ' ह्या नांवाच्या एका धार्मिक पंथाचा तो आद्यप्रवर्तक बनला; आणि हे सर्व लोक स्वतःला 'हिंदु'च ह्मणवितात व तसे ह्मणविण्याचा त्यांना अधिकारहि पोंचतो. एवढ्यावरच हा पुरावा संपला नाही. एखादा पुरुष अथवा एखादी स्त्री आपल्या कृतींनी आपल्या जातीपासून च्युत होईल व दुसऱ्या जातीत ढकलली जाईल. "शूद्रो ब्राम्हणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।" "नकुलं कुलमित्याहुराचारं कुलमुच्यते । आचारकुशलो राजन् इह चामुत्र नन्दते ॥ उपासते येन पूर्वा द्विजा संध्यां न पश्चितां । सर्वास्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि योजयेत् ॥" ही आज्ञा कांही नेहेमी पोकळ धमकी नव्हती. कित्येक क्षत्रियलोक शेती अथवा दुसरे हलके धंदे पत्करून क्षत्रियाला मिळणाऱ्या मानाला आंचवत असत, आणि दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीत गणले जात असत. उलटपक्षी कित्येक शूर लोक व कांही वेळेला सबंद जातीची जाति आपल्या शूर कृत्यांनी क्षत्रियांचे हक्क व क्षत्रियांच्या पदव्या पावून क्षत्रिय म्हणून गणले जात असत. एका जातीतून बहिष्कृत होणे ही एक रोजचीच गोष्ट होती व असें झाले म्हणजे त्याचा दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीत समावेश होत असे.

हैं परिवर्तन फक्त वैदिक आशेप्रमाणे प्रस्थापित झालेल्या जातिसंस्थेवर विश्वास असणाऱ्या हिंदूंमध्येच घडत असे असे नाही तर, अवैदिक असे असे हिंदूंचे पंथ आहेत त्यांमध्येहि घडत असे. बुद्धकालामध्ये ज्याप्रमाणे एकाच कुटुंबामध्ये बाप बौद्ध, आई वैदिक घर्माची व पुत्र जैनपंथाचा, असा देखावा एकाच कुटुंबांत दिसत असे, त्याचप्रमाणे आजहि आपल्याला आढळून येईल. जैन आणि वैष्णव यांच्यामध्ये गुजराथेत लगे होतात, त्याचप्रमाणे शीख व सनातनी यांच्यामध्ये पंजाबांत लगे होतात. शिवाय आजचा जो मानभाव किंवा लिंगायत शीख किंवा सत्नामी हा कालचा हिंदु होय. आणि आजचा हिंदु कदाचित् उद्यां लिंगायत, ब्रह्मी अथवा शीख होईल.

आणि 'हिंदु' हे अभिधान जसे आपल्या लोकांच्या एकजातीयत्वाचे पूर्ण दिग्दर्शन करू शकते तसे इतर नांव करू शकत नाही. आपल्यापैकी कांहीं आर्य होते, कांहीं अनार्य होते; परंतु आयर किंवा नायर आपण सर्व हिंदु होतो व एकच रक्त आपल्या घमन्यांतून वहात होते. आपल्यापैकी कांहीं ब्राह्मण आहेत आणि कांहीं नामशूद्र अथवा पंचम आहेत. परंतु ब्राह्मण किंवा चांडाल आपण सर्व हिंदु आहोत, व एकाच रक्तामांसाचे आहोत. आपणांपैकी कांहीं राक्षस होते व कांहीं यक्ष होते. परंतु, राक्षस अथवा यक्ष, आपण सर्व हिंदूंच आहोत व एकच रक्त आपल्या अंगांत खेळत आहे. आपल्यापैकी कांहीं वानर होते व कांहीं किन्नर होते; परंतु वानर किंवा नर, आपण सर्व हिंदु आहोत व एकाच रक्ताचे आहोत. आपल्यापैकी कांहीं जैन व कांहीं जंगम आहेत; जैन अथवा जंगम आपण सर्व हिंदूंच आहोत व एकाच रक्ताचे आहोत. आपल्यापैकी कांहीं एकेश्वरवादी, कांहीं जगदीश्वरवादी; कांहीं आस्तिक, कांहीं नास्तिक; परंतु एकेश्वरवादी अथवा निरीश्वरवादी, आपण सर्व हिंदूंच आहोत व आपल्यामध्ये एकच रक्त खेळत आहे. आपण कांहीं फक्त एकराष्ट्रीयच नाही, तर एकजातीय आहोत; जन्मतःच आपले बंधुत्व जडलेले आहे. दुसरा कसलाहि प्रश्न नाही. हा फक्त अंतःकरणाचा प्रश्न आहे. आपल्याला असे वाटते की, राम आणि कृष्ण, बुद्ध आणि महावीर, ज्ञानक आणि चैतन्य, बसव आणि माधव, रोहिदास आणि तिरुवेल्डवर

यांच्या अंगांत जें रक्त खेळत होतें तेंच रक्त सर्व हिंदु जातींमध्ये घमन्या-घमन्यांतून खेळत आहे, हृदयाहृदयांतून स्यंदन पावत आहे. आपल्याला असें वाटतें कीं, आपण एका जातीचे आहोंत, एका रक्ताच्या अत्यंत नाजूक बंधनांनीं बांधले गेलेलों आहोंत आणि हें असें वाटतें म्हणून हें असें असलेंच पाहिजे.

एकंदरीत जर पाहिलें तर सर्व जगामध्ये मनुष्य म्हटला कीं, त्याची एकच जाति असली पाहिजे—व ती मानव जाति होय; आपण एकाच रक्ताच्या संचरण्यानें जिवंत राहिलों आहोंत—व तें रक्त म्हणजे मानवी रक्त—या व्यतिरिक्त जी अन्य भावना ती केवळ तात्पुरती, सोईपुरती, आणि फक्त सापेक्षतः सत्य आहे. तुम्ही ज्या ज्या कृत्रिम भिंती जातीजातीमध्ये निर्माण करतां, त्या जमनिदोस्त करण्याकरितां निसर्गाचा सतत प्रयत्न चालू आहे. रक्तारक्ताचें संमिश्रण रोंखून घरणें म्हणजे वाळूच्या पायावर इमारत उठविणें होय. सर्व धर्मसंस्थापकांच्या सर्व आशांपेक्षांहि स्त्रीपुरुषांमधलें प्रेमाकर्षण हें अधिक बलवान् ठरलें आहे. इतकेंच काय, परंतु अंद्मानमधील मूळ रहिवाशांमध्येसुद्धां आर्यरक्ताचे तुषार परस्परांत मिसळले आहेत. खरोखरीच जर बोलावयाचें तर आपल्याला फक्त इतकेंच म्हणतां येईल कीं, व इतिहासावरूनहि आपल्याला इतकेंच विधान करतां येईल कीं, माझ्या घमन्यांमधून सर्व मानवी जातीचें रक्त खेळत आहे. मनुष्याची या ध्रुवापासून त्या ध्रुवापर्यंतची एकी हेंच सत्य आहे. इतर सर्व फक्त सापेक्षतः आंशिकतः तसें आहे.

आणि याच दृष्टीनें जर पाहिलें तर सर्व जगामध्ये फक्त हिंदूंना व कदाचित् ज्यू लोकांनाच फक्त यथार्थत्वानें आम्ही एकजाति आहोंत असें इककानें म्हणतां येईल. एका हिंदूनें दुसऱ्या हिंदूशीं लग्न केल्यानें फार तर त्याची जात जाईल, परंतु त्याचें ' हिंदुत्व ' जाणार नाहीं. एखाद्या हिंदूचा कोणत्याहि श्रद्धावान् अथवा पाखंडी, अनुमानसिद्ध तात्त्विक अथवा सामाजिक पद्धतीवर विश्वास बसला तर फार तर त्याचा पंथ त्याला अंतरेल, परंतु, त्याचें हिंदुत्व मात्र अबाधित राहील. कारण, हिंदुत्वाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या लक्षणांमध्ये हिंदूच्या रक्ताचा वारसा असणें हें अत्यंत महत्त्वाचें लक्षण आहे. म्हणून जे जे, सिंधुनदापासून तों सिंधूपर्यंत (समु-

द्रापयेंत) पसरलेल्या भूमीवर पितृभूमि म्हणून प्रेम करतात, त्यांना ज्या जातीने आपल्यांत मिसळवून व आपले करून घेऊन, स्वतःची उत्क्रांति करून घेतली, त्या पुरातन 'सप्तसिंधु' जातीचे रक्त जे आपल्या अंगांत संचरत आहे असे हकाने म्हणतात त्यांच्याजवळ हिंदुत्वाची दोन लक्षणे उपलब्ध झाली असे म्हणता येईल.

परंतु, ही फक्त दोनच लक्षणे होतात. कारण थोड्या विचाराअंती हे ध्यानांत येईल की, एक राष्ट्र व एक जाति ही दोनच लक्षणे म्हणजे हिंदुत्वाची कांही सर्व लक्षणे होऊ शकत नाहीत. मुसलमानांपैकी पुष्कळ लोक, त्यांच्या अज्ञानजन्य दुर्ग्रहापासून मुक्त होऊन आपल्या देशावर त्यांची पितृभूमि म्हणून प्रेम करू शकतील, व त्यांच्यापैकी जे देशभक्त व उदारमनस्क आहेत ते असे सदैव मानीत आलेच आहेत. त्यांच्या घर्मांतराचा इतिहास, जे घर्मांतर लाखों लोकांच्या बाबतीत जवरीने केले गेले आहे, त्यांच्या मनांत आले तरी ते विसरू शकणार नाहीत व तो इतिहास त्यांना असेच सांगेल की, त्यांच्यामध्ये हिंदुरक्त खेळत आहे. परंतु, आपण, जे सत्य जसे आहे तसेच विचारांत घेण्याचा निश्चय करून—ते कसे असावे अशाबद्दलचा विचार घुठे ठेऊन नव्हे—आज जो या विषयाचा उहापोह करीत आहोत, तो करीत असतां या मुसलमानांना हिंदु म्हणू शकू काय ? काश्मीर-मधील व इतर प्रांतांतील कितीतरी मुसलमान, त्याचप्रमाणे दक्षिण हिंदुस्थानामधील ख्रिश्चन लोक आपल्यांतील जातिबंधने इतक्या कडक रीतीने पाळतात की, ते बहुधा लग्नसंबंध आपल्या जातीमध्येच घडवून आणतात. अशा रीतीने त्यांच्या रक्तांत परक्यांची भेसळ जवळ जवळ झाली नाही. आणि तरीहि त्यांना आपण ज्या अर्थाने हिंदु हा शब्द वापरतो, त्या अर्थाने तो लावता येणार नाही हे उघड आहे. कारण आपण हिंदु लोक, एकाच जन्मभूमीवर असणाऱ्या प्रेमाने आणि एकच रक्त आपल्या हृदयांतील स्यंदन व त्याबरोबर उमळणारी प्रेमाची ऊर्मि यांना जन्मदेत असल्यानेच कांही बद्ध झाली नाही, तर आपण सर्वजण आपल्या थोर संस्कृतीला, आपल्या हिंदूंच्या संचित शानाला, जे वंश मानतो त्या योगानेहि आपण बद्ध झाली आहो. 'संस्कृति' हा शब्द अत्यंत योग्य आणि सार्थ

आहे. कारण, त्यामध्ये संस्कृत भाषाहि सूचित होते; व ह्याच संस्कृत भाषेमध्ये आपल्या हिंदुवंशाच्या इतिहासामध्ये जे कांही संग्राह्य व उत्तम होते त्या शानाचा उच्चार झाला व त्याचा संचयहि ह्याच भाषेमध्ये करून ठेवला. आपण एकराष्ट्र आहोंत, आपण एकजाति आहोंत व आपली संस्कृति एक आहे, म्हणून, आपण एक आहोंत.

परंतु, संस्कृति म्हणजे तरी काय ? संस्कृति म्हणजे मानवी मनाचे आविष्करण होय. संस्कृति म्हणजे मनुष्याने स्थूलसृष्टीचे काय काय रूपांतर केले आहे, याचा इतिहास होय. जर स्थूलसृष्टि ही परमेश्वराची निर्मिति असेल तर, संस्कृति ही अल्पप्रमाणावर दुसऱ्या दर्जाची मानवी निर्मिति आहे इचे सर्वोत्तम स्वरूप म्हणजे, मानवी आत्म्याचा स्थूलसृष्टीवर व मनुष्यावर सारखाच विजय होणे होय. जिथे जिथे मनुष्याला आपल्या आत्म्याचे समाधान होईल अशी जड वस्तूची घटना करता येईल तेथे तेथे तितक्या प्रमाणाने संस्कृतीचा जन्म होतो. व जेव्हां, सामर्थ्य, सौंदर्य, आणि प्रेम यांच्याबद्दलच्या मानवी स्वर्गीय आकांक्षा परिपूर्ण करून, परम आनंदाचे सर्व मार्ग शोधून काढून आयुष्याचा पूर्ण विकास व त्याचे ऐश्वर्य याचा मनुष्याला पूर्ण उपभोग घडतो तेव्हां संस्कृतीचा पूर्ण विजय होतो.

एखाद्या राष्ट्राच्या संस्कृतीचा इतिहास म्हणजे त्या राष्ट्राच्या विचारांचा, आचारांचा आणि संपादिताचा इतिहास होय. वाङ्मय आणि कला, ही आपल्याला राष्ट्राचे विचार निवेदित करतात. इतिहास आणि समाजरचना यांच्यावरून राष्ट्राच्या कृत्यांची व त्याने संपादित केलेल्या गोष्टींची आपल्याला जाणीव होते. यांपैकी कोणत्याहि बाबतीत मनुष्याला एकलकोंडे रहाता येत नाही. अंदमानच्या आदिम वन्य जातीच्या लहान ओबडधोबड पोखरलेल्या लांकडी नावेत वसून—तिला हुंगी म्हणतात—तिचेहि अमेरिकेच्या अगदी आजकालच्या ड्रेडनॉट जहाजांच्या घडण्यामध्येहि कांहीतरी अनुकरण आहेच आहे. पारीसमधील तरुणीच्या पोषाखामधील अगदी अलीकडची नवी ट्रूम ही सुद्धा वास्तविक 'पातुआ' तरुणी आपल्या नग्न कंवरपट्यामध्ये जो एकमात्र पानांचा छत्रका खोवतात, त्याच्याचपासून जन्म पावली आहे.

आणि इतकें असूनहि डुंगी ती डुंगीच राहिली आहे. आणि ड्रेडनॉट तें ड्रेडनॉटच आहे. या दोन्हीमध्ये सारखेपणापेक्षा वैदश्यक अधिक आहे आणि त्यामुळे त्यांच्यांतलें एकत्व उमगून पडत नाही. याचप्रमाणें हिंदूनीं इतर लोकांप्रमाणेंच जरी पुष्कळ गोष्टी लोकांना दिल्या आहेत व लोकां-जवळून घेतल्या आहेत, तरी त्यांची संस्कृति दुसऱ्या कोणत्याहि संस्कृती-हून फार भिन्न आहे. त्याचप्रमाणें, त्यांचे आपापसांत कितीहि जरी मतभेद असले तरी त्यांचें एकमेकांशीं असलेलें साधर्म्य, हें वैधर्म्यापेक्षा अधिक आहे, म्हणून एक इतिहास, एक वाङ्मय व एक संस्कृति यांच्या योगानें जगामध्ये इतर ज्या संस्कृति आहेत त्यांपैकीच हीहि एक आद्य संस्कृति आहे व तिचा हा हक्क कोणालाहि नाकबूल करतां येण्यासारखा नाही.

‘ हिंदु लोकांना इतिहास नाही. ’ अशा तऱ्हेची जी स्वार्थमूलक किंवा अज्ञानजन्य समजूत आधुनिक जगामध्ये प्रचलित आहे, त्या समजुतीने ज्यांचे कान भारले आहेत, त्यांना हें म्हणणें मोठें विपरीत वाटेल कीं, जवळ जवळ हिंदु लोकांनीं आपला इतिहास जतन करून ठेवण्यांत यश संपादन केलें आहे—व हें इतिहाससंरक्षण अनेक धरणीकनांच्या धक्क्यांमधूनहि व जलप्रलयांच्या आघातांनंतरहि केलें आहे ! हा इतिहास त्यांच्या वेदांपासून सुरू होतो. व हे वेद ह्मणजे आपल्या जातीच्या इतिहासाचें विद्यमान असलेलें पहिलें प्रकरण होय. हिंदूंची प्रत्येक कथा पाठण्यांत जें पहिलें गीत ऐकतें तें सीतेचें होय. आपल्यांपैकीं कांहीं लोक रामाचा अवतार म्हणून पूजा करतात, कांहीं लोक त्याला वीर आणि योद्धा म्हणून पूज्य मानतात व सर्व लोक त्याला, आपल्या जातीचा अत्यंत विख्यात सार्व-भौम राजा मानतात. प्रत्येक हिंदूतरुणाच्या, मारुति आणि भीमसेन, ह्या अखंड बलदायी व शारीरिक उन्नतीच्या आदर्श देवता आहेत. सावित्री आणि दमयंती ह्या प्रत्येक हिंदुस्त्रीच्या अखंड पातिव्र्याचें व अव्यभिचारी प्रेमाचें ध्येय आहेत. गोकुलीच्या त्या दिव्य गुराख्यावर राधेनें जें प्रेम केलें, त्याचा प्रतिध्वाने, जेथें जेथें हिंदु तरुण, आपल्या प्रियकरणीचें चुंबन घेतो तेथें तेथें उठत असतो. कौरव पांडवांचें महायुद्ध, कर्णाजुन, भीमदुःशासन, यांचीं तुमुल द्वंद्वे हीं जरी हजारों वर्षांपूर्वीं कुरुक्षेत्रावर घडून आलीं आहेत, तरी आजहि तीं प्रत्येक झोंपडीझोंपडीपासून तीं तहत राजवाड्याराज-

वाड्यांपर्यंत त्यांतील हृदय इलवून सोडणाऱ्या रसांसह गाइली जात आहेत. अर्जुनाला जितका अभिमन्यु प्रिय नसेल तितका तो आज आपल्यापैकी प्रत्येकाला आहे. सीलोनपासून काश्मीरपर्यंत, त्या कमलनेत्र तरुणाचें लढाईतील पतन ऐकून जितक्या प्रेमानें व जितक्या विव्दलतेनें त्याच्या पित्यानें त्या वेळीं आक्रंदन केलें असेल, तितक्याच प्रेमानें व तितक्याच विव्दलतेनें आजहि सबंद हिंदुस्थान आक्रंदन करीत अश्रु ढाळित असतो. यापेक्षां आणखी अधिक काय पाहिजे ? एका मूठभर वाळूच्या कणांप्रमाणें आपणांस जरी दशदिशांस उघळून टाकलें तरी केवळ रामायण व महाभारत हे दोनच ग्रंथ आपणांस पुनरपि एकजाति म्हणून एकजीव करूं शकतील. मी एखाद्या मझिनीचें चरित्र वाचतो व उद्गारतो कीं, ' ते किती देशाभिमानी आहेत ! ' तसेंच मी एखाद्या माधवायचें चरित्र वाचतो व उद्गारतो कीं, ' आम्ही किती देशाभिमानी आहोंत ! ' पृथ्वीराजाच्या पतनावर बंगालमध्ये अश्रुसेचन होतें व गुरुगोविंदसिंग यांच्या देशासाठीं कत्तल झालेल्या पुत्रांबद्दल महाराष्ट्र शोकाकुल होतो.

उत्तर दिशेच्या टोंकाला रहाणाऱ्या आर्य समाजिस्ट इतिहासकाराला, दक्षिण दिशेच्या टोंकाला जे हरिहर बुक्क, यावनी सत्तेरी लढले ते आपल्याकरितांच लढले, असें वाटतें; त्याचप्रमाणें दक्षिणेच्या टोंकाला असलेल्या सनातनी पंथाच्या इतिहासकाराला गुरु तेजबहादुर हा आपल्याकरितांच मेला असें वाटतें. आपले राजे सारखे होते, आपलीं राज्येहि सारखीच होती. आपली स्थिति सारखीच होती, आपली गति सारखी होती, आपले विजय सारखे होते, आपले पराजय सारखे होते. मोकाबसय्या आणि पिसाळ, एखादा जयचंद आणि काळापहाड, हे आपल्यांत जन्म पावले म्हणून आपली सर्वांचीच लजेनें मान खाली होते. अशोक, भास्कराचार्य, पाणिनी आणि कपिल यांच्या स्मरणानें आपणां सर्वासच चैतन्य मिळतें, स्वतःला एकप्रकारची धन्यता वाटते.

आतां कोणी विचारील कीं, हिंदूहिंदूमध्ये ज्या लढाया झाल्या त्यांच्याबद्दल काय ? आमचें उत्तर असें कीं, ' इंग्लंडांमध्ये ज्या 'गुलाबांच्या लढाया (Wars of Roses)' झाल्या त्यांचें काय ? ' इटली, जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका येथे जे संस्थानासंस्थानांचे, पंथापंथांचे, वर्गावर्गांचे

आपापसांत प्रसंगी परक्यांचें सहाय्य घेऊनहि जे झगडे झाले त्यांचें काय! आणि तरीहि ते सर्वजण एकच लोक, एकच राष्ट्र आहेत का ? व त्यांचा सर्वांचा एकच इतिहास आहे ना ? जर त्यांच्या बाबतीत 'हो' कारार्थी उत्तर, तर हिंदूंच्याहि बाबतीत 'हो' कारार्थीच उत्तर. आणि जर हिंदु लोकांचा एक इतिहास नसेल, तर मग जगावर दुसऱ्या कोणाचाहि एक इतिहास नाही.

ज्याप्रमाणें इतिहासावरून आपल्या जातीचा पराक्रम आपल्यास कळून येतो, त्याचप्रमाणें आपल्या वाङ्मयाचा साद्यंत इतिहास आपल्या जातीच्या विचारांचा आदर्श आहे. असें म्हणतात की, विचार हा शब्दापासून अभिन्न आहे; आणि आपलें वाङ्मय हें सर्वसाधारण भाषा जी संस्कृत तिच्यापासून अभिन्न आहे आणि ह्मणून निःसंशय रीतीनें ती आपली जन्मभाषा आहे. ह्याच भाषेमध्ये आपल्या माता बोलत होत्या, व ह्याच भाषेपासून आपल्या हल्लींच्या सर्व भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत. आपले सर्व देव संस्कृतमध्ये बोलले, आपल्या ऋषींनीं संस्कृतमध्ये विचार केले, आपल्या कवींनीं संस्कृतमध्येच काव्ये केलीं. आपल्यामध्ये जें जें उत्तम आहे-उत्तम विचार, उत्तम कल्पना, उत्तम लेख-हे सर्व आपोआपच संस्कृतमध्ये प्रगट होतें. लाखों लोकांच्या मते अजूनहि ही त्यांच्या देवांची भाषा आहे; इतरांच्या ती पूर्वजांची भाषा आहे; आणि सर्वांना ती सर्वोत्तम भाषा म्हणून मान्य आहे. ही आपली सर्वांची पिढीजाद मालमत्ता आहे, हे आपलें संचित आहे. याच्या योगानें गुजराती आणि गुरुमुखी, सिंधी आणि हिंदी, तामिळ आणि तेलगु, महाराष्ट्रीय आणि मल्याळम्, बंगाली आणि सिंधाली, ह्या आपल्या सर्व सहोदरी भाषा संपन्न झाल्या आहेत. आपणां सर्वांच्या विकारांना आणि आकांक्षाना उत्स्फूर्त आणि उत्तेजित करून त्यांना समसंवेदक बनवणारी मर्मस्थ शानशलाका म्हणजे संस्कृत भाषा होय. ही कांहीं फक्त भाषाच आहे असें नाही, पुष्कळ हिंदूंना तो एक मंत्र आहे; सर्वांना तें एक संगीत आहे. सर्व जैन लोकांना वेद प्रमाणभूत नाहीत. तरीपण आपल्या जातीचा तो एक पुराण इतिहास-कथनाचा ग्रंथ म्हणून सर्व जैनांना वेद हे आपल्याप्रमाणेंच मान्य आहेत. आदिपुराण हें कांहीं कोण्या सनातनीपंथानें लिहिलें नाही, आणि तरीहि

ते सनातनी आणि जैन यांच्या सारख्याच हक्काचे आहे. बसव पुराण हा लिंगाईतांचा मुख्य धर्मग्रंथ आहे, आणि तरीही ते कानडी भाषेतील आज अस्तित्वांत असलेल्या सर्व ग्रंथांमध्ये उत्तम व ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून, लिंगाईतांप्रमाणेच इतर हिंदूंनाहि अभिमानास्पद वाटत आहे. गुरुगोविंदांचे विचित्र नाटक हे बंगाल्यांतील हिंदूला जितके आपल्या मालकीचे वाटते, तितकेच चैतन्यचरित्रामृत हे शीखांना स्वतःचे वाटते. कालिदास व भवभूति, चरक आणि सुश्रुत, आर्यभट्ट आणि वराहमिहिर, भास आणि अश्वघोष, जयदेव आणि जगन्नाथ, या सर्वांनी आपणां सर्वाकरितां ग्रंथलेखन केले, आपणां सर्वांना स्फूर्ति दिली; ते सर्व आपल्या सर्वांचाच अभिमानाचा ठेवा आहेत. तामील भाषेतील कंबकवीचे एखादे काव्य व उदाहरणार्थ ' हाफीज 'ची एखादी प्रत ही बंगालमधील एखाद्या हिंदूच्या पुढे ठेवा आणि त्याला विचारा की, ' यांपैकी तुझे कोणते ? ' तो अंतःस्फूर्तीनेच उद्गारेल की, ' कंब माझा ! ' महाराष्ट्रांतल्या एखाद्या हिंदूपुढे, रवींद्रनाथांचे एक काव्य व शेक्सपियरचे एक काव्य अशीं दोन पुस्तके ठेवली असता तो हकाने सांगेल की, ' रवींद्र ! रवींद्र माझा ! '

कलाकौशल्य आणि शिल्पशास्त्राची कामे, यांच्यावरचे ग्रंथ हे देखील वैदिक अथवा अवैदिक या दोघांचीहि ती सारखीच मालमत्ता आहे. कारण, ही उभारण्यास ज्यांनी मजुरी केली ते मजूर, त्या मजुरांना ज्यांनी काम आंखून दिले ते कारागीर, त्या कारागीरांना देण्यांत येणारा पैसा ज्यांनी करांच्या रूपाने दिला ती प्रजा व ज्यांनी ही सर्व कामे काढली व संघटित केली ते राजे, वैदिक किंवा अवैदिक, परंतु, जो देश सिंधूपासून सिंधूपर्यंत पसरलेला आहे, त्या देशांत वसति करण्याच्या हिंदु जातीतीलच हे सर्वजण होते. जे आज सनातनी आहेत त्यांनीच त्या वेळच्या बुद्धांच्या कलाकौशल्ययुक्त शिल्पाने उभारलेल्या स्तंभांना पैशांनी आणि अंगमेहनतीने सहाय्य केले. व त्या वेळी जे बुद्ध होते त्यांनी आजच्या सनातनी लोकांच्या कलाकौशल्ययुक्त शिल्पकामाला पैशाने व अंगमेहनतीने सहाय्य केले आहे.

लहानसहान गोष्टींमध्ये कांही फरक असले तरी, एकाच तऱ्हेच्या समाजसंस्था व त्या संस्थांना मान्यता देऊन शुद्ध करून

घेणारा एकाच तऱ्हेचा कायदा, ही दोन्हीहि आपल्या जातीची जी मूलभूत ऐक्यता आहे तिचे एकसमयावच्छेदेकरून कारण व कार्य आहे. हिंदुव्यवहारशास्त्राच्या पायावर उभारलेले हिंदूंचे कायदेशास्त्र, वर-वरचे भेदाभेद कितीहि असले तरी व एखादी विशिष्ट गोष्ट इथे किंवा एखादे वचन तिथे परस्परविरुद्ध सांगितले गेले असले तरी, कालदेश-परिस्थितीने ज्या अनेक घडामोडी झाल्या त्यामुळे मूळस्वरूप बदलून देण्या-इतके कांही लेचेंपेचें नाही. अमेरिका आणि ब्रिटिश कॉमनवेल्थ येथील कायदे करण्याची यंत्रे, ही जरी भराभर कायदे निर्माण करण्यांत मग्न आहेत तरीहि, आम्ही अजून व्यवहारशास्त्राची मूलतत्वे व ज्या पद्धतीने त्यांची वाढ होऊन सबंद एक शास्त्र निर्माण झाले ती पद्धति मान्य करीत आहोत.

✽

✽

✽

✽

खोजा किवा बोहरी ह्या व इतर कांही मुसलमानी जाती ह्या जरी व्यवहाराच्या कांही कांही बाबतीत-विशेषतः वारस इककांचे बाबतीत हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे चालत असल्या, तरी एकंदरीत महंमदी कायद्याने आपले व्यक्तिवैशिष्ट्य कायम ठेवले आहे. महाराष्ट्रांतील किंवा पंजाबमधील हिंदुलोकांच्या कांही चाली बंगाल अथवा सिंध येथील कांही चालीरीतीपेक्षा भिन्न असतील. परंतु, इतर सर्व बाबतीत असलेले ऐक्य इतके मोठे आहे की, महाराष्ट्रांतील एकंदर सर्व चालीरीती ह्या जणू काय, बंगाल वा सिंधमधील हिंदूंच्या कायदेशास्त्राचा प्रतिध्वनिच आहेत असे वाटते; व उलटपक्षी बंगाल किंवा सिंधबद्दलहि तसेच म्हणता येते. कोणत्याहि एका पोटजातीतील नियम, चालीरीति व कायदे ही सर्व एकसमयावच्छेदे करून घेतली तर आपणांस असे आढळून येईल की, ती सर्व मिळून हिंदुधर्मशास्त्राचा एक संपूर्ण भाग होऊ शकतो. परंतु, तेच जर इंग्लिश, महंमदी किंवा जपानी कायदेग्रंथांशी त्यांचा कितीहि कौशल्याने किंवा अर्थाची ओढाताण करून मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला तरी तो विफल होतो.

आपले सण आणि उत्सव हे सारखेच आहेत. आपले विधि आणि आपले संस्कार हे सारखेच आहेत. दसरा आणि दिवाळी, त्याचप्रमाणे

राखीबंधन आणि होळी, हे सण जेथे जेथे हिंदु मनुष्य आहे, तेथे तेथे पाळले जातात. शिख आणि जैन, ब्राह्मण किंवा पंचम, हे सर्वच—सर्व हिंदु जगचेंजग, दिवाळीच्या सणाच्या वेळीं उत्सवमग्न होतें. आणि हें फक्त ह्या हिंदुस्थानमध्येच नव्हे तर सर्व खंडांमध्ये जो एक मोठा हिंदुस्थान तयार होत आहे तेथेहि आढळून येतें. सबंद तराईच्या जंगलामध्ये त्या रात्री अशी एकहि झोंपडी तुम्हाला सांपडणार नाही, कीं जेथे एकहि पणती पेटली नाही ! तसेंच राखीबंधनाचा दिवस पंजाब-मधील हर्षोत्फुल्ल कन्यकांपासून, तों मद्रासच्या कर्मठ ब्राह्मणांपर्यंत प्रत्येक हृदय उचंबळून सोडतो व एकमेकांच्या हातांत रेशमी राखी बांधतां बांधतां ते सत्यतेनें म्हणतात कीं ' भाई भाई एकठार्या ! भेद नाही, भेद नाही. ' तरी आम्ही मुद्दाम हिंदूमधील ज्या सर्वसामान्य धर्मसमजूती आहेत त्याबद्दल मुळीच उल्लेख केला नाही. किंवा कोणत्याहि संस्थेचा, गोष्टीचा अथवा चालीचा धार्मिक स्वरूपाच्या किंवा वैशिष्ट्याच्या दृष्टीनें विचार केला नाही. कारण आम्हाला हिंदुत्वाच्या मुलभूत तत्त्वांचा विचार कोणत्याहि धार्मिक दृष्टीनें नव्हे तर जातीय दृष्टीनें करावयाचा होता. आणि तरीहि राष्ट्रीय अथवा जातीय दृष्टीनें सुद्धां निरनिराळीं तीर्थस्थाने, हौ, आपल्या हिंदु जातींजी सर्वसामान्य आनुवंशिक मालमत्ता आहे असें सिद्ध होतें. जगन्नाथाची रथयात्रा, अमृतसरची वैशाखी, कुंभ आणि अर्धकुंभ-मेळा हीं सर्व आपल्या लोकांच्या सत्य आणि जिवंत अशा महापरिषदाच होत व त्या योगाने आपल्या जविनाचा व विचारांचा प्रवाह सतत आपल्या राष्ट्रशरीरामधून वहात ठेवला जात असे. त्यांमधील चमत्कारिक चालीरीति, विधि आणि शास्त्र हीं काही धार्मिक कर्तव्ये म्हणून, कांहीं सामाजिक उत्सवांचे प्रसंग म्हणून पाळले जातात व प्रत्येक व्यक्तीच्या मनावर ठसा उमटवितात कीं, जर आपल्याला आपलें जीवन उत्तम रीतीनें स्थापित करावयाचें असेल तर तें केवळ सर्वसामान्य अशा, एकत्र बद्ध झालेल्या हिंदु जातीच्या अस्तित्वांतूनच होय.

तेव्हां एकंदरीत थोडक्यांत ह्मणावयाचें म्हणजे—आणि हातीं घेतलेला प्रतिपादनाचा विषय ह्या मुद्यावर अधिक विवरण करूं देतच नाही—हीं बरील लक्षणे आमच्या संस्कृतीचें मुख्यांग होतात व आमच्या राष्ट्राला

सुधारणेचा एक घटक म्हणून समजण्यांत येतें. आम्हीं हिंदु फक्त राष्ट्रच नाही, कांहीं एक जातीच नाही, परंतु, आम्ही हे दोन्हीहि असल्यानें व आहों, म्हणून जी सर्व 'प्राकृत' भाषांची जननी त्या संस्कृतमध्ये मुख्यतः आणि प्रथम निवेदित केलेली व संरक्षण करून ठेवलेली संस्कृति आज आमच्याजवळ आहे. जो जो म्हणून हिंदु आहे त्याची या संस्कृतीवर वारसदारी आहे. त्याचप्रमाणें तो जसा आपला देह ह्या भूमीपासून व आपल्या पूर्वजांच्या रक्तापासून धारण करतो, तसा तो आपला अध्यात्म, ह्या संस्कृतीपासून प्राप्त करून घेतो.

याप्रमाणें, हिंदु तो कोण, ज्याला सिंधूपासून सिंधूपर्यंत पसरलेल्या भूमी-बद्दल, आपल्या पूर्वजांची ही जन्मदात्री म्हणून जन्मभूमीप्रमाणें प्रेम वाटतें, ज्याच्या अंगांत हिमालयाच्या अक्षांशारेखांशामधील वैदिक सप्तसिंधूमध्ये प्रथम वसाहत केलेल्या महान् मानवी वंशाचें रक्त खेळत आहे, व जो मानवी वंश ज्याच्या ज्याच्याशी त्याचा संसर्ग आला त्यास आपणांत मिसळून घेऊन, व जें असें आत्मसात् केलें त्यास उन्नत करून वृद्धिंगत झाला आणि 'हिंदुलोक' या नांवानें जगांत ख्यात झाला, त्या वंशाचें रक्त ज्याच्या अंगांत खेळत आहे, तो हिंदु होय; आणि ह्या वरील कारणांवरून, समान इतिहास, समान दैवतें, समान वाङ्मय, एक शिल्पशास्त्र, एक कायदा आणि एक व्यवहारशास्त्र, समान यात्रा आणि उत्सव, समान व्रतवैकल्यें, आन्धिकें आणि शास्त्रार्थ यांनीं बनलेली जी हिंदु संस्कृति तिचा जो वारसदार आहे व म्हणून तिला आपली समजतो, तो हिंदु होय. याचा अर्थ असा नाही कोण, प्रत्येक हिंदु यांपैकीं सर्व गोष्टींचें अक्षरात् अक्षर दुसऱ्या हिंदूबरोबर मान्य करतो; परंतु, कोणत्याहि अरब किंवा इंग्लिश मनुष्यापेक्षां, या संस्कृतीपैकीं अधिकांश त्याचा दुसऱ्या हिंदूबरोबर समान आहे असा याचा अर्थ आहे. याचा अर्थ असा नाही कोण, जो अहिंदु आहे, तो या गोष्टींपैकीं कोणत्या गोष्टींत हिंदुप्रमाणेंच विश्वास ठेवीत नाही, परंतु, हिंदूंनीं जितक्या त्याच्या समान गोष्टी असतात, त्याच्यापेक्षां असमान गोष्टीच जास्त असतात. आणि ह्याच कारणाकरितां, जे थोड्याच दिवसांपूर्वीं बहुतेक उदाहरणां-मध्ये हिंदु होते व जे निदान पहिल्या पिढीमध्ये तरी, त्यांच्या नव्या

गोटांत अनिच्छुं अनुयायी होते असे ख्रिश्चन व मुसलमान लोक हे जरी ह्या भूमीला आपली जन्मभूमि ह्मणूं शकतील, व जवळ जवळ शुद्ध हिंदु रक्ताचे म्हणतां येतील तरीहि त्यांना ' हिंदु ' गणतां यावयाचें नाहीं. कारण, ज्या वेळेपासून त्यांनीं नवीन धर्माचा स्वीकार केला त्याच वेळेपासून त्यांचा हिंदुसंस्कृतीवरचा हक्क उडाला. त्याच क्षणीं ते हिंदुसंस्कृतीशीं भिन्न अशा अन्य संस्कृतीचे एक घटकावयव बनले किंवा आपण बनलों असें त्यांना वाटलें, त्यांचीं दैवतें आणि त्यांचें देवतापूजन, त्यांच्या यात्रा आणि उत्सव, त्यांचीं ध्येयें आणि आयुष्यांतील आकांक्षा हीं सर्व आपल्यापेक्षां भिन्न झालीं. याप्रमाणें स्वजातीय संस्कृतीवर अनन्यसामान्य प्रेम व अभिमान असणें, ह्या हिंदुत्वाच्या तिसऱ्या लक्षणानें, कोणत्याहि तऱ्हेच्या अति व्याप्तीच्या वा निषेधात्मक व्याख्येशिवाय हिंदुत्वाचें स्वरूप पूर्णपणानें ठरविणें शक्य झालें आहे.

आतां आपल्या एखाद्या बोहरी किंवा खोजा देशवासीयाची गोष्ट पाहूं. तो हिंदुस्थानावर जन्मभूमीप्रमाणें प्रेम करतो व ही त्याच्या पूर्वजांची भूमि निश्चयानें आहेहि. कित्येक वेळां त्याच्या अंगांत अस्सल हिंदु रक्तहि असतें. आणि जेव्हां असा मनुष्य त्याच्याच हयार्तीत मुसलमान झालेला असतो, तेव्हां तर हिंदु आई-बापांचें रक्त त्याच्या अंगांत असतेंच. तो एकदम समंजस व बुद्धिप्रधान मनुष्याप्रमाणें आपल्या इतिहासावर व दैवतांवर प्रेमहि करीत असेल. वास्तवीक बोहरी व खोजे लोकांची जमात दशावतारांची पूजा करतात व महमद हा अकरावा अवतार मानतात इतकाच फरक. यांची सबंद जमात हिंदु कायद्याप्रमाणेंच शासित होत आहे. राष्ट्र, जाति व संस्कृति या तीनहि लक्षणांच्या दृष्टीनें ते हिंदु आहेत. त्यांच्या कांहीं उत्सवांत फरक असेल. त्यांच्या अवतारी पुरुषांच्या व दैवतांच्या मंडलांत कांहीं अधिक अवतारांची भर पडली असेल. परंतु, आम्ही वारंवार म्हटलें आहे कीं, दुय्यम प्रतीच्या गोष्टीत थोडासा फरक वा दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीवर अधिक भर, एवढ्यामुळे कांहीं कोणी हिंदुसंस्कृति-बाह्य होत नाहीं. हिंदूमधील उपजातींमध्ये अशा एकमेकांच्या विरुद्धच नव्हे तर एकमेकांशीं तत्त्वतः भिन्न असलेल्या अनेक चालीरीति आहेत. आणि

तरीहि ते सर्व हिंदुच आहेत. त्याचप्रमाणे एखाद्या देशभक्त बोहरून, ख्रिश्चन किंवा खोजा गृहस्थाच्या बाबतीत हिंदुत्वाची वर मिश्रदन केलेली तीनहि लक्षणे इतकी लागू पडत असल्यावर मग त्यास हिंदु कां म्हणूं नये ?

वास्तविक त्यास हिंदु म्हणण्यास कोणतीच हरकत नाही. परंतु, हिंदुत्वाच्या एका विवक्षित लक्षणाच्या कसोटीवरून त्यास हिंदु म्हणतां येत नाही. हे लक्षण जरी संस्कृति या सदरात येण्यासारखे आहे तरी संस्कृतीच्या इतर अंगोपांगांमध्ये तें लुप्त होण्याइतकें क्षुल्लक नाही, आणि म्हणून त्याच्याबद्दल विशेष विवेचन करणे अगत्याचें आहे. हे विवेचन करीत असतांना, हिंदुत्वाच्या धार्मिक स्वरूपाकडे लक्ष देणे अवश्य होणार आहे. आतांपर्यंत आम्ही मुद्दाम ह्या स्वरूपाकडे काणाडोई केला होता. याचें कारण, आम्हाला त्याचें विवेचन करण्याचा संकोच वाटत होता असें नाही, तर तें विवेचन अधिक सांगोपांग व परिणाम न देवाचें म्हणून आम्ही तो भाग अलाहिदा राखून ठेविला होता. सर्व बाजूंनी त्याचें विवेचन करण्याइतकी सामुग्री आमच्यापार्शी तयार झाली आहे व म्हणून त्याचें महत्त्व आणि 'हिंदुत्व' व 'हिंदुइशम' (हिंदुधर्म) या दोहोंमधील अंतर निश्चित करण्यास अधिक सुलभ होणार आहे.

६

‘हिंदुत्व’ व ‘हिंदुइशम’ हे दोन्हीहि शब्द ‘हिंदु’ या शब्दापासून उत्पन्न झाले असल्यामुळे त्यांचा अर्थ सर्व हिंदुजाति असाच घेतला पाहिजे. हिंदुइशमच्या ज्या व्याख्येच्या योगानें हिंदु जातीचा कोणताहि मदत्वाचा भाग बाहेर राहील, किंवा त्याला आपल्या समजुती छपवून ठेवणें भाग पडेल, ती व्याख्या अर्थातच निरुपयोगी ठरेल. ‘हिंदुइशम’ याचा अर्थ म्हणजे हिंदु लोकांमध्ये सर्वसाधारण ज्या धार्मिक

समजुती आढळतात त्यांना एकीकृत करणारी पद्धति. आणि हिंदूंच्या ह्या ह्या व समजुती शोधून काढण्याचा म्हणजे ' हिंदुइझम ' काय आहे हे हिंदु रक्ताचे एकच मार्ग म्हटला म्हणजे प्रथम आपल्याला ' हिंदु ' या शब्दाच्या व्याख्या केली पाहिजे. परंतु, ' हिंदु ' ह्या शब्दाची व्याख्या करण्याचे सोडून देऊन ' हिंदुइझम ' ह्या शब्दाचा अर्थ व्याख्या निश्चय शक्य नाही. परंतु ही गोष्ट विसरून जाऊन, पुष्कळ लोक ज्यानांत येणे याची लक्षणे निश्चित करण्याचा प्रयत्न करतात व जेव्हां त्यांना ' हिंदुइझम ' चा समावेश करणारी अशी समाधानकारक व्याख्या सांपडत नाही तेव्हा नाहींत ! परंतु, याहि निर्णयाने त्यांचे समाधान होत नाही; जाति हिंदूंना केलेली ही व्याख्या सर्वव्यापी असते असे नाही. कारण सद्गृहस्थांनी हिंदुइझमची जी व्याख्या केली असते त्या व्याख्येवर प्रश्न केलेली लक्षणे ह्या जाति मानित नाही म्हणून ! ' हिंदु ' ह्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा हा खरोखरीच उलटा प्रकार आहे व आमुळे आपल्या अवैदिक, शीख, जैन, देवसमाजी व देशाभिमाना आणि प्रगतिशील जे आर्यसमाजी त्यांच्यासुद्धा ह्या सर्व अवैदिक पंथांतील बंधूंना यांच्यापासून बराच रोष येतो.

' हिंदु कोण ? '—तर तो, कीं जो हिंदुधर्माचीं तत्त्वे मानतो. तर मग ठीक आहे. आतां 'हिंदुधर्म' म्हणजे काय ? तर ज्या तत्त्वांनी हिंदुलोक बद्ध आहेत, त्या तत्त्वांचा समुच्चय तो हिंदुधर्म होय ! अशा रीतीने हा प्रश्न सोडविणे म्हणजे एखाद्या चक्रव्यूहांत सांपडण्यासारखेच आहे व अशा पद्धतीने कोणताहि समाधानकारक निर्यण लागणे शक्य नाही. आमच्या पुष्कळ मित्रांनी ह्या चुकलेल्या मार्गाचा अवलंब करून वरील प्रश्नाचा निर्णय करण्याचा प्रयत्न केला व अखेर आम्हाला येऊन सांगू लागले की, ' छे ! ' हिंदु ' म्हणून कुणी लोकच ह्या जगामध्ये नाहीत ! ' ज्या इंग्लिश मनुष्याने ' हिंदुइझम ' हा शब्द निर्माण केला त्या मनुष्याइतकी बुद्धिमत्ता असलेला एखादा हिंदी गृहस्थ, जर ' हिंदुइझम ' प्रमाणे ' इंग्लिशिझम ' असा शब्दप्रयोग निर्माण करील व इंग्लिश लोकांच्या धर्मकल्पनांमध्ये ऐक्य शोधण्याचा प्रयत्न करील व त्यांच्यातील त्रिमू-

तींच्या तत्वापासून तो उपयुक्ततेच्या तत्त्वज्ञानापर्यंत व ज्या लोकांपासून तो ज्याकोविनपर्यंत अस्तित्वांत असलेले अनेक पंथ व अनेक समाज पाहून गोंधळून जाऊन व कंटाळून असं जाहीर करील की, 'छे ! ' इंग्लिश ' म्हणून कुणीहि लोक ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर मुळी नाहीतच ! ' तर हे म्हणणारा मनुष्य जितका हास्यास्पद होईल, तितकाच अगदी निराशेने ' ' हिंदु ' म्हणून कोणी मनुष्यसमाजच जगांत अस्तित्वांत नाही ' हे म्हणणारा मनुष्याहि हास्यास्पद होईल. ज्या कोणाला ह्या मुद्यावर कसा घोंटाळा उडतो व तो घोंटाळा ' हिंदुत्व ' व ' हिंदुइशम ' ह्यांच्यामधील फरक लक्षांत न आल्यामुळे, कसा अधिकच गोंधळून टाकतो हे पहाणें असेल, त्यांनी ' नटेशन आणि कंपनी ' या साहसी प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केलेले ' हिंदुइशमची मूल तत्वे ' हे लहानसे पुस्तक अवश्य वाचावे.

' हिंदुइशम ' म्हणजे हिंदूंचा जो 'इशम' म्हणजे धर्म, तो. आणि ज्याप्रमाणें ' हिंदु ' हा शब्द प्रथम ' सिंधु ' [सिंधुनद] ह्या शब्दापासून उत्पन्न झाला व त्याचा प्रथम अर्थ सिंधु नदापासून तो सिंधु [समुद्रा] पर्यंतच्या भूमीवर जे लोक वसति करतात ते लोक असा झाला; त्याचप्रमाणें साहजिकरीत्या ' हिंदुइशम ' याचा अर्थ ह्या भूमीमध्ये रहाणाऱ्या लोकांचा जो विवक्षित व नैसर्गिक धर्म अथवा जे धर्म ते असाच झाला पाहिजे. आणि जर त्यांतील निरनिराळीं तत्वे व धर्मसमजुती यांचा तुम्हांला एकाच धर्मपद्धतीत मिलाफ करतां आला नाही तर तुम्हाला फक्त एकच मार्ग रहातो, व तो म्हणजे हा की, ' हिंदुइशम ' ही एक धर्मपद्धति आहे असा हक्क सांगण्याचें सोडून द्यावें, व असें म्हणावें की, हिंदुधर्म हा परस्परांतुकूल-अथवा जर हवें असेल तर असेंहि म्हणा की, परस्पर-प्रतिकूल, इतकेंच काय परंतु, परस्पर-विरोधी अशा पद्धतींचा एक ससूह आहे. परंतु, कोणत्याहि आधारावर तुम्हाला असें प्रतिपादन करतां यावयाचें नाही की, ' हिंदुइशम ' या शब्दाची व्याख्या करतां येत नाही म्हणून हिंदुराष्ट्रांचेंच अस्तित्व संशयास्पद आहे; किंवा याहूनहि अधिक हानिकार म्हणजे आपल्या अवैदिक हिंदूंच्या किंवा वैदिक हिंदूंच्या-कोणाच्याहि-मनोवृत्तींना ' तुम्ही ' हिंदु-

इक्षमच्या आमच्या व्याख्येत येत नाही म्हणून तुम्ही 'अहिंदु'च आहांत असें म्हणून दुखवितां येणार नाही.

या निबंधाच्या ज्या मर्यादा आहेत त्यामध्ये 'हिंदुइक्षम'ची मूलतत्त्वे काय आहेत, याचे विवेचन किंवा त्याची सांगोपांग चर्चा आम्हाला फार विस्ताराने करतां येत नाही. आम्ही वर दाखविल्याप्रमाणे 'हिंदुइक्षम' म्हणजे काय, याची चर्चा, हिंदुत्वाची मूलतत्त्वे ठरवून 'हिंदु कोण ?' याचे निदान ठरविल्यावांचून योग्य रीतीने होणेच शक्य नाही. आणि ज्या अर्थी आमच्या या पुस्तकाचा सांप्रतचा हेतु, 'हिंदु कोण ?' हे ठरविण्याकरितां 'हिंदुत्वाची मूलतत्त्वे 'काय' याचा निर्णय ठरविण्याचा आहे, त्याअर्थी 'हिंदुइक्षम' बदलची चर्चा करणे हे अर्थातच या विवेचनाच्या कक्षेबाहेर पडते. आमच्या सद्यःप्रतिपादनाच्या प्रांतांत जितक्या पुरता त्याचा संबंध येतो तितक्याच पुरता त्याबद्दलचा विचार कर्तव्य आहे. 'हिंदुइक्षम' हा वास्तविक असा शब्द आहे की, तो हिंदूमधील निरनिराळे समाज ज्या धर्मसमजुती धारण करतात त्या सर्वांना मिळून लावला पाहिजे. परंतु, सांप्रत हा शब्द फक्त बहुसंख्य हिंदुलोक ज्या धर्मकल्पनांना मानतात त्यांनाच फक्त लाविला जातो. आतां हे अगदी साहजिक आहे की, एखाद्या धर्माचे, एखाद्या देशाचे, किंवा एखाद्या समाजाचे नांव, हे तो धर्म, तो देश अथवा तो समाज, ज्या एका विशिष्ट स्वरूपाला त्यांतील बहुसंख्य लोक मानतात व ज्या एका विशिष्ट स्वरूपानेच मुख्यतः तो बनविला अथवा रचला जातो, त्या विशिष्ट स्वरूपावरूनच ठेवले जाते. व असे ठेवलेले नांव हे नेहमीच्या बोलण्याचालण्यांत संबोधण्याला व संदर्भ दाखविण्याला सोईचे पडते हेहि खरे आहे. परंतु, एखादे नामाभिधान हे असे सोईचे असले तरी जर ते केवळ विभ्रम उत्पन्न करणारेच नव्हे तर निश्चिततेने हानिकर व दिशाभूल करणारे असेल तर, त्यायोगाने इतःपर आपल्याला आपली न्यायान्यायबुद्धि अंध होऊं देतां उपयोगी नाही. हिंदूमधील बहुसंख्य लोक 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म' अथवा 'सनातनधर्म' म्हणून ज्याचा विशिष्ट रीतीने यथायोग्य उल्लेख केला जातो त्याचेच अनुयायी आहेत. या घर्माला 'वैदिक धर्म' असे जरी नांव दिले तरी

त्यांची कांही हरकत येईल असे नाही. परंतु, यांच्याशिवाय असे कांही हिंदु आहेत की, ते अंशतः अथवा सर्वतः कांही कांही पुराणांना मानित नाहीत, तर कांही स्मृतींना मानित नाहीत तर कांही प्रत्यक्ष स्मृतींना देखील मानित नाहीत. परंतु, जर तुम्ही बहुसंख्य हिंदुलोक जो धर्म मानतात तोच मात्र केवळ पुराण हिंदुधर्म असे म्हणू लागला म्हणजे मग निरनिराळ्या विजातीय पंथांच्या अनुयायांना ते स्वतः हिंदु असल्या-मुळे, हिंदुत्वाचे सारे अष्टाधिकार आपणच बळकावू पहाणाऱ्या, व त्यांना अन्याय्य रीतीने बहिष्कृत करणाऱ्या बहुसंख्य हिंदूंचा साहजिकच सात्त्विक संताप येतो. अल्पसंख्याक लोकांच्या धर्माला देखील कांहीतरी एखादे नांव पाहिजे. परंतु, जर तुम्ही पुराणमताभिमानी लोकांच्या धर्मालाच हिंदुधर्म असे मानाल तर मग अल्पसंख्याक लोकांचे विजातीय धर्मपंथ हे कांही हिंदुधर्मातले नव्हत हे म्हणणे ओघानेच प्राप्त होते. व हीच विचार-परंपरा जर अशीच पुढे चालू ठेवली तर याच्या पुढची अत्यंत हानि-कारक गोष्ट म्हणजे 'हाणून मग ते सर्व पंथ हिंदुच नव्हत' हे म्हणणे होये ! परंतु, हा निष्कर्ष, जे विधान एकदा मूलतः अनिच्छेने कां होईना, परंतु हटातटाने उचलून धरल्याने अनिर्वाह झाला, तोच निष्कर्ष, ज्यांनी त्याला उचलून धरले त्यांना सुद्धा इतका अपश्यकर व असह्य वाटला की, तो मान्य करणे जरी जिवावर आले, तरी त्याची विल्हेवाट कशी लावावी याची मात्र त्यांना पंचाईत पडली. याप्रमाणे आपल्या लाखों शीख, जैन, लिंगायत, अनेकसमाजी, व इतर लोकांना, जरी त्यांचे दहा दहा पिढ्यांपर्यंतचे वाडवडील हे हिंदुच होते व त्यांच्या अंगांत जरी हिंदु रक्तच वहात होते तरी, 'तुम्ही अतःपर हिंदु नाही' असे सांगितले म्हणजे साहजिकच त्यांना अपमान झाल्याप्रमाणे राग येईल. परंतु, त्यांच्या-मध्येहि असा एक वर्ग आहे की, ज्यांची गृहीत कृत्याप्रमाणे अशी ठाम समजूत आहे की, त्यांच्यापुढे फक्त दोनच मार्ग खुले आहेत. एक तर त्यांनी सुधारणा करण्याच्या व धर्माला उत्क्रांत करण्याच्या भरांत ज्या धर्मसमजुती व रीतिरिवाज केवळ धर्मभोळेपणा म्हणून अवहेरल्या, त्यांचाच पुनः स्वीकार करावा किंवा ज्या जातीत त्यांचे वाडवडील जन्मले आणि मेले, त्या जातीलाच रामराम ठोकावा.

वरीलप्रमाणें, मनें बिघडण्याचें कारण म्हणजे, बहुसंख्याक लोकांच्या धर्माचारालाच फक्त 'हिंदुइशम' हा शब्द लावण्याची चुक झाली हें होय. याला उपाय म्हणजे एकतर आपण या शब्दाचा उपयोग हिंदु लोकांच्या सर्व धर्मपंथांना संबोधण्याकरितां करावा, अथवा तें जर आपणास करतां न आलें तर हा शब्दच मुळीं अजीबात गाळून टाकावा. बहुसंख्याक हिंदुलोकांच्या धर्मपंथाला पूर्वीपासून चालत आलेलें सार्थ नांव जें सनातन धर्म, अथवा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म, किंवा वैदिक धर्म यांपैकी कोणतेंहि नांव लावावें; व बाकीच्या हिंदुलोकांना त्यांच्या त्यांच्या सर्वमान्य व प्रचलित नांवानें म्हणजे शीख धर्मी, आर्य-धर्मी, किंवा जैन आणि बुद्धधर्मी अशा नांवांनीच संबोधावें. ज्या वेळीं या सर्व धर्मांना एकसमयावच्छेदेंकरून संबोधण्याचे प्रसंग येतील त्याच वेळीं फक्त त्या सर्वांना 'हिंदुधर्म' अथवा 'हिंदुइशम' असें म्हणावें. आणि असें केल्यानें कोणत्याहि प्रकारचा स्पष्टार्थाला किंवा सदसद्विवेकबुद्धीला धक्का न बसतां, उलट त्यायोगें कांटेकोरपणा व असंदिग्धता हींच अधिक स्पष्ट होतील. त्यायोगानें अल्पसंख्याक लोकांच्या मनांतील संशय व बहुसंख्याक लोकांच्या मनांतील राग हीं दोन्हीहि नष्ट होऊन, आपणा अखिल हिंदुजातीला पुनः एकदां एकजीव व्हावयास सांपडून, एकजातीच्या व एक संस्कृतीच्या घुराणपवित्र वैभवशाली निशाणाखाली आपण पुनरपि नांदूं लागूं.

अखिल मानजातीबद्दल न बोलतांना तूर्त फक्त हिंदु जातीबद्दलच बोलावयाचें म्हटलें तरी त्यांच्या धर्मविचारांचे प्रथमाविष्करण जें झालें तेंच ऋग्वेद होय. वेदकालीन सप्तसिंधूचें राष्ट्र हें अनेक जाति व अनेक वर्ग यांमध्ये विभागलें गेलें होतें. त्या वेळच्या बहुसंख्याक लोकांचा धर्म जरी, ज्याला आपण वैदिक धर्म असें म्हणतो तो होता, तरीहि 'सप्तसिंधु' मधीलच, कांहीं प्रतिष्ठित व वजनदार अल्पसंख्याक लोक त्याचे अनुयायी नव्हते. उदाहरणार्थ पाणी, दास, त्रात्य आणि इतर अनेक लोक, हे अनेक वेळां या वैदिक धर्माचें अनुयायित्व झुगारून देत असत व कांहीं कांहीं तर मुळीं त्याचे कधीं प्रथमपासूनच अनुयायी नसत.

तरीहि त्यांना पूर्ण जाणीव होती की, जातीयदृष्ट्या अथवा राष्ट्रीयदृष्ट्या आपण सर्व एकच लोकसमूह आहो. वैदिक धर्म या नांवाने ओळखला जाणारा एक पंथ त्या वेळी अस्तित्वांत होता. परंतु, तरी देखील तो 'सिंधुधर्मा' च्या अंतर्गत असा समजला जात नव्हता. कारण, जर 'सिंधुधर्म' हा शब्द मुद्दाम निर्माण केला असता तर त्याचा साहाजिकच अर्थ सप्तसिंधूमधील सर्व पुराण व नवे धर्मपंथ असाच झाला असता. शक्य ते ते पंचविणे व अनिष्ट ते ते टाकून देणे या पद्धतीने 'सिंधु' ही जाति 'हिंदु' या जातिस्वरूपांत परिणत झाली व सिंधूची जी भूमि 'सिंधुस्थान' हे 'हिंदुस्थान' या नांवाने सर्वांना पुढे ज्ञात झाले. त्यांच्यामधील पुराणमताभिमाना व भिन्नभिन्न मतांच्या प्रवर्तकांनी पुष्कळ गोष्टींचा अनुभव घेऊन पुष्कळ गोष्टींचा शोध लावून आणि पुष्कळ गोष्टींचे ज्ञान संपादन करून अल्पांतल्या अल्पापासून तो भव्यांतल्या भव्यापर्यंत, अणुपासून तो आत्म्यापर्यंत, परमाणूपासून तो परब्रह्मापर्यंत, जे जे वस्तुजात आहे त्याच्याबद्दल, त्या वेळच्या परिस्थितीत जी जी शक्य ती ती सर्व सूक्ष्म चिकित्सा करून, विचारसृष्टीतील खोल लपलेल्या गुह्यांचा ठाव काढून आणि परम सुखाच्या उच्चतम वातावरणांत भरारी मारून हे सर्व करून त्यांनी एक असे समीकरण शोधून काढले की, ज्यामुळे सत्यान्वेषणार्थ श्रष्टांच्या प्रत्येक भक्ताला, मग तो एकेश्वरवादी, द्वैती किंवा अनीश्वरवादी असो, समाधान प्राप्त झाले. ते समीकरण केवळ वैदिक नाही; केवळ अवैदिक नाही. ते दोन्ही मिळून आहे. ते प्रत्यक्ष धर्माचे अचुक शास्त्र आहे आणि हाच 'हिंदुधर्म' होय. वैदिक, सनातनी, जैन, बौद्ध, शिख, किंवा देवसमाजी या सर्व प्रकारच्या धर्ममतांची एकवाक्यता करून जी कांही निर्णायक सत्यतत्वे निघाली त्या सत्यतत्वांचे सत्यतत्त्व हाणजे हा 'हिंदुधर्म' होय. जी जी धर्ममते व धर्मपंथ, 'सप्तसिंधु' म्हणून गाजलेल्या पुण्यभूमीत, आणि वैदिक काळामध्ये हिंदुस्थानच्या इतर भागांतील अज्ञात असलेल्या इतर जातीत उत्पन्न झाली व जी वैदिक अथवा अवैदिक परंपरेपासून प्रत्यक्ष उत्पन्न होऊन फैलावत गेली, असली प्रत्येक धर्ममते आणि असले सर्व धर्मपंथ ही हिंदुधर्मात समाविष्ट होतात व त्याचा प्राणभूत भाग बनतात.

एवढ्याकरितां, 'वैदिक' अथवा 'सनातनी धर्म' मग त्यांतील अनु-यायांची संख्या कितीका मोठी असेना—हा फक्त 'हिंदुधर्मा' तील केवळ एकपंथ बनतो. कै. लोकमान्य टिळकांची 'प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधना-नामनेकता । उपास्यानामनियम एतद्धर्मस्य लक्षणम्' ॥ ही जी प्रसिद्ध व्याख्या आहे ती या सनातन हिंदुधर्माची होय. 'चित्रमयजगत्' मध्ये त्यांनीं जो एक विद्वताप्रचुर लेख लिहिला होता, आणि ज्याच्यामध्ये त्यांचें अगाध ज्ञान व चतुरता आविष्कृत झाली होती, त्या लेखामध्ये त्यांनीं त्यांची ही थोडी फार 'नास्ति' पक्षाची असलेली व्याख्या 'अस्ति' पक्षामध्ये रूपांतरित करण्याचा प्रयत्न केला होता. व त्यामध्ये त्यांनीं स्पष्टपणें सुचविलें होतें कीं, त्यांच्या विवेचनाचा मुख्य रोंख लौकिकरीत्या ज्याला 'हिंदुधर्म' असें म्हणतात त्यावरच फक्त आहे—'हिंदुत्वा' वर नाही. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं यापुढें जाऊन असें कबूल केलें होतें कीं, या विवेचनामध्ये आर्यसमाजी लोकांचा—जरी ते जातीय दृष्ट्या व राष्ट्रीय दृष्ट्या हिंदूंतले हिंदु आहेत तरी, अंतर्भाव करतां येत नाही. लोकमान्याची ही व्याख्या तात्पुरती जरी उत्कृष्ट आहे, तरी, ती कांहीं खरोखरी हिंदुधर्माची अशी नाही व हिंदुत्वाची तर अर्थातच नाही. ती व्याख्या फक्त 'श्रुतिस्मृति-पुराणोक्त' असा जो 'सनातन धर्म' त्याची आहे; व हा पंथ इतर सर्व पंथांपेक्षां अतिशय लोकप्रिय असल्यामुळे साहजिकच प्रत्यक्ष 'हिंदुधर्म' म्हणूनच समजला जातो. परंतु, हें तात्त्विक दृष्ट्या बरोबर नाही.

याप्रमाणें 'हिंदुधर्म' हा व्युत्पत्तीने व प्रत्यक्ष व्यावहारिक दृष्टीने, फक्त धार्मिक बाबतीतच हिंदूंचा धर्म असल्याने व 'धर्म' म्हणजे कांहीं फक्त 'धर्ममत'च नसल्याने, प्रत्येक हिंदूच्या अंगां जे विशेष आहेत, त्या सर्व विशेषांचाहि त्यांमध्ये अंशतः अंतर्भाव होतो. आपण पूर्वीच्या विवेचनांत हें ठरविलें आहे कीं, 'हिंदु' असण्याचें महत्त्वाचें प्रथम लक्षण म्हणजे हें कीं, सिंधुनदापासून तो सिंधु (समुद्रापर्यंत) पसरलेली जी भूमि ती त्याची पितृभू, ती त्याची मातृभू, तीच त्याच्या ऋषींची व पूर्वजांची निवासभूमि, असली पाहिजे. ज्या धर्ममतांना व पंथांना आपण वैदिक अथवा अवैदिक 'हिंदुधर्म' म्हणतो तीं सर्व धर्ममते व पंथ आणि त्यांना प्रणीत करणारे व त्यांच्या द्वारे

‘सत्तत्त्वां’ चें दर्शन घेणारे त्याचे सर्व अनुयायी हे ह्या भूमीतेचिचें लेंकरें आहेत. हिंदुधर्माच्या सर्व पंथांना व मतांना ही सिंधुस्थानाची भूमि ही दिव्यभूमि आहे. याच भूमीवर त्यांना ईश्वराच्या ज्ञानाचें आविष्कार झालें, याच भूमीत ते सर्व पंथ व तीं सर्व मते, मानवी मनांत जन्म पावलीं. ज्याप्रमाणें पवित्र गंगानदी ही जरी प्रत्यक्ष विष्णूच्या पदकमलांमधून उगम पावते, तरी अत्यंत दुर्धारक हिंदूला सुद्धां सामान्यतः विचार करीत असतां ती हिमालयाचीच कन्या आहे असें वाटतें. त्याचप्रमाणें ही भूमि, धार्मिक स्वरूपांत ज्याला ‘हिंदुधर्म’ म्हणून संबोधिलें जातें त्या तत्त्वज्ञान भागीरथीची जन्मभूमि-पितृभू, मातृभू आहे. ‘हिंदुत्वा’ चें लक्षण म्हणजे प्रत्येक हिंदु मनुष्य हा हिंदु मातापितरांचा वंशज असला पाहिजे. त्याच्या अंगामध्ये पुराणकालच्या सिंधूचें आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या जातीचें रक्त खेळत असलें पाहिजे. हें लक्षणसुद्धां हिंदु धर्मातील निरनिराळ्या पंथांना व मतांना लागू पडतें. कारण, ते सर्व पंथ, हिंदु ऋषींनीं व द्रष्ट्यांनींच प्रस्थापित आणि आविष्कृत केले आहेत. आणि म्हणून ते सर्व पंथ म्हणजे सप्तसिंधूच्या गूढ विचारवृक्षाला लागलेलीं नीतितत्त्वांची व दिव्य संस्कृतीचीं फुलें व फळेंच आहेत. आणि ही सर्व परिणति जें दृष्ट तें पचवून व जें अनिष्ट त्याचा त्याग करूनच घडली आहे. ‘हिंदुधर्म’ हा कांहीं हिंदूंच्या नैसर्गिक परिस्थितीचा आणि विचारपरंपरेचा विकास होऊनच बनला आहे असें नाहीं, तर तो हिंदूंच्या संस्कृतीच्या विकासानेहि बनला आहे. हिंदु धर्मांमध्ये जी निरनिराळी वैदिक कालाची किंवा बौद्ध, जैन, अथवा त्याहूनहि अगदीं आधुनिक म्हणजे चैतन्य, चक्रधर, बसव, नानक, दयानंद किंवा राजा राममोहनराय यांच्या वेळीं झालेली विचारक्रांति, या प्रत्येक क्रांतीच्या वेळीं शांत झालेली परमोच्च आनंदाची अनुभूति ज्या भाषेंत आणि ज्या लाक्षणिक शब्दांत आविष्कृत केली गेली, ती भाषा आणि ते शब्द, त्यांच्या कथा आणि त्यांचें तत्त्वज्ञान, त्यांनीं विवादलेलीं ध्येयें आणि त्यांनीं अंगिकारलेल्या समजुती, या सर्व गोष्टींवर हिंदुसंस्कृतीचा वज्रप्राय ठसा कोरून निघालेला आहे. हिंदुधर्मातील सर्व पंथ हे हिंदुसंस्कृतीच्याच वातावरणांत जन्म पावले आहेत आणि त्यांचें अस्तित्व व त्यांची वाढ याच वातावर-

णांत झाली आहे; त्याचप्रमाणे प्रत्येक हिंदूचा धर्म हा त्याच्या जन्मभूमीशी—
ह्या हिंदुस्थानशी—इतका एकजीव झाला आहे की, ही भूमी प्रत्येक हिंदूला
केवळ पितृभूच नव्हे तर पुण्यभूहि झाली आहे.

आणि कां नाही होणार ? ही भारतभूमि, हें सिंधुस्थान, जी भूमि
सिंधूपासून सिंधुपर्यंत पसरली आहे ती आमची पुण्यभूमीच आहे. कारण,
याच भूमीत आमचे धर्मप्रणेते निर्माण झाले. याच भूमीत ज्या ऋषींना
वेदांतील ज्ञान शत झालें ते ऋषि जन्म पावले. वेदकालीन द्रष्ट्यांपासून
तों दयानंदांपर्यंत, जिनवरांपासून तों महावीरांपर्यंत बोधिसत्त्वापासून तों
नागसेनापर्यंत, नानकापासून तों गुरु गोविंदसिंहापर्यंत, वीर बंदापासून
तों वसवेश्वरापर्यंत, चक्रधरापासून तों चैतन्यापर्यंत, रामदासापासून राम-
मोहनापर्यंत सर्व द्रष्टे आणि तत्त्ववेत्ते, आचार्य आणि देवतुल्य ऋषि हे सर्व
याच भूमीत जन्मास आले. इच्यामधल्या प्रत्येक धूलिकणाला त्यांच्या
पदस्पर्शाचा वास येत आहे. तिच्यामधील सर्व नद्या पवित्र आहेत, व
तिच्यामधील अखिल वृक्षराजि पावन झालेली आहे. कारण मानवी
आयुष्य, आत्मा व परमात्मा, त्याचप्रमाणे ब्रह्म आणि माया, यांच्या
गूढतम गुह्यांचा परमविचार, एखाद्या बुद्धानें वा एखाद्या शंकराचार्याने
ह्या नद्यांच्या शीतलचंद्रप्रकाशानें रम्य झालेल्या तीरांवर किंवा वृक्षराजांच्या
निबिड छायेत केला आहे. इच्यांतील प्रत्येक टेंकडी आणि प्रत्येक गुहा
पाहून एखाद्या कपिलाची, एखाद्या व्यासाची, एखाद्या शंकराची किंवा
एखाद्या रामदासाची स्मृति येते. कुठें भगीरथानें राज्य केलें आहे, कुठें
कुरुक्षेत्र विस्तारलें आहे. येथें प्रभुरामचंद्रानें त्यांच्या वनवासप्रस्थानांतील
पहिला मुक्काम केला तर तेथें जानकीनें सुवर्णमृग अवलोकन केलें व
आपल्या प्राणेश्वराजवळ तें मारून आणण्याचा हट्ट घरला. ह्या यमुनातीरा-
वर त्या स्वर्गीय गुराख्यानें आपली चेटकी बांसरी वाजविली आणि त्या
मोहिनीनें मोहित होऊन, गोकुळांतील प्रत्येक गोपाचें हृदय तरल होऊन
त्या बांसरीच्या आवाजावर तरंगत राहिलें. हा इथें 'बोधिवृक्ष' उभा
आहे तर तिथें तें धनदान तपोवन आपलें अस्तित्व भासवीत आहे; आणि
इथूनच महावीर निर्वाणपदाप्रत गेला आहे. गुरुनानक इथेंच त्या
भक्तमंडळांत मिसळून गेले व त्यांनीं ती 'गगनथाल रविचंद

दीपक बने !' ही आपली प्रसिद्ध आरति गाइली. त्या राजा गोपीचंदानें राज्यावर लाथ मारून इथेंच जोगीपणाची दीक्षा घेतली व हातामध्ये एक भिक्षापात्र घेऊन आपल्या बहिणीच्या दारों जाऊन मूठभर जोगवा मागितला ! हें इथेंच त्या बंदाबहादुराच्या पुत्राला तुकडे तुकडे करून त्याच्या बापादेखत ठार मारलें व त्या मरणप्राय बापाच्या तोंडांत, त्या कत्तल झालेल्या शूर पुत्राचें रक्तबंबाळ झालेलें हृदय मरणापर्यंत तो हिंदुच राहिला याच एका अपराधाकरितां निर्घृणतेनें कोंबून देण्यांत आलें. येथल्या प्रत्येक दगडादगडामध्ये हुत झालेल्या कोणत्या तरी आत्म्याची पुण्यकथा सांठविली आहे. हे मातृभूमि, तुझ्यामधील प्रत्येक इंचाइंचाची जागा ही यज्ञभूमि झालेली आहे ! फक्त जेथें कृष्णसार सांपडतें तीच जागा नव्हे तर काश्मीरपासून सिंहलपर्यंतची सारी भूमि ही एखाद्या ज्ञानयज्ञानें किंवा आत्मयज्ञानें पवित्र झाली आहे. आणि म्हणून एखाद्या संतापासून तों साधूपर्यंत ही भरतभूमि, हें ' सिंधुस्थान,' म्हणजे एकसमयावच्छेदेंकरून ' पितृभू ' व ' पुण्यभू ' झाली आहे.

जे प्रथम बलात्कारानें हिंदूंचे मुसलमान अथवा ख्रिश्चन केले गेले, आणि म्हणून ज्यांचा हा देश म्हणजे ' पितृभू ' झालेला आहे व भाषा, कायदा, रीतिभाति, लौकिक समजुती, आणि इतिहास ह्या सर्व संस्कृतीचे कांहीं अंशांनीं जे भागीदार झाले आहेत तरी वर प्रतिपादित केलेल्या ' पुण्यभू ' च्या लक्षणमीमांसेनें ते ' हिंदु ' मात्र होऊं शकत नाहींत. कारण, ' हिंदुस्थान ' ही जरी त्यांना इतर हिंदूप्रमाणेंच ' पितृभू ' असली तरी ती त्यांची ' पुण्यभू ' होऊं शकत नाहीं. त्यांची ' पुण्यभू ' फार लांब असलेल्या अरबस्थानांत अथवा प्यालेस्टाइनमध्ये आहे. त्यांचीं पुराणें आणि त्यांचे अवतार, त्यांच्या कथा आणि त्यांचे धर्मवीर हें ह्या भूमीचें संतान नाहीं. आणि म्हणून त्यांच्या नांवांना आणि त्यांच्या आकांक्षांना परकीयत्वाचा वास येतो. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्यापैकी कांहींजण ज्याप्रमाणें बोलून दाखवितात तशेच जर त्यांची निष्ठा असली तर त्यांना दुसरें गत्यंतरच नाहीं. त्यांच्यामधील प्रत्येक मनुष्यानें ' पितृभू ' पेक्षां ' पुण्यभू ' च अधिक मानली पाहिजे आणि तिच्याकडेस त्यांचें प्रेम व निष्ठा अधिक वळली पाहिजे, हें अगदीं साहजिक आहे. आम्ही त्याबद्दल त्यांचा

निषेधहि करीत नाही किंवा त्याबद्दल अश्रुहि गाळीत बसत नाही. आम्ही फक्त ज्या गोष्टी जशा आहेत त्या तशा सांगत आहोत. आम्ही आतां-पर्यंत ' हिंदुत्वा ' च्या लक्षणांची मीमांसा केली व तिच्यावरून असे निष्पन्न झाले की, बोहरी लोक व तसेच मुसलमान किंवा ख्रिश्चन लोक यांच्याजवळ ' हिंदुत्वा ' ची इतर सर्व लक्षणे आहेत, परंतु एक लक्षण मात्र नाही व ते लक्षण म्हणजे हे की, ते ' हिंदुस्थान ' ला ' पुण्यभू ' म्हणून मानित नाहीत.

हा प्रश्न कांही एखाद्या विवाक्षित मतांचे अनुयायी होण्याचा किंवा मनुष्य, आत्मा आणि परमात्मा यांच्याबद्दल एखादी नवी मीमांसा काढण्याबद्दलचा नाही. कारण, आम्हांला अगदी प्रामाणिकपणाने असे वाटते की, हिंदु विचारपरंपरा—इथे आम्ही कोणत्याहि धर्माबद्दल बोलत नाही. कारण तो इटवाद होईल—ही इतकी परिपूर्णपदाला पोचली आहे की, मनुष्याच्या कल्पनाशक्तीत, आतां असे कांही उरले नाही की, ज्यामुळे—अशेयाबद्दल जरी नसले तरी—अज्ञाताबद्दल एखादी नवी कल्पना पुढे येऊ शकेल किंवा ' तत् ' आणि ' त्वम् ' यांच्यामधील संबंधाबद्दल कांही नवी मीमांसा निघू शकेल. आपण कोण आहांत ? अद्वैती, एकेश्वरवादी, जगदीश्वरवादी, निरीश्वरवादी, नास्तिक्यवादी ? तुम्ही कोणीहि असा इथे तुम्हाला प्रत्येकाला जागा आहे. हे आत्म्या, तू कोणत्याहि मतावर विश्वास ठेव, तुझ्या विश्वासाप्रमाणे प्रेम करण्यास आणि तुझी पूर्ण उन्नति करून चिरंतर आनंद प्राप्त करून घेण्यास, जे कोणत्याहि वैयक्तिक श्रेष्ठत्वावर नव्हे तर समर्थ, शाश्वत व गूढ सत्याच्या पायावर उभारले आहे अशा या, सर्व देवालयांच्या देवालयांत तू ये. प्रत्यक्ष भगवति जान्हवीच्या हिमधवल लाटांनी धुतल्या जाणाऱ्या तीरावर उभे राहून, हे प्राण्या, तू लांबलांबच्या विहिरींवर कशाला तूषा भागवण्याकरितां याचना करण्याची हांव घरतोस ? नागव्या तरवारीच्या फटकाऱ्यांनी जीं बंधनें जुलमाने तोडलीं गेलीं, त्यांच्या पूर्वगत प्रेमळ स्मृतींनीं सद्गदित होऊन, तुझ्या घमन्याघमन्यांमधून जे आपल्या एकाच पूर्वजांपासून आलेले रक्त वहात आहे ते, हे प्रियबंधो, विरहाने आक्रोश करीत नाही काय ? तर मग, तुझ्या पूर्वीच्या बंधुभगिनींच्या मेळ्यामध्ये तू चल परत ये. ते चिरकालापासून चुकलेल्या

तुला, बाहु उभारून मुक्तद्वाराशी, बाहत उभे आहेत. ज्या भूमीमध्ये प्रत्यक्ष चार्वाक, महाकालाच्या देवळाच्या पायऱ्यांवर उभा राहून निरीश्वर-जाद शिकवू शकला त्या भूमीपेक्षा इतरत्र कुठे तुला परमेश्वरभक्तीची अधिक स्वतंत्रता अनुभवावयास सांपडेल ! ओरिसा प्रांतातल्या पटना-पासून तों काशीच्या पंडितांपर्यंत, संताळ लोकांपासून साधूंपर्यंत सर्वांना ज्या भूमीमध्ये आपापली विशिष्ट जातिरचना वर्धमान करतां आली किंवा नवीन निर्माण करतां आली अशा भूमीपेक्षा इतरत्र दुसरे कोठे तुला अधिक समाजस्वातंत्र्य मिळणार आहे ? खरोखर या भूमीबद्दल हेंच सत्य आहे की, ' यदेहास्ति न सर्वत्र, यन्नेहास्ति न कुत्रचित्. ' जे जे जगांत सांपडते ते ते सर्व या भूमीमध्ये तुम्हाला सांपडेल. परंतु येथे जर एखादी वस्तु तुम्हाला न मिळाली तर मात्र ती तुम्हाला इतर कुठेहि सांपडणार नाही. पहा, एक जाति, एक रक्त, एक संस्कृति, एक राष्ट्रीयता, वगैरे सर्व गोष्टींच्या समवायाने हिंदुत्वाची बहुतेक सर्व लक्षणे ज्यांच्याजवळ आहेत, परंतु, जे केवळ अत्याचाराने व जबरदस्तीने आमच्या पूर्वजांच्या संसारांतून हिसडून नेले गेले, अशा सर्व बंधूंना ! तुम्ही फक्त अनन्यतेने आपल्या भूमातेवर प्रेम करा व ती केवळ ' पितृभू ' आहे इतकेंच न मानतां, ती ' पुण्यभू ' हि आहे, असे माना, म्हणजे ' हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेत तुमचे अत्यंत प्रेमाने स्वागत होईल.

आमचे जे देशबंधु व पुराणकालचे भार्गवद असे बोहरी, खोजे, मेमन व इतर मुसलमान आणि ख्रिस्ती लोक यांना वरील एक मात्र मार्ग मोकळा आहे. परंतु हा मार्ग त्यांनी स्वखुशीने व प्रेमाने अंगिकारला पाहिजे. परंतु जोपर्यंत त्यांचे मन या मार्गाकडे वेधले नाही तोपर्यंत मात्र त्यांना हिंदु म्हणतां येत नाही. या विवेचनाच्या वेळी हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे की, आपण या ठिकाणी ' हिंदुत्वाची लक्षणे ' काय काय आहेत हें निश्चित करित आहोंत, आणि म्हणून कोणत्याहि पक्षाला अथवा पूर्वग्रहांना अनुकूल होईल असा अर्थ ओढून ताणून काढणारे विवेचन करणे हें सर्वथा अन्याय्य होईल.

तेव्हां, आतांपर्यंतच्या विवेचनाचा निष्कर्ष असा निघतो की, तो मनुष्य हिंदु होय, की जो सिंधुनदापासून तों समुद्रापर्यंत पसरलेल्या देशाला

आपली ' पितृभू ' मानतो; जी जाति सारखें आक्रमण करीत करीत व विस्तार पावत पावत, जें जें अंतर्भूत झालें तें तें पचवीत आणि जें जें पचविलें, त्याला त्याला म्हनीय स्वरूप देत, अखेर ' हिंदुजाति ' म्हणून जगांत प्रसिद्ध झाली व ज्या जातीच्या उत्पत्तीचा घागा थेट वेदकालीन सप्तसिंधूर्शी जाऊन पोचतो त्या जातीचें रक्त ज्यांच्या अंगांत खेळत आहे; मुख्यतः संस्कृत भाषेंत जीं आविष्कृत केली गेली व जी एक इतिहास, एक वाङ्मय, एक कला, एक शिल्पशास्त्र, एक कायदा, एक धर्मशास्त्र, एक आचार आणि संस्कार, एक क्रियाकर्म आणि विधिनियम, समान उत्सव आणि समान यात्रा, यांच्या समुच्चयानें जी बनली गेली आहे, अशी या ' हिंदुजाती ' ची संस्कृति जो स्वतःची मानतो; आणि जो या सर्वांवर या भूमीला—या ' सिंधुस्थाना 'ला—आपली ' पुण्यभू ' समजतो, इच्यांतच आपले तत्त्ववेत्ते आणि ऋषि, अवतार आणि धर्मगुरु उत्पन्न झाले असें मानतो व हीच माझी कारुण्यभूमि व तीर्थभूमि आहे अशी निष्ठा ठेवतो—तो तो ' हिंदु ' होतो. समान राष्ट्र, समान जाति, आणि समान संस्कृति हीं हिंदुत्वाचीं लक्षणें आहेत. आणि हीं सर्व लक्षणें मोजक्या शब्दांत सांगावयाचीं म्हणजे अशीं कीं, ज्याला ' सिंधुस्थान ' हें केवळ ' पितृभू 'च वाटते असें नव्हे तर ' पुण्यभू 'हि वाटते तो हिंदु. हिंदुत्वाचीं पहिलीं दोन लक्षणें जीं ' राष्ट्र ' व ' जाति, ' हीं ' पितृभू ' या शब्दानें व्यक्त होतात, व तिसरें अवश्य लक्षण जें ' संस्कृति ' हें ' पुण्यभू ' या शब्दानें विशेषेंकरून व्यक्त होतें. कारण, संस्कारांनीं युक्त असलेली जी संस्कृति तिच्याच योगानें आपली ' पुण्यभू ' बनत असते. ही व्याख्या याहिपेक्षां अधिक सुटसुटीत जर करावयाची असेल तर खालीलप्रमाणें एका अनुष्टुपांत ती वसवितां येईलः—

आसिंधु सिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका

पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिति स्मृतः ॥

७

आतांपर्यंत स्थूलमानानें ' हिंदुत्वा ' चें जें विवेचन केलें गेलें त्यावरून आपल्याला ' हिंदुत्वा ' च्या मुख्य लक्षणांचा

बोध करून देणारी एक कामचलाऊ व्याख्या तयार करतां आली. आतां ही सर्वसाधारण व्याख्या सर्वत्र कशी लागू पडते हें पडाणें राहिलें. व हें काम, थोडीं विवक्षित उदाहरणें घेऊन व ज्यामुळें अशी एखादी व्याख्या करण्याची अत्यंत आवश्यकता उत्पन्न झाली अशा कांहीं निरनिराळ्या गोष्टींचें विवेचन करून, आपण करूं. ही व्याख्या ठरवितांना आम्ही जागोजागी, शक्य तितक्या रीतीनें, ह्या विषयासारख्या सर्वव्यापी व दिशाभूल करणाऱ्या विषयांत, अतिव्याप्तीचा दोष टाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. आतां कांहीं विशिष्ट उदाहरणें घेऊन जर आपण त्यांना ही व्याख्या यथार्थतेनें लाऊं शकलों तर आपली खात्री पटेल की, जशी ही व्याख्या अतिव्याप्तीच्या दोषापासून अलिप्त आहे, तशीच ती अव्याप्तीच्या दोषापासूनहि अलिप्तच आहे.

हिंदु लोकांमध्ये भौगोलिक दृष्ट्या जे विभाग पडलेले आहेत ते आमच्या व्याख्येच्या अर्थाशी सुसंगतच आहेत हें सकृददर्शनीसुद्धां कोणाच्याहि लक्ष्यांत येईल. आमच्या व्याख्येचें मूलतत्त्व म्हणजे ' आसिंधु सिंधुपर्यंत ' असलेली भूमि. आतां हें खरें आहे की, आमच्यापैकीं बरेच लोक सिंधुनदाच्या पलिकडच्या तीरीं वसत आहेत. तरी पण ज्या वेळीं एखाद्या नदीतीराचा उल्लेख केला जातो त्या वेळीं तिच्या दोन्ही तीरांचा समावेश साहजिकच केला जातो आणि म्हणून ' सिंधु ' नदाच्या पश्चिम-तीरावरील सर्व भाग निसर्गतःच ' सिंधुस्थान ' चाच भाग होय व म्हणून तो आमच्या व्याख्येत अंतर्भूत होतो. वास्तविक, सिंधुनदाच्या या पश्चिम तीरावर पुरातन सिंधूंचे जे निःसंशय वंशज आहेत व ज्यांनीं आजपर्यंत आपल्या भूमीचें किंवा आपल्या जातीचें पुराणकालचें नांव बदललें नाहीं, आणि आजहि, हजारों वर्षांपूर्वीप्रमाणेंच ज्यांना ' सिंधुदेशा ' चें संतान म्हणून ' सिंधी ' असें म्हणतात तेच लोक मुख्यतः वसत आहेत. दुसरी गोष्ट म्हणजे मुख्य देशाला पुरवणीवजा जी भूमि लागलेली असते, तिला

मुख्य देशांचेंच नांव प्राप्त होतें. आणि तिसरें म्हणजे त्या बाजूला रहाणारे आपले सर्व हिंदुलोक, त्यांचा सर्व इतिहास पाहिला तर, ह्या 'भारत-माते' लाच आपली 'पितृभू' व आपली 'पुण्यभू' मानीत आले आहेत. त्यांनीं कांहीं, आपण ज्या इवल्याशा प्रदेशांत रहातो तेवढीच आपली 'पितृभू' व 'पुण्यभू' आहे अशा तऱ्हेची मातृघातक कल्पना करून घेण्याचें पाप कधींहि केलें नाहीं. उलट आमची जी काशी, जें कैलास व जी गंगोत्री तीच त्यांचीहि काशी, कैलास, गंगोत्री आहे. वेद-कालापासून ते भारतवर्षाचा एक प्रमुख भाग म्हणून गणला जातात. 'सिंधु शिबिसौवीर' हे रामायण व महाभारतामध्ये हिंदुसंघाचे व हिंदु-दौलतीचे एक यथार्थ घटक म्हणून समजले जात होते. ते आपल्याच राष्ट्राचे, आपल्याच जातीचे व आपल्याच संस्कृतीचे आहेत. या सर्व कारणांसाठीं ते हिंदुच आहेत व आमची व्याख्या त्यांना पूर्णपणें लागू पडते.

परंतु, जरी कोणी असें म्हटलें कीं, प्रत्यक्ष तसें सांगितल्याशिवाय नुस्ती एखादी नदी आपल्या हद्दींत असणें म्हणजे कांहीं तिचे दोन्हीही तीर आपल्या हद्दींत असणें असें नव्हे, तरीहि आमच्या व्याख्येला त्यानें बाध येत नाहीं व दुसऱ्या अनेक कारणांनीं सिंधी लोकांना ती पूर्णपणें लागू पडते. कारण, सिंधुनदाच्या पैलतीरावर राहणाऱ्या सिंधी बांधवांवद्दलचा प्रश्न जरी तूर्त बाजूला सारला, तरी जगाच्या पाठीवर इतर ठिकाणीं शेंकडों व हजारों हिंदु लोक वसति करून राहिले आहेत. कदाचित् एक वेळ अशीहि येईल कीं, हे आमचे हिंदु वसाहतवाले, जे आजच व्यापारामध्ये, संख्येमध्ये, वाकबगारीमध्ये, आणि बुद्धिवैभवामध्ये त्या त्या देशांत प्रमुख-स्थानीं गणले जात आहेत, ते कांहीं कालानें त्यांपैकीं एखाद्या सबंद देशा-चेच मालक होतील व स्वतःचें राज्य स्थापितील. परंतु, केवळ हिंदुस्थाना-व्यतिरिक्त दुसऱ्या एखाद्या देशांत निवास केला एवढ्याच एका गोष्टी-करितां कोणी 'अ-हिंदु' ठरेल का ? त्रिवार नाहीं. कारण, हिंदुत्वाचें प्रथम लक्षण म्हणजे कांहीं त्यांनीं दुसऱ्या देशांत राहूं नये असें नाहीं, तर तो व त्याची संतति कुठेंहि जरी पृथ्वीच्या पाठीवर असली, तरी त्यांनीं 'सिंधुस्थान' हीच त्यांची 'पितृभू' मानली पाहिजे. आणि म्हणून ही

आपली हिंदुत्वाची व्याख्या, हिंदूंचा प्रसार कितीहि जरी दूरवर झाला तरी, लागू पडणारी आहे. आमच्यांतले जे दूर दूर वसाहती करणारे आहेत त्यांनी खुशाल दुप्पट उत्साहाने एखादे गुरुतर हिंदुस्थान, एखादे 'महाभारत' वसविण्याचा प्रयत्न करावा व आपल्या संस्कृतीत जे जे उत्तम, उदात्त आणि उन्नत आहे, त्याचा त्याचा लाभ मानवी जातीच्या उन्नतीकरिता घडवून घ्यावा. त्यांनी जगाच्या एका टोंकापासून तो दुसऱ्या टोंकापर्यंत जे जे लोक जगाच्या पाठीवर राहतात त्यांना त्यांना स्वतःच्या अंगांतील सात्विक गुण शिकवून संपन्न करावे व उलट जगामध्ये इतरत्र जे जे उत्तम असेल ते ते स्वतःच्या जातीला व देशाला अर्पून त्यांना अधिक संपन्नता द्यावी. 'हिंदुत्व' हे कांही हिमालयाच्या गरुडांच्या पंखांचा विच्छेद करित नाही, तर उलट ह्या गरुडांच्या पंखांचा फडत्कार अधिक आवेशाने व्हावा, अशीच याची योजना आहे. हे हिंदु बांधवांनो, तुम्ही जोंपर्यंत हिंदुस्थानला तुमची 'पितृभू' आणि 'पुण्यभू' मानीत आहांत आणि तिने निर्मिलेल्या संस्कृतीबद्दल व तुमच्या अंगांत संचारत असणाऱ्या तिच्या रक्ताबद्दल जोंपर्यंत तुम्ही अभिमान ठेवीत आहांत, तोंपर्यंत तुम्ही खुशाल आपल्या वसाहती वाढवा. हिंदुत्वाच्या भौगोलिक सीमा म्हणजे प्रत्यक्ष पृथ्वीच्याच सीमा होत !

आतां, आमच्या व्याख्येच्या जातिविषयक स्वरूपाबद्दल कोणी कांही महत्वाचा आक्षेप काढील असें आम्हाला वाटत नाही. ज्याप्रमाणे इंग्लंडमध्ये इबेरियन, केल्ट, आंग्ल, साक्सन, डेन, वगैरे निरनिराळे लोक आतां एकमेकांमध्ये विवाह वगैरे करून, जातिदृष्ट्या त्यांच्यांत भिन्नत्व असूनसुद्धां मिसळून गेले आहेत, तसेंच येथेहि आर्य, कोलेरियन, द्राविडियन, आणि इतर जातीचे लोक हे, त्यांच्यामध्ये एका काली तीव्र भिन्नता असली तरी आज ती भिन्नता मुळी कोणी मानीत नाही. आम्ही पूर्वी अवश्य तितक्या रीतीने व पुराव्याने हे सिद्ध केलेंच आहे की, 'अनुलोम' व 'प्रतिलोम' विवाहपद्धति ही आमच्या शास्त्रांत मान्य केली आहे व तीवरून निःसंशय रीतीने असे सिद्ध होत आहे की, त्या वेळीच हे निरनिराळे वंश एकमेकांत मिसळून गेले होते व त्यामुळे अखिल हिंदु जातीची प्रगति अप्रतिहत चालली होती.

तरीहि जेथें जेथें रुढीनें परवानगी दिली नाहीं तेथें तेथें प्रत्यक्ष निसर्गानेंच त्या मर्यादा उघडून दिल्या. भीमसेन हा कांहीं एकटाच आर्य नाहीं, कीं जो हिडिंबेशीं प्रेमवद्ध झाला किंवा पूर्वीच उल्लेखित केलेली व्याधकर्म्याची आई हीहि कांहीं एकटीच ब्राह्मण स्त्री नाहीं, कीं जिवें प्रेम एका व्याध तरुणावर जडलें. भिल्ल, कोळी अथवा संताळ लोकां-मधल्या देखील दहावीस मुलींमधली एखादी मुलगी जर उचलली व एखाद्या शहरांतील मुलींच्या शाळेंत सोडली तरी ती शरीराच्या ढवी-वरून किंवा नैतिक संस्कारावरून अमक्या जातीची अशी कांहीं निवडून काढतां येणार नाहीं. आर्यन, कोलेरियन, द्राविडियन वगैरे वंशांच्या संमिश्रणानें जी जाति आज उत्पन्न झाली आहे ती एकंदरीत समर्थ आहे. कारण, हें समिश्रण हलके हलके होत गेलें. आणि म्हणून या सर्वांच्या संमिश्रणांनीं उत्पन्न झालेल्या आपल्या पूर्वजांना, आर्यन, कोलेरियन, किंवा द्राविडियन असें विशिष्ट जातीचें नांव न देतां एकाच 'हिंदु जाती' चें नांव सार्थतेनें देण्यांत आलें—आणि त्याचा अर्थ म्हणजे हा झाला कीं, जे लोक एकाच मातृभूची लेंकरें म्हणून रहातात, एकाच 'पुण्यभूमी' ची पूजा करतात व ज्यांचा हा देश सिंधु-नद व समुद्र यांच्यामध्ये वसत आहे ते लोक 'हिंदु' लोक होत. म्हणून संताळ, कोळी, भिल्ल, पंचम, नामशूद्र, आणि इतर अशाच जाति ह्या हिंदु आहेत. हें 'सिंधुस्थान' आर्य म्हणविल्या जाणाऱ्या लोकांना जितक्या सत्तेनें आपलें म्हणतां येईल, तितक्याच सत्तेनें तरी निदान तें त्यांचेंहि आहे. ते हिंदुसंस्कृतीचे वारसदार आहेत व हिंदुरक्त त्यांच्या अंगांत खेळत आहे. त्यांच्यापैकीं जे कांहीं थोडे लोक अजूनहि पुराणमतवादी हिंदूंच्या कक्षेंत आले नाहींत ते देखील अशा देवांची पूजा करतात व असा धर्म पाळतात कीं, जो केवळ ह्या भूमीचाच आहे. आणि म्हणून हीच भूमि त्यांना केवळ 'पितृभू'च नव्हे तर 'पुण्यभू'हि झाली आहे.

'हिंदुत्व' व 'हिंदुइसम' या दोन शब्दांमध्ये जें आमक साम्य भासतें त्यामुळे उत्पन्न झालेला गैरसमज जर उत्पन्न झाला नसता, तर मग 'हिंदुत्वा'च्या संस्कृतिविषयक स्वरूपाबद्दल देखील कोणत्याहि प्रकारचा

सहत्वाचा आक्षेप उरला नसता. आम्ही 'हिंदुत्व' व 'हिंदुइशम' या दोन शब्दांनी व्यक्त होणाऱ्या दोन कल्पनांमधला फरक स्पष्टपणे दाखविण्याचा प्रयत्न केलाच आहे; आणि 'हिंदुधर्म' म्हणजे केवळ 'सनातन धर्म' असा विपरीत अर्थ करणाऱ्यांविरुद्ध आम्ही आपला निषेधहि नमूद करून ठेवला आहे. 'हिंदुत्व' हे कांही 'हिंदुधर्म' याच्याशी समानार्थक नव्हे. किंवा 'हिंदुधर्म' हाहि शब्द 'हिंदुइशम' शब्दाशी समानार्थक नाही. 'हिंदुत्व' म्हणजे 'हिंदुधर्म' व हे दोन्ही म्हणजे 'सनातनी ग्रंथ' असे समजण्याच्या दुहेरी चुकीने आपल्या सनातनी नसलेल्या बंधूंना साहायिकच राग येतो व त्यामुळे त्यांच्यामधील कांही अल्प लोकांच्या हातून उलट दुसरी एक आत्मघातकी चूक करण्यांत येते. ती चूक म्हणजे ही वरील समजूत भ्रामक कशी आहे हे जगाच्या निदर्शनास आणून ती जष्ट करण्याचे सोडून देऊन हे दुसऱ्या टोकाचे लोक बरोबर त्यांच्या उलट घाऊन, प्रत्यक्ष 'हिंदुत्वा'चाच इनकार करतात. आम्हाला अशी आशा आहे की, आमची व्याख्या दोन्ही पक्षाच्या लोकांच्या मनामध्ये कांही किंतु ठेवणार नाही. त्याचप्रमाणे ही व्याख्या सत्यस्थितीच्या भक्कम पायावर रचली गेल्यामुळे, अखिल हिंदु समाजामधील समंजस लोक ती मान्य करतील. या विषयाच्या सामान्य विवेचनांत आपणांस आतांपर्यंत कोणत्याहि विवक्षित गोष्टीचे उदाहरण घेतां आले नाही. परंतु, आतां आपण तसे करूं. प्रथमतः 'शीखमंडळा'चेच उदाहरण आपण घेऊं. सिंधुस्थान—म्हणजे 'आसिंधु सिंधुपर्यंत भारत भूमिका' हीच त्यांची 'पितृभू' आहे, आणि थेट वेदकालापासून त्यांचे अनंत पूर्वज याच भूमीत राहिले, याच भूमीवर त्यांनी प्रेम केले, येथेच त्यांची पूजाअर्चा झाली आणि येथूनच त्यांनी ईश्वराला भक्तिभराने आळविले. त्याचप्रमाणे, मद्रासमध्ये किंवा बंगालमध्ये जितक्या निःसंशयाने एखाद्या हिंदूच्या अंगांत हिंदूने रक्त आहे, तितक्याच निश्चयाने शीख लोकांच्या अंगामध्ये 'हिंदुरक्त' वाहत आहे. महाराष्ट्र किंवा बंगालमधले आपणा हिंदु लोकांच्या अंगांत आर्य लोकांचे व त्याचप्रमाणे येथे प्राचीन-काळी ज्या इतर जाती वसत होत्या त्यांचे संमिश्र रक्त खेळत आहे. परंतु शिख लोक तर अभिमानाने असे म्हणू शकतील की, ते केवळ प्रत्यक्ष त्या

पुराणकाळच्या सिंधूचे वंशज आहेत; व हिंदुजीवनाची ही जीवनगंगा 'घो घो' करीत खाली उतरण्याच्या आधीच तिच्या मुख्य स्रण्यांतूनच त्यांनी जीवनपान केले आहे. तिसरी गोष्ट अशी की, त्यांनी आपल्या राष्ट्रीय वाङ्मयांत भर टाकली आहे, व म्हणून हिंदुसंस्कृतीमध्ये ते हक्काने भागीदार आहेत. कारण, 'सरस्वती' ही एक पंजाबमधील नदी होती व मग ती विद्या आणि कला यांची मुख्य देवता गणली गेली. आणि हे शीखबंधूनी ! अगदी आजच्या घटकेपर्यंत, अखिल हिंदुस्थानमधील हजारों आणि लाखों हिंदूंच्या कंठातून, तुमच्या पूर्वजांनी, त्या सिंधूनी, कृतज्ञ हृदयाने जी तिची प्रार्थना केली, जे तिचे यश गाईलें, जिच्या पुण्यमय तीरांवर संस्कृतीची आणि वाङ्मयाची बीजे प्रथम पेरली गेली, त्या सरस्वतीसरितेचे तेंच स्तोत्र ऋग्वेदिक घोषणेमध्ये त्याच सुरांत गाईलें जात आहे की, 'अंबितमे नदीतमे ! देवितमे सरस्वति !' वेद हे जसे आमचे तसेच त्यांचेहि आहेत. आतां आम्ही जसे त्यांना प्रमाणग्रंथ मानतो, तसे ते त्यांना कदाचित् मानित नसतील; परंतु, मानवी बुद्धीने निसर्गाचा छडा लावण्याकरितां केलेला पहिला अचाट झगडा, अज्ञानाच्या अंधःकाराने हें स्वर्गीय जल गुप्त होऊन बंदीत पडलें होतें आणि ज्याच्या योगाने मानवी मनाला जाणीवेचा स्पर्शहि न होऊं देतां त्याचा आत्मा एकसारखा सुप्त अवस्थेंत ठेवला होता, अशा अज्ञानांधःकाराशी प्रकाशाची पहिली उडालेली तुमुल चकमक या दृष्टीने तरी 'वेद' हे शीख लोकांना आदरणीय होऊन बसले आहेत. आपणां सर्वोप्रमाणेंच शीख लोकांचा इतिहाससुद्धां वेदांपासूनच सुरू झाला आहे, अयोध्येच्या राजवाड्यांतून तो वाढत गेला आहे, लकेचे रणक्षेत्र त्यानें पाहिलें आहे, 'लहू' ला लाहोरचा पाया घालण्यांत त्यांनीं सहाय्य केलें आहे, आणि राजपुत्र सिद्धार्थ कपिलवस्तूच्या सीमा ओलांडून मानवी दुःखाचा भार हलका कसा करतां येईल याचा एखादा मार्ग शोधून काढण्याकरितां ज्या वेळीं गुहेमध्ये निविष्ट झाला त्या वेळीं कारुणिक दृष्टीनें त्यानें तो पाहिला आहे. पृथ्वीराजाच्या पराभवाबद्दल आपल्याप्रमाणेंच ते शोक करतात, पराभूत लोकांच्या साऱ्या हालअपेष्टा आपल्याबरोबरच ते सहन करतात आणि 'हिंदु' म्हणूनच आपल्याबरोबर ते आत्माहुतीला तयार होतात.

उदासी, निर्मल, गहनगंभीर आणि सिंधी शीख यांच्यांतले लाखों लोक संस्कृताला, ती आपल्या पूर्वजांची भाषा म्हणूनच केवळ नव्हे तर, ती आपल्या जन्मभूमीची पवित्र भाषा म्हणून पूज्य मानतात आणि बाकीचे सर्व शिख लोक ती आपल्या पूर्वजांची भाषा म्हणून, आणि अजूनहि ज्या भाषा केवळ बाल्यांत असल्याने आपल्या मातृस्थानापासूनच पोषकरस चाखीत आहेत त्या गुरुमुखी आणि पंजाबी भाषेची संस्कृत भाषा ही आदि माता म्हणून मान्य करीत आहेत. आणि शेवटी म्हणजे ही 'आसिंधु सिंधुपर्यंत' भूमि ही कांही त्यांना केवळ 'पितृभू'च नव्हे तर 'पुण्यभूमि'हि झाली आहे. गुरु नानक आणि गुरु गोविंदसिंह, श्रीबंदा ब रामदास हे हिंदुस्थानांत जन्मले व तेथेच वाढले; हिंदुस्थानांतलीं सरोवरे त्यांना अमृताची आणि मुक्तीची सरोवरे—अमृतसर आणि मुक्तसर झाली आहेत. ही हिंदुस्थानची भूमि हीच त्यांची गुरूची भूमि (गुरुद्वार) आणि प्रार्थनेचे मंदिर (गुरुघर) बनली आहे; खरोखर कोणती एखादी जाति जर निःसंशय रीतीने हिंदु असेल तर ती पंजाबमधील आपली शिख लोकांची जमात होय. कारण ते सप्तसिंधूच्या तीरावरील अगदी मूळचे रहिवासी आहेत आणि 'सिंधु' अथवा 'हिंदू' चे प्रत्यक्ष वंशज आहेत. आज जो 'शिख' आहे तो कालचा हिंदु होता; व आजचा जो हिंदु आहे तो कदाचित् उद्यांचा 'शिख' होईल. फक्त पोषाखांत, रीति-भातींत किंवा रोजच्या रहाणांत फरक पडला म्हणजे तेवढ्याने कांही रक्त बदलत नाही, किंवा बीज नाहीसे होत नाही; आणि इतिहासहि पुसून नष्ट केला जात नाही,

आमच्या लाखों 'शिख' बांधवांना 'हिंदुत्व' हे स्वयंसिद्धच आहे. सहजधारी, उदासी, निर्मल, गहनगंभीर, आणि सिंधी हे शिखांचे पंथ जातीने व राष्ट्रीयत्वाने 'हिंदु' असल्याबद्दल अभिमान बाळगतात. त्यांचे गुरु सर्व हिंदुसतान असल्याने, त्यांना 'अहिंदु' म्हणण्याचा—जरी कदाचित् राग न आला तरी—त्याचा अर्थ मात्र त्यांना मुळीच कळणार नाही. त्यांचा 'गुरुग्रंथ' हा सनातनी व शीख हे दोघेहि पवित्र ग्रंथ म्हणून वाचतात. दोघांच्याहि यात्रा आणि उत्सव हे एकच असतात. 'तत्खालसा' पंथाचे शिखमुद्धां त्यांचे लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षांत घेतां, बहुतांशी 'हिंदु-

जाति ' कडेच प्रेमानें ओढले जातात, व हिंदूप्रमाणेंच हिंदूंमध्ये रहातात. अशा सर्व शीख लोकांना ' तुम्ही हिंदु नाही, ' असें सांगणें म्हणजे त्यांच्या वृत्तींना मोठा घक्का देण्यासारखेंच आहे. आमची दोघांची जातीय एकी इतकी असंदिग्ध व पूर्ण आहे की, शीख आणि सनातनी लोकांमध्ये राजरोस लग्नेहि घडून येतात.

आतां शीख लोकांमधील कांहीं घुठारी कांहीं वेळेला ' आम्ही हिंदु नाही ' असें जें प्रतिपादितात त्याचें मुख्य कारण असें की, ' हिंदुइश्वर ' याचा अर्थ ' सनातनी हिंदु ' असा चुकीनें केला गेला. जर ह्या शब्दार्थाचा असा घोंटाळा झाला नसता तर ही शीख लोकांची ओरडहि कोणाला ऐकूं आली नसती. ' हिंदुइश्वर ' बहुलच्या कल्पनांचा संदिग्धपणा व त्यामुळें पसरणारे गैरसमज यांच्याच योगानें आपणा हिंदूंच्या षोटजातींमधील प्रेमसंबंध विसरून जाऊन एकमेकांपासून भिन्न होण्याच्या आत्म-घातकी प्रवृत्तीला वाव मिळतो. आम्ही आतांपर्यंत हें स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, ' हिंदुत्वा 'ची व्याख्या कांहीं केवळ धार्मिक लक्षणांमध्येच समाविष्ट झाली नाही. तरीहि आम्ही पुनः एकदा हें स्पष्टपणें सांगतों की, शीख लोकांनीं पाहिजे तर सनातनी धर्मातील कोणत्याहि अथवा सर्वच गोष्टींवर अविश्वास करावा, इतकेंच काय परंतु वेद हे अपीरूपेय आहेत असें न मानतां त्यांचें बंधनहि त्यांनीं वाटलें तर नाकारावें. एवढ्यानें फार तर ते सनातनी नाहीत हें सिद्ध होईल; परंतु, ते ' हिंदु ' नाहीत असें मात्र सिद्ध होऊं शकणार नाही. आम्ही ' हिंदुत्वा 'ची व्याख्या केली आहे तिच्याप्रमाणें शीख लोक हे ' हिंदु ' आहेत—धार्मिक पंथाच्या दृष्टीनें ते ' हिंदुत्वा 'च्या एक निराळ्या धर्मपंथाचे अनुयायी असतील. धार्मिक दृष्टीनें ते शीख आहेत; जसे जैन जैन आहेत; लिंगायत लिंगायत आहेत, वैष्णव वैष्णव आहेत—परंतु आपण सर्व, जातीय आणि राष्ट्रीय दृष्टीनें व संस्कृतीनें एकाच राजशासनाचे व लोकसमूहाचे घटक आहोंत. आपणाला एकमेकांपासून भिन्न करतांच येणार नाही. अनंत कालापासून आपणाला यथार्थ रीतीनें ' हिंदु ' या नांवानें संबोधिलें जात आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि नांवानें आपल्या जातीचें एकत्व दर्शविलें जाणार नाही. ' भारतीय ' या नांवानें देखील तें कां दर्शविलें जाणार

नाही हे आम्ही मागील प्रकरणांत विशद करून सांगितलेंच आहे. 'भारतीय' हे नांव 'हिंदी मनुष्या'चा बोध करतें व त्यामुळे अधिक व्यापकत्वानें सर्वसाधारण हिंदुस्थानचा रहिवाशी असा अर्थबोध होतो. परंतु आपणा हिंदूचें जातीय ऐक्य त्या शब्दानें दृग्गोचर होत नाही. आपण शीख आहोंत, आपण हिंदु आहोंत, आपण भारतीय आहोंत, ही तिन्ही नांवे एकत्र करून जो अर्थबोध त्यांच्या समवायानें होतो ते आपण आहोंत. त्यांतील फक्त एकएकटे आपण नाही.

आपणाला 'हिंदु' म्हणवून घेतल्याबरोबर सनातनी हिंदूंच्या पंथाचे आपण आहोंत असें मानण्यांत येईल या भीतीनें आमचे कांहीं उत्साही शीखबंधु 'अहिंदु' म्हणून घ्यावयास तयार झाले हे तर एक खरेंच; परंतु याला दुसरोहि एक कारण आहे व तें म्हणजे राजकीय स्वरूपाचें आहे. जातिविषयक प्रतिनिधित्व असावें किंवा नको या प्रश्नाची चर्चा करण्याचें व त्याचे गुणावगुण पहाण्याचें हे स्थल नव्हे. शीख लोक साहजिकच त्यांच्या समाजाचें विवक्षित हितरक्षण करण्यास तत्पर होते; आणि मुसलमान लोक जर आपलें स्वतःच्या जातीचें विशिष्ट प्रतिनिधित्व मिळवून त्याचा उपभोग घेण्याचा प्रयत्न करतात, तर मग हिंदुस्थानमधील प्रत्येक समर्थ अल्पसंख्याक पंथांनीं असाच इच्छा कां मागूं नये; याचें कारण आम्हाला मुळींच उमगून येत नाही. परंतु, आम्हाला असें वाटतें कीं, शीखबंधूंनीं तेवढ्याकरितां आम्ही हिंदुच नाही असें म्हणण्याची आत्मघातकी आणि असमर्थनीय पद्धति स्वीकारली नसती तर फार चांगलें झालें असतें. 'अहिंदु' न म्हणवून घेतांसुद्धां त्यांना जातिविषयक प्रतिनिधित्वाकरितां झगडतां आलें असतें व तें त्यांना मिळवितांहि आलें असतें. आणि याचें प्रत्यंतर पहावयाचें असेल तर आपल्या अब्राहम आणि इतर जातींनीं आपल्या जन्मसिद्ध 'हिंदुत्वा'ची फारकत न करतांहि विशिष्ट प्रतिनिधित्व मिळविलें. शीख लोकांची जमात ही मुसलमानांपेक्षां कांहीं कमी महत्त्वाची जमात नाही. आणि खरोखरीच हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याहि 'अहिंदु' जातीपेक्षां शीखलोक हे आपल्यास कितीतरी अधिक महत्त्वाचे आहेत. विशिष्ट प्रतिनिधित्वाच्या तत्त्वानें जे अपाय होणारे आहेत ते जातिविषयक दूरान्वयांनीं ओढवणाऱ्या

आपत्तीपेक्षां केव्हांहि अधिक भयंकर नसतात. जर खरोखरीच शीख, जैन, लिंगायत, अब्राह्मण, इतकेंच काय, परंतु ब्राह्मणांना सुद्धां जर असें प्रामाणिकपणानें वाटत असेल कीं, जातिविषयक प्रतिनिधित्वाशिवाय त्यांच्या जातीची उन्नति होणार नाही, तर खुशाल त्यांनीं त्याकरितां झगडा करावा व तें मिळवावें. कारण, त्यांची जी निरनिराळी विवक्षित उन्नति आहे ती एकंदरीत हिंदुसमाजाचीच उन्नति आहे. प्राचीन काळीं देखील आपल्यांतल्या मुख्य चार जातींना कांहींसें जातिविशिष्टत्वाच्या तत्त्वावरच राजसभेमध्ये व ग्रामसंस्थेमध्ये प्रतिनिधि निवडून देतां येत होते व हें करितांना त्यांना समर्थीतून फुटून जाण्याची किंवा 'हिंदुत्वा'च्या सर्वसामान्य कक्षेंतून बाहेर पडण्याची आवश्यकता मुळींच कधीं वाटली नाही. धर्मपंथ या दृष्टीनें शीख लोकांनीं खुशाल आपणांस शिख म्हणवावें; परंतु, जातीयत्वानें, राष्ट्रीयत्वानें, व संस्कृतीच्या बंधनानें त्यांना हिंदुच गणले पाहिजेत. ज्या लोकांनीं, आपल्या धर्मगुरूंचें स्वामित्व नाकारण्यापेक्षां शेंकडों माना वधस्तंभाच्या कुन्हाडींना बळी दिल्या—धर्महेतु शाका जिन किया । शिर दिया पर शिरह न दिया !—असे शूर लोक काय आपलें बीज सोडतील, पूर्वजांचा धिःकार करतील, आणि आपला जन्मसिद्ध हक्क केवळ एका चतकोर तुकड्याकरितां विकावयास तयार होतील ? परमेश्वर करो आणि हें अनिष्ट कधींहि न घडो ! आमच्यांतील अल्पसंख्याकांनीं हें अखंड ध्यानांत ठेवावें कीं, जर सामर्थ्यांत एकीचें बीज आहे, तर आपल्या लोकांची खरोखरची, चिरंतन टिकणारी, आणि अतुल बलशाली बनवणारी एकी ही हिंदुत्वाच्या दृढतम आणि प्रियतम बंधनांनींच साध्य होणारी आहे. कदाचित् कांहीं अल्पकालपर्यंत तुम्हाला हें असें विभिन्न होणें हें फायदेशीर वाटत असेल, परंतु, हें ध्यानांत ठेवावें कीं, या घातकी वर्तनानें, अंतीं या आपल्या पुराणजातीला आणखी संस्कृतीला तर अगणित हानि पोचेलच पोचेल, परंतु, त्यांचा स्वतःचा सुद्धां त्यापासून अत्यंत नाश होईल. तुमचे हितसंबंध तुमच्या इतर हिंदु बंधूंनीं कायमचे निगडित झाले आहेत. भूतकालाप्रमाणेंच भविष्यकाळीं जर कोणी एखादा परका आला व त्याची तलवार हिंदुसंस्कृतीवर आघात करण्या-

करितां जर उचलळी गेली तर, ध्यानांत ठेवा कीं, तिचा वार हतर हिंदू-
प्रमाणेंच तुमच्याहि छातींत खोल गेल्यावांचून रहाणार नाही. त्याचप्रमाणें,
जसें भूतकालीं तसेंच भविष्यकालीं, अखिल हिंदुमात्र हा ज्या वेळीं पूर्ण
स्वतंत्र होईल व एखाद्या शिवाजीच्या किंवा रणजितशिंगाच्या, एखाद्या
रामचंद्राच्या अथवा एखाद्या युधिष्ठिराच्या, एखाद्या अशोकाच्या किंवा
एखाद्या अमोघवर्षाच्या आधिपत्याखालीं नवजीवनाचा विद्युत् संचार
होऊन ज्या वेळीं तो महनीय वैभवाच्या शिखरावर चढेल, त्या दिवशीं जशी
हिंदुजातीतील प्रत्येकाच्या मुखावर दिव्य कांति विलसेल, त्याचप्रमाणें, हे
शिखबंधूनों, तुमच्याहि मुखावर ती विलसल्यावांचून रहाणार नाही. म्हणून
बंधूनों, तात्कालिक लहान वा मोठ्या फायद्याच्या आमिषानें किंवा इति-
हासाच्या अन्यथाकथनानें अथवा विपर्यास केल्यानें फशीं पडूं नका. एकदा
असें झालें कीं, एक स्वतःला मोठा ग्रंथी म्हणविणारा परंतु, त्याचा सावकार
असलेल्या एका ब्राम्हणाच्या घरी चोरी करून त्याचा अंती खून कर-
णारा एक गृहस्थ आम्हाला भेटला व सांगूं लागला कीं, शिख लोक कांहीं
हिंदु नाहीत आणि गुरु गोविंदसिंहाच्या मुलांचा विश्वासघात एका ब्राम्हण
स्वयंपाक्यानें केला म्हणून ब्राह्मणाला मारण्यामध्ये त्यांना मुठ्यांच पाप वाटत
नाहीं ! सुदैवानें याच वेळीं दुसरे एक शिख गृहस्थ तेथें होते व ते खरो-
खरीच ग्रंथी होते, व त्यांनां सर्व विद्वान् शिख लोकहि तसें मानीत होते;
त्या गृहस्थांनीं हें त्या नामधारी शिख ग्रंथीचें म्हणणें तेव्हांच खोडून टाकलें;
व इतर कित्येक प्रसंगीं मातिदास वगैरे ब्राह्मणांनीं श्रीगुरु गोविंदसिंहांना
आश्रय दिल्याचें व प्रसंगीं शिखांचें सहाय्य करतां करतां प्राण समर्पणहि
केलेल्या ब्राह्मणांचे दाखले देऊन त्या ग्रंथी महाशयांना निरुत्तर केलें.
शिवाजी महाराजांना काय त्यांच्याच हाडामांसाच्या लोकांनीं फसविलें
नाहीं ? किंवा पुनरपि त्यांचा नातु, शाहुमहाराज, यांना यवनांच्या हवालीं
करण्याचें नीच कृत्य पिसाळानें केलें नाहीं ? व हा पिसाळ कोण होता ?
हिंदुच होता ना ? परंतु, एवढ्याकरितां शिवाजीनें किंवा त्याच्या राष्ट्रानें
स्वतःची जातीच सोडली का ? आणि त्यानें हिंदुपण टाकलें का ? वीर-
बंदाच्या वेळीं अनेक लोकांनीं त्याच्याशीं विश्वासघाताचें वर्तन केलें त्याच-
प्रमाणें इंग्रजांशीं झालेल्या खालसा सैन्याच्या शेवटच्या युद्धामध्येहि असेंच

झालें. प्रत्यक्ष गुरुगोविंदसिंहाला कित्येक शिख युद्धाच्या ऐन गर्दीत सोडून गेले. आणि विश्वासघातकी शिख लोकांच्या ह्या नादान वर्तनानें तो नर-केसरी गुरुगोविंदसिंह युद्धाच्या भाऊगर्दीत मिसळला व त्यामुळें अनायासें त्या पातकी ब्राह्मणाघमाला गुरुंच्या मुलांचा विश्वासघात करण्याची दुष्ट वेळ साधतां आली. म्हणून जर ह्या ब्राह्मणाच्या पातकामुळें आपण हिंदुगणच सोडून देऊं, तर त्या शिखलोकांच्या पातकामुळें आपणांस शिखपणाहि सोडून द्यावा लागेल !

हिंदूमधील अल्पसंख्याक अथवा बहुसंख्याक जाती कांहीं आकाशांतून जशाच्या तशाच पडल्या नाहींत. ह्या सर्व जाती म्हणजे, एकाच संस्कृतीमध्ये व एकाच भूमीमध्ये ज्याची मुळें खोल गेली आहेत अशा एका वृक्षाच्या नैसर्गिक वाढीची दृश्य फळे आहेत. एखाद्या बोकडाला तुम्ही उचललेंत व त्याला कच्छ आणि कृपाण हे बांधून दिले तर कांहीं त्याचा तुम्हाला सिंह बनवतां येणार नाहीं. जर गुरु गोविंदांना हुतात्म्यांचें व वीरवरांचें एक पथक बनवितां आलें तर तें कांहीं उगीच नाहीं बनवितां आलें. ज्या जातीनें गुरु गोविंदांना व त्यांच्या त्या शूर पथकाला जन्म दिला त्या जातीमध्येच हें तेज अंतर्हित होतें. सिंहाचें वीर्यच सिंह पैदा करूं शकतो. एखाद्या सुवासमय पुष्पाला असें म्हणतां येणार नाहीं कीं, 'पहा ! मी कसें प्रफुल्लित होतें, स्मित करतें व सुगंधानें दशदिशा दरबळून टाकतें. छे, छे, माझा त्या मुळ्यांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं, मी फक्त देंठामधूनच जन्माला आलें !' म्हणून यापुढें आपल्याला आपलें बीज अथवा आपलें रक्त नाकारून चालावयाचें नाहीं. ज्या क्षणीं तुम्ही एखादा शिख गुरूशीं इमानी होता म्हणून निवडून काढाल, त्या वेळीं आपोआपच तुम्ही एखाद्या हिंदुकडेच बोट दाखवाल; कारण तो शिख होण्यापूर्वी हिंदुच होता व शिख झाल्यावरहि हिंदुच राहिला. जोपर्यंत आमचे शिखबंधु हे शिखधर्माशीं इमानी राहातील तोपर्यंत त्यांना अपरिहार्यतेनें हिंदु रहाणें भाग आहे. कारण, तोपर्यंत ही भरतभूमिका, चासिंधु सिंधुपर्यंत त्यांची पितृभू, आणि पुण्यभूच रहाणार आहे शिखधर्मापासून व्युत्त होण्यानेंच कदाचित् ते हिंदुत्वापासूनहि व्युत्त होतील.

शिखलोकांवद्दलचा विचार आम्ही जरा विस्तारपूर्वक केला. कारण, त्यामध्ये आलेली सर्व विधाने व त्यांची उत्तरे ही आपोआपच आमच्या इतर अवैदिक पंथ आणि धर्म यांना आमच्या व्याख्येच्या दृष्टीने लागू पडतात. उदाहरणार्थ 'देवसमाजी' हे निरीश्वरवादी आहेत. परंतु, हिंदुत्वाला तुमच्या निरीश्वरवादाशी किंवा नास्तिकवादाशी कांही कर्तव्य नाही. देवसमाजी ह्या भूमीला त्यांच्या पूर्वजांची भूमि-पितृभू-मानतात. त्याचप्रमाणे 'पुण्यभू'हि मानतात. आणि म्हणून ते हिंदु आहेत. आणि एवढे सर्व प्रतिपादन केल्यावर आपले आर्यसमाजी बंधु हे हिंदु आहेत हे सांगण्याची कांही आवश्यकताच उरली नाही. कारण, हिंदुत्वाची सर्व लक्षणे त्यांच्यामध्ये इतक्या प्रामुख्याने वसत आहे की, ते हिंदूंतले हिंदु आहेत. खरोखरी आम्हाला तर असे एकहि उदाहरण सांपडत नाही की, ज्यामुळे आमच्या व्याख्येला अव्याप्तीचा दोष येईल.

एका गोष्टीमध्ये मात्र एक खरोखर अडचण उपस्थित होते. उदाहरणार्थ, भगिनी निवेदिता ह्या 'हिंदु' आहेत काय ? अपवादाने जर नियम सिद्ध होतो हे म्हणजे खरे असेल तर ते म्हणजे येथे लागू पडते. आमच्या ह्या देशभक्त आणि उदारहृदयी भगिनीने ही आसिंधु सिंधुपर्यंत भूमि आपली 'पितृभू' मानली होती. त्यांचे ह्या भूमीवर खरोखर तसेच निःसीम प्रेम होतें, आणि आमचे राष्ट्र जर स्वतंत्र असतें, तर आम्ही असल्या शुद्ध प्रेमाच्या माणसांना अगदी प्रथम आमच्या नागरिकत्वाचा एक अर्पण केला असता. तेव्हा आमच्या व्याख्येतील पहिले लक्षण कांही अंशाने त्यांना लागू पडतें. परंतु दुसरे लक्षण जे हिंदुपूर्वजांचे रक्त अंगांत असणे ही गोष्ट अशा तऱ्हेच्या उदाहरणांत सांपडणे शक्य नाही. तरी पण हिंदूशो विवाह करणे हा एक मार्ग अशा ठिकाणी उपलब्ध असतो. कारण ही गोष्ट सर्वमान्यच आहे की, विवाहसंबंधाने दोन व्यक्ति एकत्र पावतात. परंतु, भगिनी निवेदिताबाईंच्या संबंधांत जरी हे घडले नाही, तरी हिंदुत्वाचे तिसरे लक्षण मात्र त्यांच्या ठिकाणी पूर्णपणे वसत होतें व त्या योगे त्यांचे हिंदुत्व कबूल करणे हे न्याय्य होतें. कारण, त्यांनी आमची संस्कृति अंगीकृत केली होती व ह्या देशाला त्या 'पुण्यभू' म्हणून समजत होत्या. त्यांना त्या हिंदु बनल्याची जाणीव झाली होती व ही

एकच गोष्ट, इतर सर्व गोष्टी वगळल्या तरी अत्यंत मुख्य व महत्त्वाची आहे. परंतु, आपल्याला हे विसरून चालावयाचें नाहीं कीं, आपल्यांतील बहुसंख्याक लोक ज्या अर्थानें ' हिंदुत्व ' हा शब्द वापरतात त्या अर्थाच्या अनुरोधानेंच आपल्यास त्याची लक्षणनिश्चिति करावयाची आहे. व म्हणून ' अहिंदु ' मातापितरांपासून जन्म पावलेल्या एखाद्या मनुष्यास जर ' हिंदुत्व ' संपादन करावयाचें असेल तर त्याला ' हिंदु ' होऊन तसें करतां येईल. मात्र अशा नूतन हिंदूनें खऱ्या अंतःकरणानें व संशया-तीत रीतीनें आमच्या देशावर प्रेम केलें पाहिजे, व हिंदूशीं विवाहबद्ध होऊन खरोखर आमच्या देशाला ' पितृभू ' मानलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें आमची संस्कृति अंगीकृत करून ह्या देशाला ' पुण्यभू ' म्हणून पूज्य मानला पाहिजे. अशा जोड्यापासून उत्पन्न झालेली संतति ही इतर गोष्टी समान असल्या म्हणजे अगदीं निःसंशय ' हिंदु ' संतति होय. यापलीकडे जाण्याचा आम्हाला अधिकार नाहीं.

परंतु, हिंदूंच्या कोणत्याहि विविक्षित पंथावर विश्वास बसल्यामुळें, एखादा परकीय मनुष्य सनातनी, शिख, किंवा जैन म्हणून गणला जाऊं शकेल; आणि ज्या अर्थी हे सर्व पंथ हिंदुलोकांनाच स्फूर्त झाले किंवा त्यांनींच ते स्थापन केले त्या अर्थी ते ' हिंदुधर्म ' या नांवानेंच ओळखले जातात. व म्हणून या पंथांत आलेला मनुष्य धार्मिक दृष्ट्या ' हिंदु ' गणला जावयास कोणतीहि हरकत नाहीं. परंतु, हें मात्र ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, अशा हा धार्मिक वृत्तीनें किंवा संस्कृतीनें हिंदु बनलेला परकी मनुष्य हिंदुत्वाच्या मुख्य तीन लक्षणांपैकी फक्त एकाच लक्षणानें युक्त आहे. आणि याच कारणांमुळें फक्त आमच्या धार्मिक तत्त्वांवर विश्वास ठेवणाऱ्या कोणा वाटेल त्याला लोक सामान्यतः ' हिंदु ' म्हणून मानीत नाहींत. आमच्या मातृभूमीची आणि आमच्या संस्कृतीची जी अमूल्य सेवा एखाद्या भगिनी निवेदिता किंवा आनी बेझंटवाईनीं केली, तीबद्दल आमच्या हृदयांत त्यांच्याबद्दल इतकी नितांत कृतज्ञता भरली आहे कीं, जाति या नात्यानें आमची हिंदुजाति कोणाच्याहि प्रेमस्पर्शनानें इतकी हलकी आणि मृदुल-हृदयी बनून जाते व भगिनी निवेदिता किंवा त्यांच्याप्रमाणेंच इतर कोणत्या पुण्यात्म्यानें जर आमच्या जीवनगंगेशीं त्यांचे जीवनप्रवाह सम-

रस करून टाकले तर अशांचा समावेश हिंदुजातीमध्ये न कळतांच केला जातो. परंतु, अशा गोष्टी म्हणजे सामान्य नियमांना अपवाद म्हणूनच गणल्या पाहिजेत; व सामान्य नियम अगदींच संकुचित किंवा अगदींच विस्त्रलित असतां उपयोगी नाही. आतांपर्यंत आम्ही आमची ही व्याख्या ज्या कित्येक निकषाव्यावर लावून पाहिली, त्यांवरून हें सिद्ध झालें आहे असें आम्हाला वाटतें कीं, आमची व्याख्या वर म्हटल्याप्रमाणें अगदीं संकुचितहि नाही व अगदीं विस्त्रलितहि नाही. आणि म्हणून 'अव्याप्ति' व 'अतिव्याप्ति' या दोनहि दोषांपासून ती मुक्त आहे.

आतांपर्यंत उपयुक्ततेच्या दृष्टीने आम्ही कोणतेंहि विवेचन केलें नाही, कारण, न जाणों कदाचित् कांहीं पूर्वग्रहांनीं आमच्या या विषयाच्या उद्घाटनांत बेरंग होण्याचा संभव होता. परंतु आतां, हें विवेचन यथासांग पूर्ण झाल्यावर, हिंदुत्वाची आवश्यक म्हणून सिद्ध झालेली मूलतत्वे, आपल्या जातीचें बल, संघटन, व संवर्धन करण्यास किती उपयुक्त आहेत हें पाहणें कांहीं अस्थानीं होणार नाही. हिंदुत्वाची ही जी मुख्य लक्षणे आपण शोधून काढली ती इतकी उदात्त, इतकी स्थिर, इतकी बलिष्ठ आहेत कीं, ज्यावर हिंदुजातीला आपला भविष्यकालाच्या वैभवाचा मनोरा हिमालयाप्रमाणें उत्तुंग आणि स्थिर असा उभारतां येईल व त्या योगानें ज्या ज्या दिशेनें प्रतिकूल झंजावात झडप घालील त्या त्या दिशेनें तो थोपवून निरस्त करण्याचें सामर्थ्य तिला प्राप्त होईल. किंवा ही हिंदुजाति केवळ वाळूच्याच पायावर उभी आहे ?

पुराण कालच्या कांहीं राष्ट्रांनीं सबंद देशचादेशच किल्ल्याप्रमाणें सुरक्षित करण्याकरितां उत्तुंग भिंती उभारल्या. आजला त्या भिंती कोठें आहेत ? त्या भिंती आज उध्वस्त झाल्या आहेत, किंवा इतस्ततः पसरलेल्या लहान लहान अवशेषानेंच केवळ अवशिष्ट राहिल्या आहेत; आणि ज्या लोकांचें

रक्षण करण्याकरितां त्या उभारल्या गेल्या, त्या लोकांचें तर अस्तित्वहि आज अगम्य झालें आहे. आपल्या शेजारच्या चिनी लोकांच्या राष्ट्रानें पिढीमागून पिढी अशा रीतीनें सर्व चिनी साम्राज्याभोंवतीं एक प्रचंड तट उभारण्याचें अद्भुत कर्म करून ठेविलें. तो तट इतका विस्तृत, इतका उंच, इतका मजबूत होता कीं, तो जगांतील मानवी प्रयत्नाचें एक आश्चर्य म्हणून प्रसिद्ध झाला. परंतु, तो प्रचंड तटसुद्धां, सर्व मानवी सृष्टीच नश्वर असल्यानें, स्वतःच्या वजनानेंच खचून गेला. परंतु, निसर्गानें जे किल्ले, कोट उभारले आहेत, त्यांच्याकडे पहा ! सर्व इच्छा परितृप्त झालेल्या एखाद्या स्थिरबुद्ध साधूप्रमाणें हा हिमालय अचल रीतीनें उभा राहिला आहे, तो असाच वैदिक कालीहि उभा होता व आजहि तो तसाच उभा आहे. आमच्या ह्या विस्तीर्ण द्वीपकल्पाला एका अभेद्य किल्ल्याचें स्वरूप देणारा हा हिमालय, हाच आमचा कोट आहे.

तुम्ही घागरींनीं लहान लहान चरांमध्ये पाणी भरतां व त्यांना खंदक असें संबोधितां. परंतु पहा, प्रत्यक्ष वरुण देवच एका हातानें खंडेंचीं खंडें मागें रेंदून देत दुसऱ्या हातानें ही दुभंगलेली जागा समुद्रचे समुद्र ओतून भरून काढीत आहे ! हा हिंदी महासागर, त्याच्या सागरांसह आणि उपसागरांसह आमचा आहे व हाच आमचा अनुलंघनीय खंदक आहे !

आमची सरहद्द ही अशी आहे, व त्यामुळे आम्हाला जमीनीचा व द्वीप-कल्पाच्या किनाऱ्याचा असे दोन्हीहि फायदे मिळत आहेत. आपली मातृभूमि ही परमेश्वराची मोठी लाडकी मुलगी आहे व म्हणून हिला त्यानें विपुल वैभवानें नटविली आहे. तिच्यामधील नद्या सखोल आहेत व त्यांचा प्रवाह अखंड वहात आहे. तिची जमीन नांगरांनीं खणली जाण्याइतकी मृदु आहे. व तिच्या शेतामध्ये अमुप पिकें पिकत आहेत. तिच्या रोजच्या गरजा फार थोड्या आहेत आणि सदय निसर्गदेवी, मागतांच त्या पुर-विण्याला सिद्ध आहे. विपुल पल्लव आणि प्रत्यक्ष भगवान् सूर्यनारायणच तिला प्रकाश व उष्णता देत आहे. हिमानें आच्छादित असलेल्या देशांची तिला लालसा नाही, — ती बर्फानें भिजून गेलेली भूमि त्यांची त्यांना लख-लाभ असो. येथें जर कांहीं वेळेला उष्णता जीव घाबरा करीत असेल तर तेथेंहि थंडीनें हातपाय गारठले जातात. त्या देशांत थडीच्या योगानें

जर शारीरिक काम अधिक होत असेल, तर आमच्या ह्या देशांत, उष्ण-तेच्या योगानें तेवढ्या कामाची जरूरीच रहात नाहीं. घसा थंडीनिं शुष्क करून न टाकतां तिला तृषार्ताची तहान भागविणेंच अधिक प्रिय असत. टेम्स नदी बर्फमय झाली असतांना खुशाल तिच्यामधून प्रवासाची धडपड चालू राहो. परंतु, आमच्या आर्यमातेला शुभ्र चंद्रप्रकाशानें प्रकाशित केलेल्या गंगाजलावर लीलेनं विहार करणाऱ्या नौकांची शोभा पहात घाटाघाटांवरून हिंडणेंच अधिक आवडतें. आपला कणखर नांगर, सुंदर मयूर, मोहक कमळ, भव्य हत्ती, व उदात्त गीता या सर्वांनीं मंडित असल्यावर, शीत कटिबंधांतले जे कांहीं फायदे असतील ते सर्व सोडून देण्यास आमची आर्यमाता तयार आहे. तिला हें माहित आहे कीं, सर्वच कांहीं आपल्या मताप्रमाणें होणार नाहीं. तिच्यांतील उपवनें सदा हिरवीगार व विपुल छायेनें युक्त असतात, तिची धान्यागारे सदैव भरलेली असतात, तिचें जल हिमधवल असतें, तिचीं फुलें सुवासमत्त असतात, तिचीं फुलें सरस आणि तिच्या वनस्पति गुणकारी असतात, तिची चित्रकला उषेच्या रंगांतून आपली कुंचली रंगवून घेते, आणि तिचा पांवा गोकुळीच्या गायनाचे आलाप घेत असतो. निःसंशय हिंदमाता ही परमेश्वराची सकलैश्वर्यमंडित अशी कन्या आहे.

इंग्लंड काय किंवा फ्रान्स काय, फक्त एका चीन देशावांचून व कदाचित् अमेरिका वगळून इतर कोणत्याहि देशाला नैसर्गिक संरक्षण व वैभव यांच्या बाबतींत सिंधुस्थानशीं बरोबरी करतां येणार नाहीं. स्थिर आणि समर्थ अशा राष्ट्रीयत्वाला प्रथम एक देश, सर्व सामान्य वसतिस्थान असण्याची आवश्यकता असते; आणि आपला देश, राष्ट्रविकासाला जसें क्षेत्र लागतें तशा विपुल क्षेत्रानें मंडित आहे, फारच थोड्या देशांना असें क्षेत्र लाभलें आहे. आपल्या पितृभूवर प्रेम करणें हें ज्यांच्या धर्मातील प्रथम कर्तव्य आहे अशा आपणां हिंदूनां अधिक बद्ध करण्यास, आपल्या राष्ट्राचें राष्ट्रीयत्व स्थिर राखण्यास, आणि भूतकालापेक्षांहि अधिक महनीय गोष्टी पुढें करण्याची स्फूर्ति देण्यास, हें पितृभूवरचें प्रेमच समर्थ आहे.

हिंदुत्वाचें दुसरें लक्षण आपल्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या व महनीयतेच्या सुप्तशक्तींना उत्थित करण्यास अधिकच समर्थ आहे. केवळ एक चीन-शिवाय इतर कोणत्याहि देशांमध्ये, आपल्या जातीइतकी एकजातीय,

आपल्या जातीइतकी पुराणकालची, व तरीहि अजून संख्याबलानें व नवजीवनानें इतकी संपन्न अशी दुसरी जाति अस्तित्वांत नाहीं. राष्ट्रीय-त्वाला अत्यंत अवश्यक असणारी अशी निसर्गरम्य देशभूमि असण्याचें भाग्य आपल्याप्रमाणेंच ज्यांना लाभलें आहे, त्या अमेरिकन लोकांचें भाग्यसुद्धां या दुसऱ्या बाबतींत आपल्या पासंगालाहि पुरणार नाहीं. मुसलमान किंवा ख्रिश्चन लोक हे कांहीं एकजाति नाहींत. ते फक्त धार्मिक दृष्ट्या एक आहेत. परंतु जातिदृष्ट्या वा राष्ट्रदृष्ट्या ते एक नाहींत. परंतु, आपण हिंदु लोक मात्र या तीनहि दृष्टीनें एक आहोंत; आणि आपण या पुराणकालच्या आपल्या घरामध्येच रहात आहोंत. आपलें संख्याबल, हें एक आपलें कल्पनातीत असें बल आहे.

आणि संस्कृति ? इंग्लिश व अमेरिकन यांना आपण एकाच हाडाभांसाचे आहोंत असें वाटतें, कारण, शेक्सपियरवर त्यांचा दोघांचाहि हक्क आहे. परंतु, हिंदूनां ! केवळ कवि कालिदास व भास हेच तुमचे आहेत, असें नाहीं तर, ते थोर रामायण व महाभारत हेंहि तुमचेंच आहे—आणि ते दिव्य वेद ! अमेरिकेमध्ये तेथील लहान मुलांना जें एक राष्ट्रगीत शिकविलें जातें, त्यामध्ये त्या मुलांच्या मनावर असें त्रिविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, त्यांच्या राष्ट्रामागें चारशें वर्षांचा इतिहास उभा आहे व म्हणून त्यांनीं सदैव स्वतःबद्दल स्वाभिमानी असलें पाहिजे. आमचा हिंदूचा इतिहास हा भिकारळ्या शतकांच्या मापानें मोजला जात नाहीं तर तेथें युगांची आणि कल्पांची मापें वापरावीं लागतात—आणि साश्चर्य होऊन विचारावें लागतें कीं, 'रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला ! यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी !!' हिंदुमनुष्य स्वतःच्या अभिमानाला जागृत करण्यापेक्षां समदर्शीपणालाच अधिक उत्तेजित करतो व हा समदर्शीपणा म्हणजेच सत्य होय. आणि त्याचमुळे बहुशः तो, रामसेस व नेबुचादनेझार यांच्याहिपेक्षां अधिक जगळा. ज्या राष्ट्राला भूतकाळ नाहीं त्या राष्ट्राला भविष्यकाळहि नाहीं हें म्हणणें जर खरें असेल, तर मग ह्या राष्ट्रानें अनंत वीरपरंपरा भूतकाली निर्माण केली, वीरांचे अनेक पुंजक निर्माण केले, आणि ह्या राष्ट्राला, सार्थ अभिमानानें असें ऐतिहासिक सत्य नमूद करून ठेवतां येतें कीं, ज्या शक्तीनें ग्रीस आणि रोमला आहत केलें, फारोहा आणि इनकस यांना नष्ट केलें, त्या उन्नत शक्तीशीं सामना करून अखेर याच राष्ट्रानें तिला पददलित

केली. हें भूतकालचें वीर्यशाली भागधेय ज्यांना वर्तमानकालीं अभिमानानें सांगतां येतें त्या लोकांना, उज्वल व महनीय भविष्यकाल येणारच येणार असें, पृथ्वीच्या पाठीवरील इतर कोणत्याहि लोकांपेक्षां अधिक निश्चिततेनें या राष्ट्राला सांगतां येणार आहे.

परंतु, संस्कृतीशिवाय, 'पुण्यभू'चीं बंधनें, घुष्कळ वेळां मातृभूच्या बंधनांपेक्षां अधिक प्रबल अशीं ठरलीं आहेत. उदाहरणार्थ, मुसलमानांकडे पहा. दिल्ली किंवा आग्र्यापेक्षां त्यांचें लक्ष मक्केकडे अधिक जातें. मुसलमानांपैकीं कांहींजण उघडपणें सांगतात कीं, तसाच जर प्रसंग आला तर, इस्लामच्या वैभवाकरितां आणि त्यांच्या धर्मप्रणेत्यांच्या नगररक्षणाकरितां प्रत्येक हिंदी गोष्टीचा बळी देण्यास आम्हीं बांधलेले आहोंत. ज्यू लोकांचें पहा. अनेक शतके वैभव उपभोगिल्यानं, किंवा त्यांना ज्या ज्या देशांनीं आश्रय दिला, त्याबद्दलच्या कृतज्ञताबुद्धीनें सुद्धां, त्यांनीं ज्या ज्या देशांत वसाहती केल्या आहेत, त्या त्या देशांवर, अधिक तर काय, परंतु निदान समानतेनें हि प्रेम करण्यास ते तयार नाहींत. त्यांच्या हृदयाचें प्रेम हें साहजिकरीत्याच त्यांच्या जन्मभूमीमध्ये आणि पुण्यभूमीमध्ये विभागलें गेलें आहे. जर त्यांची सुखस्वप्ने खरी झालीं व पालेस्टाईन हें ज्यू लोकांचें राष्ट्र म्हणून निर्माण झालें तर आम्हाला प्रत्यक्ष ज्यू लोकांइतकाच आनंद होईल. मुसलमान लोकांप्रमाणेंच, अमेरिकेमधील व युरोपमधील ज्यू लोक हे त्यांच्या मातृभूमिपेक्षां 'पुण्यभू' वरच अधिक प्रेम करतील, आणि जर त्यांच्या सांप्रतच्या वसतीच्या देशामध्ये व त्यांच्या ज्यू लोकांच्या राष्ट्रांमध्ये एखादी लढाई उत्पन्न झाली तर, जरी प्रत्यक्ष ते ज्यू राष्ट्राकडे न गेले तरी त्यांची सहानुभूति मात्र सदैव त्यांच्याकडेच जाणार. अशा प्रकारची उदाहरणे इतिहासामध्ये अनेक ठिकाणीं भरलेली आहेत. युरोपमध्ये मागे ज्या क्रुसेडच्या लढाया झाल्या त्यांमध्ये अत्यंत भिन्न भिन्न जातींचे, राष्ट्रांचे व भाषेचे लोक सामील झाले यावरूनहि वरील गोष्टच सिद्ध होत आहे.

यावरून, कोणत्याहि राष्ट्राला पूर्ण स्थैर्य व ऐक्यता यावयास इतर गोष्टींबरोबर मुख्यतः तेथील रहाणाऱ्या लोकांची त्या राष्ट्रावर भाक्ति असली पाहिजे, त्यांच्या वाडवडिलांची जी पितृभू, तीच त्यांची 'पुण्यभू' असली पाहिजे, त्यांच्या देवांचा, देवदूतांचा, द्रष्ट्यांचा व धर्मप्रणेत्यांचा निवास

त्याच भूमीत असला पाहिजे. त्यांच्या इतिहासाच्या घटनांचें जें क्षेत्र तेंच त्यांच्या पुराणांच्या घटनांचेंहि क्षेत्र असलें पाहिजे.

ह्या सर्व गोष्टी दैववशात् ज्यांना अनुकूल आहेत असे बहुतेक एकच हिंदुलोक आहेत; व या गोष्टींच्या योगानेंच राष्ट्रीय स्थैर्य, संघटना, आणि मोठेपणा यांना प्रोत्साहन मिळत असतें. प्रत्यक्ष चिनी लोकांना देखील हें भाग्य प्राप्त झालें नाहीं. ज्यू लोकांना जर पुढें मार्गें पालेस्टाईनमध्ये स्वतःचें घर स्थापन करण्यांत यश आलें तर त्यांना व अरोबियांतील लोकांनाच फक्त हें असामान्य भाग्य प्राप्त झालें असें म्हणतां येईल. परंतु, अरोबिया हा नैसर्गिक वैभवानें, संस्कृतीच्या दृष्टीनें, ऐतिहासिक महत्त्वानें व लोकसंख्याबलानें, मोठें राष्ट्र होण्याला अगदींच निर्वल आहे; आणि ज्यू लोकांची पुनः पालेस्टाईनमध्ये घर करून रहाण्याची सुखस्वप्नें जरी फलद्रूप झालीं तरी त्यांनाहि या गोष्टींची सारखीच वाण भासणार आहे.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली, तुर्कस्थान, इराण, जपान, अफगाणिस्थान, आजचा इजिप्त, कारण, 'पंटों'ची पुराण संतति आणि त्यांचा इजिप्त हे फार पूर्वीच नष्ट झाले आहेत—आणि आफ्रिकेची इतर संस्थानें, मेक्सिको, पेरू, चिली (यांच्यापेक्षां लहान लहान देशांचा नामनिर्देशहि नको) हे सर्व देश कमी अधिक प्रमाणानें जातीयदृष्ट्या एक असले तरी भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आणि संख्याबलत्व या सर्व दृष्टींनीं, आमच्यापेक्षां पुष्कळ पटीनें कमी संपन्न आहेत. आणि त्यांतहि जी पितृभू तीच पुण्यभूहि असण्याचें महनीय भाग्य तर त्यांना लाभलेंच नाहीं. आतां राहतांपैकीं राहिलेले देश म्हणजे यूरोपांतला रशिया, आणि अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानें हीं भौगोलिक दृष्ट्या जरी आमच्या देशाच्या तोडीचीं असलीं तरी राष्ट्रीयत्वाच्या इतर लक्षणांमध्ये आमच्यापेक्षां कितीतरी हीन दर्जाचीं ठरतात. हल्लीं अस्तित्वांत असणाऱ्या सर्व राष्ट्रांमध्ये फक्त चिनी राष्ट्र काय तें आम्हा हिंदूंच्या भौगोलिक, जातीय, सांस्कृतिक व संख्याबल या दृष्टींनीं, बहुतेक समान भाग्याचें ठरतें. राष्ट्रीयत्वाच्या दृढीकरणाला अवश्य असणाऱ्या गोष्टींपैकीं फक्त दोन गोष्टींत मात्र आम्ही चिनी लोकांपेक्षांहि अधिक भाग्यवान् आहोंत व त्या दोन गोष्टी म्हणजे पूर्ण विकसित झालेली संस्कृत भाषा व पवित्र झालेली जन्मभूमि—[पितृभू व पुण्यभू].

याप्रमाणें हिंदुत्वाची सारभूत तत्वे, व आतां आपण विहंगमदृष्ट्या जें विवेचन केलें त्याप्रमाणें राष्ट्रीयत्वाची जीं तत्वे तीं, हीं दोन्हीहि एकच ठरतात. आपण जर मनांत आणूं तर ' हिंदुत्वा'च्या पायावर, जगामधील इतर कोणत्याहि लोकांच्या स्वप्नांतहि आला नसेल असा उज्वलतर भविष्य-काल निर्माण करूं शकूं. इतकेंच काय परंतु आपला स्वतःचा जो वैभव-शाली भूतकाल आहे त्याच्याहिपेक्षा अधिक वैभवशाली असा भविष्यकाल निर्माण करूं शकूं. पण तो फक्त तेव्हांच कीं, जेव्हां आम्ही आम्हाला लाघ-लेल्या संघाचा योग्य फायदा करून घेऊं तेव्हां. कारण, आपल्या लोकांनीं हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, मोठमोठे संघ निर्माण करणें हा हल्लींचा राजमार्ग होऊन बसला आहे. राष्ट्रसंघ, निरनिराळ्या देशांची मित्रमंडळें (दोस्तसंघ), पानइस्लामिझम, पानस्लाविझम, पानइथिओपिझम, हे सर्व काय खेळ आहेत ? जगामध्ये खळबळलेल्या प्रचंड जीवनकलहांत सामर्थ्यसंपन्नांचाच टिकाव लागणार हें जाणून ह्या लहान लहान जीवांचीहि संघटनानें मोठें होण्याची घडपड आहे. जे लोक निसर्गतः आणि ऐतिहासिक दृष्टीनें, संख्येनें किंवा भौगोलिक स्थितीनें किंवा जातीयत्वाच्या बंधनानें समर्थ असण्याइतके माग्यवान् नाहींत, ते लोक इतरांशीं संधि करून समर्थ होऊं पहात आहेत. ज्या भाग्यहीनांना, या सर्व गोष्टी जन्म-सिद्ध हक्क म्हणून लाघल्या असूनहि, त्यांची जाणीव नाहीं, त्यांना विःकार असो ! अथवा त्यांची कीवच केली पाहिजे ! जगामधील प्रत्येक राष्ट्र आजकाल, या नाहीं त्या संघामध्ये शिरकाव व्हावा म्हणून प्रयत्न करीत आहे. परंतु, हे हिंदूंनीं ! मग आपण जैन असा, समाजी असा, सनातनी असा, शिख असा, अथवा इतर कोणत्याहि उपपंथामधले असा, आपणांपैकी कोणालाहि, या आधींच सिद्ध असलेल्या महासंघांतून फुटून जाऊन, तो संघ नष्ट करणें हें हितकारक होईल काय ? आणि हा आपला संघ म्हणजे काय एखाद्या कागदाच्या चिटोऱ्यानें, अथवा एखाद्या ओढवणाऱ्या सामान्य संकटाच्या भयानें का झाला आहे ? नाहीं, हा आपला संघ एकरक्ताच्या, जन्मजन्मांच्या व संस्कृतीच्या पवित्र बंधनांनीं घडून आलेला आहे. जर करवत असेल तर त्याला दृढतर करा. जाति आणि उपजाति, पंथ आणि मतमतांतरे यांची आतां निरुपयोगी झालेली कृत्रिम बंधनें ताडताड तोडून टाका. सहभोजनाचें काय घेऊन बसलां आहांत ?

परंतु, प्रांतांप्रांतांमधील, व जातीजातींमधील संमिश्र लग्नें जिथें होत नसतील, तिथें घडवून आणा. परंतु, शिख व सनातनी, जैन व वैष्णव, लिंगाईत व लिंगाईतेतर त्यांच्यामध्ये आधीच होत असलेलीं लग्नें जर कोणी मोडण्याचा प्रयत्न करील तर हें वैवाहिक बंधन नष्ट करणारा मनुष्य आत्मघातकी ठरेल. जे अल्पसंख्याक लोक आहेत, त्यांनीं ध्यानांत घरावें कीं, ज्या फांदीवर ते बसले आहेत ती फांदीच स्वतः कापण्यासारखें होणार आहे. आपल्या जातीच्या मूळच्या केंद्रस्थानाला बांधणारा प्रत्येक बंध-मग तो एक रक्ताचा असो, भाषेचा असो, किंवा सर्वसाधारण उत्सव व सण यांचा असो, अथवा तो संस्कृतीचा असो, मातृभूमीवर असलेल्या तुमच्या प्रेमानें तो बंध, जेणेंकरून दृढतर होईल अशा रीतीनें बांधा. हिंदूंच्या रक्ताचा हा पुराण व महनीय प्रवाह सकल राष्ट्रांच्या धमनी-धमनीमधून अखंड वाहो, तो अटकेपासून कटकपर्यंत अप्रतिहततेनें वाहत राहो आणि तो असा सतत वहात राहिला म्हणजे सर्व हिंदु लोक हे एकमेकांत अखंड मिसळून जातील आणि आपली ही जाति दृढबद्ध, समर्थ आणि सतेज पोलादासारखी अभेद्य होईल.

क्षणभर भूतकालाकडे नजर फेंका व मग वर्तमानकालाकडे पहा. तुम्हाला काय दिसेल ? एशियामध्ये मुसलमानसंघ (पानइस्लामिझम्), युरोपमध्ये निरनिराळ्या राष्ट्रांचे राजकीय संघ, आफ्रिका आणि अमेरिका येथें नीग्रोंचें एकीकरण असले देखावे तुम्हाला दृष्टीस पडतील. आणि हें पाहिल्यावर, हे हिंदूंना ! विचार करा कीं, तुमचा भविष्यकाल या हिंदुदेशाशीच निगडित झाला आहे कीं नाही, आणि हिंदुदेशाचा भविष्यकाल, हा हिंदूंच्या सामर्थ्यावरच अवलंबून आहे. आमचें हें कर्तव्यच आहे व तें आम्ही शक्य तोंवर करीत आहोंत कीं, ज्यायोगें प्रत्येक हिंदी मनुष्याच्या मनांत, मूळ समष्टीवरचें प्रेम अधिक उत्पन्न होईल व तिच्या अस्तित्वाची जाणीव तीव्रतर भासूं लागेल. असें जर झालें तर मग साहजिकच हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिश्चन आणि ज्यू ह्यांनां असें वाटेल कीं, आपण प्रथम हिंदी व मग इतर सर्व. राष्ट्रीयत्वाची ही भावना प्रसृत करण्याच्या खटपटीमध्ये किती यश आलें असेल तें असो, परंतु, एक गोष्ट मात्र खरी आहे कीं, राष्ट्राची घटना व्हावयास त्याला कांहीं तरी एक पाया असावा लागतो. ही वस्तुस्थिति हिंदुस्थानांतच नव्हे

तर इतरहि सर्व देशांमध्ये आपल्या प्रत्ययाला येते. ज्याप्रमाणे राष्ट्राच्या घटनेस कसला तरी पाया असावा लागतो त्याचप्रमाणे राष्ट्राचे खरे जीवन हे, त्यांतील जे रहिवासी हितसंबंधांनी व इतिहासांनी त्या राष्ट्राशी बद्ध झालेले असतात त्यांच्याच जीवनावर अवलंबून असते आणि यांच्याच योगाने राष्ट्रीयसंस्थेच्या उभारणीला खरा पाया प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ तुर्कस्थानची स्थिति पहा. तुर्कस्थानमध्ये राज्यक्रांति झाल्या-नंतर तरुण तुर्कांना त्यांच्या राष्ट्रीय सभेत (पार्लमेंटांत) आरमेनिअन व ख्रिस्ती लोकांना प्रवेशद्वारे, घर्म अगर जाति लक्ष्यांत न घेतां, मोकळी ठेवावी लागली. परंतु, जेव्हां सर्वियार्शी युद्ध पुकारले गेले, तेव्हां, ख्रिस्ती आणि आरमेनिअन लोकांचीं मनें प्रथम चंचल झालीं आणि मग त्यांच्या कित्येक पलटणी प्रत्यक्ष सर्वियाच्या बाजूला जाऊन मिळाल्या; व याचें कारण म्हणजे त्या राजकीय, जातीय व धार्मिक दृष्टीनें सर्वियार्शीच अधिक सहज होत्या. अमेरिकेचेहि उदाहरण घ्या. जेव्हां जर्मन महायुद्ध सुरू झाले, तेव्हां जर्मन वंशाचे रहिवासी अमेरिकेला सोडून जाऊ लागले व ही एक मोठी आपत्ति अमेरिकेपुढे उभी राहिली. तेथील नीग्रो लोकांचेंसुद्धां आफ्रिकेमधील नीग्रोलोकांवर त्यांच्या यूरोपियन देश-बांधवांपेक्षां अधिक प्रेम आहे. म्हणून अमेरिकेचें नशीब, अखेर तेथील आंग्लोसॅक्सन लोकांच्या नशीबाशीच निगडित झाले आहे. हीच गोष्ट हिंदूंची आहे. त्यांचा भूतकाल, वर्तमान, भविष्यकाल, हा हिंदुस्थाना-शीच दृढबद्ध असल्यानें त्यांची 'पितृभू' व 'पुण्यभू' हेच 'सिंधुस्थान' झाले आहे. आणि म्हणून हिंदीराष्ट्राचा मूळ पाया, आधारस्तंभ, निर्वाणीचे प्राते असे 'हिंदु' लोकच आहेत. एवढ्याकरितां हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनें देखील, हे हिंदूंनी ! तुम्ही हिंदुराष्ट्रीयत्वाला दृढमूल व समर्थ बनवा. हिंदुस्थानांतील आपल्या कोणालाहि अहिंदुबंधूला वास्तविक म्हटले म्हणजे जगांतील कोणालाहि—उगाच अपमान करून दुखवूं नका. परंतु, न्याय्य आणि निकडीच्या, आपल्या जातीच्या आणि देशाच्या संरक्षणाकरितां केव्हांहि सज्ज असा, कीं ज्यामुळे खंडांखंडांमधून, जे विशिष्ट संघ धिंगाणा घालीत आहेत त्यांच्याकडून विनाकारण हले होणें बंद होईल व कोणालाहि बेइमानपणाने तिला ठकवितां येणार नाही. हिंदुस्थानामधील इतर जाति जांपर्यंत 'हिंदुस्थान आर्धी' असें म्हणत नाहीत, किंवा जगामधले इतर लोक

‘ मनुष्यजाति आधी ’ असें तत्त्वज्ञान आचरीत नाहीत, परंतु, जोंपर्यंत हे सर्व लोक चढावाची व स्वसंरक्षणाचीच तयारी करण्याकरितां, केवळ जातीच्या अथवा धर्माच्या संकुचित दृष्टीनें संघटना आणि जूट करण्याचा विश्वप्रयत्न करीत आहेत, तोंपर्यंत—हिंदूंना ! तोंपर्यंत तरी तुम्ही, शक्य तर तुमच्या जातीच्या सामाजिक जीवनाला, ज्ञानतंतूंच्या जाळ्याप्रमाणें एकजीव करणारीं सर्व बंधनें दृढीभूत करा. तुमच्यापैकीं जे कोणी, या अत्यंत जिऱ्हाळ्याच्या बंधनांना तोडून टाकण्याचा आत्मघातकी प्रयत्न करतील, किंवा ‘ हिंदु ’ हें नांव नाकारतील, त्यांना पुढें असा विषमय अनुभव येईल कीं, आपल्या जातीच्या जीवनाच्या व सामर्थ्याच्या झऱ्यापासूनच त्यांनीं स्वतःला तोडून घेतलें आहे.

‘ हिंदुत्वा ’ ची जीं लक्षणे आम्ही दिग्दर्शित केलीं त्यांपैकीं कांहीं थोडीं लक्षणेच जरी स्पेन व पोर्चुगाल यांच्यामध्ये वसत होती, तरी तेवढ्या लक्षणांच्या जोरावरच त्यांनीं जगामध्ये सिंहपराक्रम केले. मग तीं सर्व लक्षणे समुत्पन्न असल्यावर जगांत असें काय आहे कीं, जें हिंदुलोकांना साध्य करून घेतां येणार नाही ?

बावीस कोटी लोक, ज्यांची हिंदुस्थान ही कर्मभूमि आहे, पितृभूमि आहे आणि पुण्यभूमि आहे, असला दिव्य इतिहास ज्यांच्यामार्गे उभा आहे, एक रक्त आणि एक संस्कृति यांच्या सर्वसामान्य बंधनांनीं जे बद्ध आहेत, असले हे बावीस कोटी हिंदु लोक, सर्व जगाला आपलें म्हणणें ऐकावयाला लावतील. असा एक दिवस उगवणार आहे कीं, ज्या वेळीं हें सामर्थ्य, जगाच्या प्रत्ययास येणार आहे.

आणि हेंहि तितकेंच निश्चित आहे कीं, जेव्हां केव्हां ही अशी वेळ येईल, तेव्हां हिंदुलोक सर्व जगाला दुसरें तिसरें कांहीं सांगणार नाहीत. तर तेंच जगाला करावयास सांगतील कीं, जें गीतेनें सांगितलें, जें बुद्धानें उपदेशिलें. ज्या वेळीं ‘ हिंदु ’ मनुष्य, हा हिंदुत्वातीत होतो त्यावेळेला तो श्रीशंकराचार्याप्रमाणें ‘ वाराणसी मेदिनी ’ म्हणून गावयाला लागतो व श्री तुकाराममहाराजांप्रमाणें ‘ आमुचा स्वदेश । भुवनत्रयामध्ये वास । ’ असें गर्जन उठतो. ‘ काय म्हणतां ? माझा स्वदेश ? एका तर, बंधूनों ! माझ्या देशाच्या मर्यादा म्हणजे त्रैलोक्याच्या मर्यादा, तीच माझ्या देशाची सरहद्द ! ’

परिशिष्ट

हिंदुत्वासंबंधाने कांहीं हिंदु अग्रणींचीं मते

श्रीमत्जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य

(डॉ. कुर्तकोटी)

“ देवल स्मृतिसारख्या ग्रंथांत आपल्या ह्या हिंदुस्थानांत वळानें वगैरे क्लेंच्छ केल्या गेलेल्या इसमांना शुद्ध करून पुनः वैदिक धर्मांत परत येण्यास जें सांगितलें आहे, त्यावरून हिंदूंना बाटवून क्लेंच्छ करण्याचा प्रयत्न हिंदुस्थानांत बऱ्याच वर्षांपासून होत असल्याचें व आपल्या पूर्व-जांनीं त्याबद्दल योग्य उपाय यांजल्याचें स्पष्टपणें दिसून येतें.

सुमारे ७००।८०० वर्षांपूर्वीं मुसलमानी अमल हिंदुस्थानांत सुरू झाल्यापासून हिंदूंना बाटविण्याच्या कामास जोराचें स्वरूप आल्याची गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.....मुसलमानांनीं तरवारीच्या जोरावर हिंदूंना बाटवून मुसलमान करण्यास प्रारंभ केला. [ज्या हिंदुस्थानांत तेथील घनी जे हिंदू त्यांच्याशिवाय दुसरे कोणीहि येथें दिसत नसत त्याच ठिकाणीं मुसलमानांच्या धार्मिक अत्याचारांमुळे व बलात्कारानें आज त्याच हिंदूंची संख्या कमी होऊन हिंदूंचेंच रक्त अंगांत असणारे लोक कित्येक कोटी संख्येपर्यंत मुसलमान झालेले आहेत.] याचप्रमाणें...ख्रिश्चन लोकांनीं ह्या कार्याचा उपक्रम केला [व हिंदूंपध्येच हिंदूंचे ख्रिश्चन झालेल्यांची संख्या वाढवून ठेवली आहे. अनुकूल संधीचा लाभ घेऊन जर हिंदु जातींनीं या बलात्कारानें परधर्मांत सडत व कुजत पडलेल्या या आपल्या पोटच्या गोळ्यांना भलत्याच खोट्या अभिमानाला व भ्रमाला बळी न पडतां प्रेमानें व खऱ्या धर्मभक्तीनें परत स्वधर्मांत येण्याचें द्वार खुलें ठेऊन आंत घेतलें असतें, तर हिंदुस्थानची आजच्या परिस्थितीत इतकी दुरवस्था झाली नसती. स्वधर्मांत येण्याचे प्रयत्न झाले नाहींत असें नाहीं. परंतु जितक्या जोराचा ओघ परधर्मांत खेंचून नेले जाण्याचा होता तितकाच व्यापक व सार्वत्रिक असा प्रयत्न झाला नाहीं. तोच खुळेपणा जर

आपण कायम ठेवू तर भविष्यकालाच्या पोटांत हिंदु जातीला अस्तित्व खास राहणार नाही.].....धर्मांतर केलेल्या लोकांस पुनः आपल्या धर्मात परत घेतां येतें ह्या गोष्टीची जाणीव नसल्यामुळे हिंदूंचें धर्मांतर करण्याचा [मुसलमान व] पाद्री लोकांचा उद्योग अबाधित सुरू राहिला.

हल्लीं हिंदुस्थानांतील तीस बत्तीस कोटी प्रजेत हिंदु अवघे वीस बावीस कोटी राहिले आहेत. व अद्याप इंग्लिश व मुसलमानी संस्थानिकांच्या हद्दींत भिन्न भिन्न तऱ्हेनें हिंदूंना बाटविण्याचा सपाटा सारखा सुरू आहे.

अलीकडे मुसलमानांना तर त्यांच्या कार्यास चांगली संधि मिळत चालली आहे. कारण इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यापासून मुसद्दी नोकरशाहीनें हिंदुमुसलमानांत भेद पाडून व मुसलमानांस हातीं धरून राज्यशकट चालविण्यास सुरवात केली आणि तोडीस प्रतितोड म्हणून हिंदुस्थानांतील सनदशीर राजकारणाच्या पुढाऱ्यांना हिंदीपक्ष स्थापन करून त्याकडे सरकारच्या बाजूस असलेल्या मुसलमानांस वळविण्याचा प्रयत्न करावा लागला. एके बाजूस नोकरशाही व दुसरे बाजूस लोकपक्षीय पुढारी या दोघांच्या चढाओढीत मुसलमानांचें चांगलें फावलें; आणि लखनौ येथील एकीच्या करारनाम्याप्रमाणें (Pact) स्वतंत्र जातवार प्रतिनिधित्वाचे हक्क (Communal representation) मिळालें. त्याचा परिणाम हा झाला की, एकीच्या ऐवजीं दुफळी झाली; इतकेंच नव्हे तर हिंदूंनील पोटजातीच्या लोकांस देखील मुसलमानांचें उदाहरण पाहून जातवार प्रतिनिधित्वाचे हक्क मिळविण्याचा मोह पडून त्यामुळे हिंदुसमाजांत जास्त फूट पडली व मुसलमानांस त्यावर जास्त जोरानें आघात करण्यास आयतीच संधि मिळाली.

वरील लखनौ येथील ठरावानंतर लागलीच तुर्कस्थानांतील खलिफावर आलेल्या संकटाच्या निवारणार्थ हिंदुस्थानांत सुरू झालेल्या व विशेषतः हिंदूंनीं मुसलमानांस खूष करण्याकरितां केलेल्या खिलाफतीच्या चळवळीमुळे मुसलमान समाजांत बरीच संघटना झाली. आणि त्याच्या उलट वर लिहिल्याप्रमाणें हिंदुसमाजांत जास्त विस्कळितपणा झाल्यामुळे त्यावर मुसलमानांस ठिकठिकाणीं अत्याचार करण्यास फावले आहे.

हिंदुस्थानाच्या दक्षिण भागांत मलबारांतील मोपले मुसलमानांचा अत्याचार, निझाम हद्दीतील गुलबुर्गा येथील मुसलमानांचा अत्याचार, वायव्य भागांतील कोहट येथील मुसलमानांचा अत्याचार ही तिन्ही महत्वाची उदाहरणे आहेत शिवाय ठिकठिकाणी देशभर आणि महाराष्ट्रांत मालेगांव, नंदुरवार, (दिल्ली, सहारणपूर) इत्यादि अनेक ठिकाणी मुसलमानांचे लहान मोठे अत्याचार व जाळपोळ अलीकडे कितीतरी झालेल्या आहेत व होत आहेत. वाटेल त्या तऱ्हेने व युक्तीने हिंदूंना बाटवून मुसलमान करण्याच्या चळवळीचा प्रसार करण्याचे व्रतच कांहीं मुसलमानांनी पतकरलेले आहे. निजामच्या राज्यांत व भोपाळच्या राज्यांत हिंदूंची स्थिति फारच विकट झाल्याचे ऐकू येते. जागजागी तुरुंगांतून, मुसलमानी उत्सवांतून व इतर निरनिराळ्या प्रसंगांत हिंदूंना मुसलमान करण्याचा उपाय सुरू आहे. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार हिंदूसमाजाने न केला तर कांहीं शतकांनी हिंदु हे नांव सुद्धा ऐकण्यास मिळेल की नाही याची वानवा आहे. हिंदुस्थान हे त्या शब्दांच्या अर्थाप्रमाणे हिंदूंचे स्थान असून त्याच देशांत ते नामशेष होत चाललेले आहेत याचा विचार हिंदूंनी करावयास नको काय ? इकडे परधर्मी लोक आपल्या धर्माच्या प्रसारार्थ हिंदुस्थानांत बऱ्या वाईट मार्गाने झटत आहेत आणि दुसरीकडे हिंदु भ्रमविणारे त्याचा प्रतिकार न करतां आपसांत दुही पाडून एकमेकांस नामशेष करण्यास उद्युक्त झालेले आहेत.....शिवाय हिंदु-मुसलमानांचे ऐक्य करण्याकरितां जे प्रयत्न होत आहेत, त्यांत कांहीं मंडळींकडून पदोपदी मुसलमानांपुढे हिंदू माघार घेण्यास लावून अप्रत्यक्ष रीतीने हिंदुसमाजाच्या नाशालाच साह्य होत आहे. अशा रीतीने सर्व बाजूनी मुसलमानी समाजाच्या धर्मवेडेपणालाच प्रोत्साहन मिळून सर्व बाजूनी हिंदु समाजाचा न्हास होत आहे.

अशा रीतीने सर्व हिंदुस्थानभर हिंदुसमाज शिथिल होत चालल्यामुळे पुढे होणारा हिंदूंचा न्हास थांबविण्यासाठी हिंदूंच्या संघटनांची आवश्यकता आणि आजगावेतो जे हिंदुलोक बाटून मुसलमान किंवा ख्रिस्ती झाले त्यांस आपल्या धर्मात परत घेण्याकरितां शुद्धिकार्याची आवश्यकता आहे हे दिसून येण्यासारखे आहे. परंतु महाराष्ट्रांत हिंदूपक्षां मुसलमानांची

संख्या कमी असून शिवाय श्रीशिवछत्रपतींनी महाराष्ट्रांत जें चैतन्य जल्म केले, त्यामुळे हिंदुसमाजाची वळकटी दिसून यावयास पाहिजे होती, पण ती तशी न दिसतां महाराष्ट्रियांचें तेज आपसांत ब्राह्मणब्राह्मणेतर वादा-सारख्या आत्मघात करण्याच्या कामी खर्च पडत असल्यामुळे हिंदुसंघटन व शुद्धिकार्य ह्या दोहोंची तीव्र अवश्यकता या महाराष्ट्रांत देखील भासू लागली आहे. श्रीशिवछत्रपतींनी ज्या वेळीं नामशेष होत चाललेला हिंदुधर्म, परधर्मीयांच्या हल्यांतून वांचविण्यासाठी हिंदुसंघटनेचा व पतित-परावर्तनाचा जो प्रयत्न केला, तो महाराष्ट्रानें पुढें चालू ठेवला असता तर खरोखर आज मितांस तें महा-राष्ट्रच झालें असतें व महाराष्ट्रांतील वसई-सारखी ठिकाणें ख्रिस्तिमय आढळली नसती. असो. आतांपर्यंत झालें तें होऊन गेलें, पण अद्याप महाराष्ट्र जागा होईल तर कितीतरी कार्य होईल. आपल्या दुर्लक्ष्यामुळे मुसलमान आणि ख्रिस्ती लोकांच्या जुलमास व फसवणुकीस बळी पडलेल्या समाजापैकी कांहीं मोठमोठाले समाज असे आहेत की, त्यांचे विवाह व अंत्यविधि मात्र मुसलमान व ख्रिस्ती पद्धतीनें होत असून त्यांचे इतर सर्व आचार व प्रसंगविशेषी उपास्यदेवतेहि हिंदूच आहेत. आणि त्यांनी आपल्या समाजांतच शरिरसंबंध ठेवल्यामुळे रक्तशुद्धि राखली आहे. अशांना आपण त्यांची इच्छा असल्यास व आहे हें अनुभवानें दिसून येत असतां, परत हिंदुसमाजांत-परत हिंदुधर्मांत घेण्यास अजून तरी कां विलंब लावावा ? पतितपरावर्तनाच्या कामांत परधर्मीयांकडून हरकत होण्याचें कांहीं कारण नाही. कारण आम्ही पतित झालेल्या आमच्याच धर्माच्या लोकांस व आपखुशीनें शुद्ध होऊन आमच्या समाजांत येऊं इच्छिणारांना शुद्ध करून घेतों; तेव्हां त्याकरितां परधर्मीयांस रागावण्याचें कांहीं कारण नाही. इतक्यावर ते निष्कारण रागावतील तर आम्हांस त्याची परवा करण्याची जरूर नाही. आम्हांस कोणाचाहि द्वेष करावयाचा नाही व आपला नाशहि पण होऊं घाबरावा नाही. यास्तव आळस न करतां जारीनें प्रयत्न सुरू केले पाहिजेत.

ख्रिस्ती धर्माच्या मृत्सद्दीपणानें वाढविल्या जाणाऱ्या ख्रिस्ती धर्माच्या आणि जुलमानें वाढविल्या जाणाऱ्या मुसलमानी धर्माच्या तडाख्यांतून आपल्या

हिंदुधर्माचा बचाव करावयाचा, तर त्यासाठी जागजागी आपली अनाथ-गृहे स्थापन झाली पाहिजेत व व्यायामशाळा सुरू झाल्या पाहिजेत. त्याच-प्रमाणे ठिकठिकाणी प्रचारक नेमले पाहिजेत; आणि सर्व हिंदूंची दृष्टि हिंदुसमाजाच्या कल्याणाकडे वेधिली पाहिजे. हे कार्य जरी मोठे असले तरी श्रीशिवरायांच्या महाराष्ट्राने हाती घेण्यास फार कठीण नाही. शिवरायांचे वंशज व शिवरायांचे आतंगोत व प्रजाजनांचे वंशज यापुढे जुटीने स्वधर्माचा विजय करणार किंवा आतांप्रमाणे फुटीने मार्गे हटून स्वधर्माचा विलय करणार ? हा प्रश्न सोडविण्याची निकराची वेळ हीच आहे. तरी सर्व प्रकारचा आत्मघातकी प्रयत्न सोडून महाराष्ट्राने स्वधर्माच्या संरक्षणार्थ हिंदुसंघटन व शुद्धिकार्य यांकडे पूर्ण लक्ष पुरविले पाहिजे.

पंडित मदनमोहन मालवीय

१

[बेळगांव येथील अखिल भारतीय हिंदुमहासभेच्या छापील अध्यक्षपदावरून.]

“ हिंदुमुसलमानांचे दंगे व अस्पृश्यांचे धर्मांतर इत्यादींनी हिंदुसमाजाचा दिसून आलेला कमकुवतपणा घालविण्यासाठीच महासभा स्थापन झाली आहे.....हिंदुमुसलमानांत ठिकठिकाणी दंगे झाले. हिंदूंच्या अंगी (संघटनेच्या व सामुदायिक भावनाबलाच्या अभावामुळे) दिसून आलेला भ्याडपणा व दुर्बलता नसती तर त्यांतले कांही दंगे तरी (जसे नागपुरांत टळले तसे) खास टळले असते अशी माझी खात्री झाली आहे. या दंग्यामुळे राष्ट्रहिताला घातुक अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे. तिला बऱ्याच अंशी कारण झालेली हिंदूंची दुर्बलता घालविणे ओघानेच प्राप्त झाले. हिंदु इतके दुर्बल कां झाले ? याचे पहिले कारण हे की, त्यांना आपल्या खऱ्या धर्मतत्वांचा विसर पडला. लग्नसंस्थेला येथल्याइतके पावित्र्य असलेले जगांत कोठेहि पहावयास मिळत नाही, पण त्याहि बाबतीत बालविवाहासारख्या दुष्ट चालींचा शिरकाव होऊन, शरीरसाम-

थ्याचा न्हास झाला. समाजांतल्या असल्या घातुक रूढि नाहीशा करण्यास हिंदुमहासमेशिवाय जास्त चांगलें दुसरें साधन कोणतें आहे?..... शतकानुशतकें हिंदूंना बाटविण्याचा उद्योग मुसलमानांनीं अव्याहत चालविलेला आहे. हिंदुस्थानातल्या मुसलमानांत, बाटून मुसलमान झालेलेच जास्त आहेत. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांची यांतच भर पडून हिंदूंची मोठी कठिण अवस्था झाली आहे. हिंदुसमाज बगच बेळ बेफिकीर राहिला, परंतु शेवटीं हिंदुमिशन स्थापणेंहि अपरिहार्य होऊन आर्यसमाजानें त्यांत पुढाकार घेतला.....एकंदर राष्ट्राच्या सर्वसामान्य हिताच्या दृष्टीनें हिंदुसमाज श्रेष्ठ असूनहि दुर्बल व विस्कलित झालेला आहे. हिंदूंनीं आपली संघटना, अस्पृश्यांचा उद्धार, व (आपल्यामध्ये सामुदायिक स्वत्वभावनेनें प्रेरित होऊन) सर्व प्रसंगीं खांद्याल्या खांदा लावून (संघबलानें सामुदायिक) कार्य करण्याची तयारी केल्याशिवाय हिंदुमुसलमानांची एकी होणे शक्य नाही. ”.....

२

[मुंबई मारवाडी विद्यालयांतील भाषण]

“ मुसलमान हिंदूंना बाटविनात, ख्रिश्चनहि हिंदूंनाच बाटवितात, याचा आपण सर्वांनीं विचार करून धर्माचें रक्षण करण्याची खटपट करावयास नको काय ? जो तो जागृतीची खटपट करीत आहे. चीन देश एवढा विस्तीर्ण, तेथेंहि जागृति होऊं लागली. जपाननें तर अवध्या पन्नास वर्षांत इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांची बरोबरी केली. भारत-वर्षांत मात्र जागृति होत नाही ! मुसलमान देखील (सामान्यतः) परवांरयेंत झोपले होते. परंतु त्यांनीं जागृति जोरानें करण्याच आरंभ केला आहे.....आजच सर्व-मुसलमानांना-शिया, सुनी, वहाबी इत्यादि त्यांच्या पंथांना-एकत्र करण्याकरितां काय करावें याचा विचार करण्याकरितां मुस्लीम लीगनें कमिटी नेमली आहे. सर्वजण उन्नतीच्या मार्गे लागले असतां आपणांस स्वस्थ बसून कसें चालेल ? आपण हिंदूंनीं गांवोगांव हिंदु सभा स्थापन केल्या पाहिजेत. आपण निश्चित असें घोरण ठरवावयास नको काय ? पन्नास मतभेद असतील तर काय उपयोग ? ‘ संघे शक्तिः कलौ युगे ’ ही गाष्ट लक्ष्यांत ठेवा. प्रत्येक नगर, खेडें,

तालुका इत्यादि ठिकाणी हिंदुसभा स्थापन झालीच पाहिजे. परंतु आज आपण कांही तरी करतां काय ? निदान दर एकादशीला तरी धर्मग्रंथांचें परिशीलन करा, हरिकीर्तनाचा आनंद लुटा. प्राचीनकाली प्रत्येक मनुष्य वयाची पहिली २५ वर्षे ब्रह्मचर्य पाळून विद्याभ्यास करी. अशा प्रकारची उत्कृष्ट पद्धति कोणत्याहि लोकांत नव्हती (व नाहीहि.) आपणांमध्ये अर्जुन व भीष्म, द्रोण व अश्वत्थामा, राम व लक्ष्मण यासारखे थोर पुरुष उत्पन्न होऊन गेले, परंतु ही स्थिति पालटली. बालविवाहाच्या घातकी चालीचा आपणांमध्ये प्रादुर्भाव झाला. बालविवाहाचें संतान राहिलेंच तर रोडकें राहतें. गांवांतील मुलांकडे सभेनें लक्ष दिलें पाहिजे. स्वाध्याय झाल्यावर त्यांच्याकडून थोडासा व्यायाम करून घेतलाच पाहिजे. मुलींकडूनहि व्यायाम करविण्यांत आला पाहिजे. पूर्वी इकडे अशी चाल होती, त्या वेळीं मुलींना तीर मारणें, घोड्यावर बसणें या गोष्टी येत असत. द्वारका नगरीतील स्त्रियादेखील युद्धाला सज्ज असत असें त्या नगराचें वर्णन करतांना सांगण्यांत येत असे. बालकांचें शिक्षण, रक्षण, व पोषण आपण केलेंच पाहिजे. नाही तर त्यांना मुसलमान व खिस्ती मिशनरी येऊन बाटवतात. तोच मुलगा मोठा झाला म्हणजे त्याला असें वाटतें कीं, माझ्या मातापित्यांच्या जातींत, धर्मांत एकालाहि माझे रक्षण करतां आलें नाही ! [व तोच मुलगा असल्या विचारांनीं भावी शत्रू होऊन बसतो.] किती शोचनीय ही स्थिति !.....अस्पृश्यांचा विचार आपण करावयास नको काय ? आपल्या धर्मबांधवांपैकी ५॥ कोटी लोक अस्पृश्य आहेत. आपण त्यांना अयंत वाईट रीतीनें वागवितों, ख्रिश्चन व मुसलमान हे त्या गोष्टीचा लाभ घेतात व त्यांना बाटवितात.....हा आपला भयंकर दोष !.....नगरांत, खेडेगांवांत हिंदुसभेच्या शाखा स्थापा, तिचे सभासद व्हा. चांगले आचार अमलांत आणा, अनुचित टाकून द्या, मोहल्यांतून सुद्धा हिंदूंचें संघटन करा, हिंदी भाषेचा प्रसार करा, स्वदेशीचा प्रसार करा, ब्रह्मचर्य-व्यायाम-हरिकीर्तन यांच्याकडे डोळेझांक करूं नका. या गोष्टी अमलांत आणल्यास सूर्यचंद्र आहेत तोंपर्यंत आपल्या धर्माचें व राष्ट्राचें जेजवी स्वरूप कायम राहील. ”

[पुणे-शिवाजी मंदिरांतील भाषण]

“.....लोकांच्या कानांवर रामदासांचा उपदेश पडूं द्या. मारत, भागवत, वेद, स्मृति यांची माहिती लोकांना करून दिली पाहिजे. रोज एक घंटा तरी लोकांना हा आनंद लुटूं द्या. यापासून धर्माचें रक्षण होईल, देशकार्याची आवड उत्पन्न होईल व सर्वांचेंच कल्याण होईल. सर्व धर्मांत हिंदुधर्म श्रेष्ठ आहे.....भागवताचें आपण जर अध्ययन व मनन केलें तर आपली अशी खात्री होईल की, सर्व धर्मांत हिंदुधर्म श्रेष्ठ आहे. आपल्या धर्मांत ज्या रीतीचा उपदेश आहे तथा इतर कोणत्याहि धर्मांत नाही. ज्या धर्मांत राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न जन्मले, ज्या धर्मांत वसिष्ठादि ऋषि चमकले, ज्या धर्मांत श्रीशिवरायासारखे वीरशिरोमणी निर्माण झाले, धर्मरक्षणाकरितां ज्या धर्मातील लाखों लोकांनी आपल्या प्राणांचें बलिदान दिलें त्या सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्माचें वर्णन मी किती करणार ? हिंदुधर्माकरितां आपण काय केलें ? मिशनरी लोक आपल्या ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरितां कोडो रुपये खर्च करीत आहेत, मुसलमानांचे हजारों मौलवी, ते आपला धर्म सच्चा समजत असल्यामुळे, न्यायानें अगर अन्यायानें, जुलूमजबरदस्तीने हिंदूंना बाटवून आपल्या धर्मांत ओढीत आहेत. आपला हिंदुधर्म श्रेष्ठ व उत्तम असून आपण धर्मरक्षणाकरितां काय केलें ? हल्लीं जे मुसलमान दिसतात ते सर्व कांहीं अरबस्थानांतून आलेले नाहीत. त्यांच्यांतील बहुतेक हिंदूंनील बाटविलेलेच मुसलमान आहेत. एका बाजूने मिशनरी व दुसऱ्या बाजूने इस्लामी धर्माचे लोक न्याय-अन्यायानें आपल्यांतील लोक बाटवितात. त्यांना परत आपल्या धर्मांत शुद्ध करून घेतलें पाहिजे. आणि आपल्या धर्माचें व जातीचें या हल्ल्यांपासून रक्षण केलें पाहिजे. या वेळेस आपलें कर्तव्य काय आहे ? तर आपण आळस टाकला पाहिजे. रोज कितीतरी लोक बाटविले जात असून आपण अजून सोप घेत आहोंत ! दुसरे लोक आपल्या धर्मावर हल्ले करीत असून आपण अजून निजलों आहोंत, आपण या वेळेस जर कार्याला लागलों नाही तर शेवटीं आपणांस पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल. व एकदा आतांची

सांघि घालविली म्हणजे मग त्याचा कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही. ठिकठिकाणी हिंदुसभा स्थापन केल्या पाहिजेत. आणि त्यांच्याद्वारा सर्वाना एकत्र जमतां येईल अशा ठिकाणी निदान पंधरा दिवसांनी तरी एकदा एकादशीच्या दिवशी सर्वांनी एकत्र मिळून हरिकथा श्रवण करून परमेश्वराची प्रार्थना केली पाहिजे. शारीरिक व्यायामाची व ब्रह्मचर्याची परीक्षा घेऊन तरुणांमध्ये व्यायामाची आवड व ब्रह्मचर्याची निष्ठा उत्पन्न केली पाहिजे. तेजस्वी ब्रह्मचर्याचा महिमा त्यांना ऐकविला पाहिजे. त्यांना रामायण, महाभारत शिकविले पाहिजे. (आणि अशा रीतीने हिंदुसमाजाच्या सर्वांगीण शक्तीची वाढ करून) आपण हिंदुसंघटन केले पाहिजे, शुद्धिकार्य केले पाहिजे (तरच आपला तरणोपाय आहे.) ”

स्वामी श्रद्धानंद

[पुणे-शिवाजी मंदिरांतलि भाषण]

“शुद्धिकार्य जोराने सुरू केले पाहिजे. (राजपुतान्याकडे) तिकडे एक कोटी मुसलमान असे आहेत, की ते केवळ नांवाने मुसलमान आहेत. त्यांना नवी कोण म्हणून विचारले तर माहिती नाही. त्यांना पांडव, श्रीकृष्ण कोण हे माहित आहे. रत्नागिरीच्या माझ्या एका मित्राने मला असे कळविले की, रत्नागिरी भागांत दोन लाख मराठे असे आहेत की, त्यांच्यावर मुसलमान नांवाचा केवळ आरोप आला आहे. गोव्याकडे पावणेतीन लाख ख्रिश्चन झालेले आहेत. ते कृष्णजन्माष्टमी, रामनवमी इत्यादि हिंदूंचेच उत्सव करतात, वर्षाच्या तीनशेपासष्ट दिवसांपैकी केवळ एक दिवस ख्रिश्चनांचा उपदेश होतो. त्यांच्यांत सुद्धा ब्राह्मण ख्रिश्चन, अब्राह्मण ख्रिश्चन, अस्पृश्य ख्रिश्चन असे भेद आहेत. गोव्यांतील ख्रिश्चन सर्व व्यवहार हिंदूप्रमाणे करतात. अशा रीतीचे आणखी कितीतरी ठिकाणी लोक आहेत. त्या सर्वांना शुद्ध करून घेण्यास सिद्ध व्हा, हेच हिंदुसमेचे सांगणे आहे. कांहीं मुसलमान अशी धमकी देतात की, हिंदुसंघटन करा पण शुद्धिकार्य सोडा; नाही तर आपणांस मार देऊं-शीर तोडूं. पण या धमकीला कोण-

साहि हिंदु भीक घालणार नाहीं. शुद्धीशिवाय हिंदुसंघटन होणार कसें ? ते शुद्धी कां नको म्हणतात ? तर, त्यांच्यात गेलेले लोक आपल्या धर्मात बरत येतील म्हणून. इतके दिवस आपल्यांतील अज्ञानी लोकांना बाहेर जाण्याचें द्वार खुलें असून आंत येण्याचें द्वार मात्र बंद होतें. पण या शुद्धीकार्यामुळे त्यांना परत हिंदुधर्मात येण्याचें द्वार खुलें झालें आहे. म्हणून भुसभ्रमान लोक संतापनात व धमक्या देतात.....ब्राम्हणांचा गायत्री मंत्र इनका तेजस्वी आहे की, त्यानें वाटेल त्या अशुद्धाला शुद्ध करून घेतां येतें आपण आपला धर्म अजून जाणत नाहीं. कलियुगांत संघ ही शक्ति आहे. या संघशक्तीची आपण आराधना केली पाहिजे. संघटनेचा अर्थच हा की, (गेलेलें परत मिळवून नवीन नवीन हानि होऊं न देतां आपण आपल्या जातीय ध्येयाच्या प्राप्तीचा मार्ग चालावयाचा आणि म्हणूनच) आपल्यांतील साडेपांच कोटी लोक परधर्मात गेलेले आहेत त्यांस शुद्ध करून घ्यावयास पाहिजे. मग शुद्धी सोडून संघटना कशी होणार ?... गोरक्षण, करणें हें प्रत्येक हिंदूचें पवित्र कर्तव्य आहे.....परधर्मात जे लोक जातात त्यांच्या हातून निदान एक तरी गाय दरसाल मागली जाते. तेव्हां परधर्मात लोक जाण्याचें बंद केलें व गेलेल्यांना परत हिंदुधर्मात घेतलें म्हणजे आपण एक प्रकारें तितक्या गाईचंच प्राण वाचविले असें होतें. याला हिंदुसभा गोरक्षणच म्हणते. शुद्धीला सोडलें तर संघटन होईल कसं ? हिंदूच राहिले नाहींत तर हिंदी स्वराज्य होणार कसें ? शुद्धीनें हिंदुमुसलमानांची एकी बिघडते असें म्हणतात. मग सगळ्या हिंदूंनीं मुसलमानच झालें पाहिजे. म्हणजे हिंदुमुसलमानांची एकी काय-मचांच झाली. अशा रीतीची एकी कोणता स्वाभिमानी व धर्मभक्त हिंदु स्वीकरील ?.....मला रामकृष्णांचें आर्यत्व [श्रेष्ठत्व] पाहिजे आहे. त्याकरितां कोणीहि जगी धमकी दिली तरी आपण आपलें कार्य सोडतां कामा नये. आम्ही एकच निशाण-झेंडा मानतो. तो म्हणजे रामदासस्वामींचा, शिवाजी महाराजांचा हिंदु धर्माचें रक्षणारा पवित्र भगवा झेंडा. महाराष्ट्रीय बांधवांना माझें हेंच सांगणें आहे की, स्वधर्माचें रक्षण करण्याच्या भगव्या झेंड्याची प्रार्थना करा. महाराष्ट्रांत शुद्धीकरणाची व संघटनेची विशेष आवश्यकता नाहीं असें म्हणतात. पण तुमच्याकरितां नसलें तरी पंजाब, सयुक्तप्रांत यांतील हिंदुबांधवां-

करितां तरी आपण हिंदुसंवटन करा. आपण सर्वांनीं एक होऊन विराट् स्वरूपाची प्रार्थना केली पाहिजे. प्राण गेला तरी धर्म सोडणार नाही अशी वृत्ति निर्माण करा. ”

डॉ मुंजे

[पुर्णे येथील भाषण]

“ गेल्या चार वर्षांत प्रेम व अहिंसा या तत्वावर हिंदु-मुसलमानांची एकी करण्याचा कसून प्रयत्न करण्यांत आला. प्रयत्नांची शिकस्त झाली. शेवटीं मुसलमानांचा अजूनहि स्वभाव कसा आहे याची पहिली ओळख दिल्लीच्या परिषदेमध्ये झाली. तेथे मुसलमानांच्याकडून असें सांगण्यांत आलें कीं, एकदा मुसलमान झालेला मनुष्य परत आपल्या धर्मांत गेला तर त्याला शिक्षा कोणती? तर त्याची कत्तल करावयाची. ही शिक्षा मोठ्या आढ्यतेनें, व मनाच्या निश्चयाने मुसलमानांच्या उदार पुढाऱ्यांनीं सांगितली.....कांग्रेसमध्ये इतके दिवस आम्ही ‘ हिंदी ’ या दृष्टीनें जात होतो; पण मुसलमान ही दृष्टि ठेवीत नाहीत. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, कोणताहि प्रश्न असो, ते लोक पहिल्यानें मुसलमानांच्या दृष्टाने त्याच्याकडे पहातात; आपणाहि त्यांना घालून दिलेला धडा गिरवून प्रत्येक प्रश्नाकडे हिंदूंच्या हिताच्या दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे. सहा महिन्यांत स्वराज्य व अस्पृश्यतानिवारण यांची सांगड घालण्यांत आली.....सहा महिन्यांत स्वराज्य व अस्पृश्यतानिवारण या हुलीपासून वाईट परिणाम निघेल असें सकृद्दर्शनीं कोणासहि वाटलें नाही, पण हिंदुसभेच्या दृष्टीनें याचा विचार केला म्हणजे आपल्या ध्यानांत येईल कीं, यामुळे आपलें नुकसान झालें. सहा महिन्यांत स्वराज्याची कल्पना निघाल्याबरोबर मुसलमानांचे असे जोराचे प्रयत्न सुरू झाले कीं, इतक्या अवधीत सात कोटींचे चवदा कोटी मुसलमान होतील कसे ? जगांतील ख्रिश्चन व मुसलमान स्पर्धेनें आपल्या समाजावर हल्ले करीत आहेत, तेव्हां आतां आपण अस्पृश्यतानिवार-

णाचा प्रश्न जितका लवकर सोडवाल तितकें चांगलें. आपल्या मनांत असो वा नसो, आपण या बाबतींत दुर्लक्ष्य केलें तर सात कोटीचे चवदा कोटी मुसलमान होतील याचा विचार करा.....मिशा वर करून मर्दुमकीनें हिंदुसमाज जिवंत रहावा असें वाटत असेल तर हिंदुसंघटन करा. गोमेला हजार पाय असतात वेळेला तिचा एकेक पाय तुटला गेला तरी तिला कांहीं वाटत नाही. परंतु दररोज किंवा दर महिन्याला त्या गोमेचा जर एकेक पाय तुटूं लागला, तर सर्व पाय तुटल्यावर ती गोम जिवंत राहणें शक्य आहे का ? तशी आपल्या हिंदुसमाजाची स्थिति होईल. तेव्हा या दृष्टीनें विचार करून आपण शुद्धी व हिंदुसंघटन करा.'१

लाला लजपतराय

[मद्रास येथील भाषण]

“ हिंदूंनीं संघटना केली पाहिजे. स्वतंत्र तरी व्हावयाचें, नाही तर मरावयाचें, असाच आम्हीं निश्चय केला पाहिजे. निरनिराळ्या तऱ्हेच्या संस्कृती आल्या व गेल्या. कित्येक राष्ट्रे उदयास आली व नाश पावली व युगेच्या युगेहि मागे पडली आहेत. परंतु हिंदु व जसेच्या तसेच शाबूत राहिले आहे आणि राहिलेहि पाहिजे. महाराणा प्रतापसिंह, गुरु गोविंदसिंह, श्री शिवाजीमहाराज यांसारखे महान् वीर पुरुष जिच्या रक्षणार्थ तिच्या कुसव्यांत जन्म घेत आहेत, श्रीसमर्थ रामदासांसारखे कर्णधार जिला लाभत आहेत, जिनें हजारों पराक्रमी योद्ध्यांना, शेंकडो महात्म्यांना, सहस्रावाघे हुतात्म्यांना ज्या राष्ट्रांनीं-ज्या जातींनीं जन्म दिला त्या राष्ट्रांनें भविष्यकालीन उत्कर्षाविषयी निराशा बाळगण्याचें कारण नाही. केवळ जागृत होऊन प्रयत्नशील राहून आपण आपणाला सुसंघटित केलेंच पाहिजे. तद्भावीं मात्र महान् संकट पुढें ओढवेल म्हणून हिंदुसंघटना करा व आपल्या जातीला-राष्ट्राला संकटमुक्त करून वैभवोन्मुख करा. ”

बाबू अरविंद घोष

देशभक्त लाला लजपतराय हे पांढेचरीला बाबू अरविंदांच्या भेटीला गेले होते. तेथे त्यांच्या लालाजीशी झालेल्या भाषणाची माहिती वर्तमान-पत्रकारांच्या बातमीदाराला देतेवेळी लालाजींनी अरविंदबाबूंचे हिंदुसंघटनासंबंधी बाबूजींच्याच शब्दांत सांगितलेले मत येणेप्रमाणे आहे.

बाबू अरविंद म्हणतात:—“ हिंदुसमाज सुसंघटित व जोमदार तुम्हाला केलाच पाहिजे, हिंदुमुसलमान या दोघानाहि हिंदुस्थानांतच राहावयाचे असल्यामुळे दोघांत वैरभाव उत्पन्न न होईल इतकी मात्र शक्यतोवर खबरदारी घ्या. ” राजकीय बाबतीत सरकारची जेथे जेथे शक्ति सांठवली असेल ती ती सर्व स्थळे हस्तगत करून त्याचा राष्ट्रहिताला उपयोग करून घ्यावा असे त्यांचे मत दिसले.

अरण्यांत लहान लहान दगड गोटे पडलेले असतात. त्यांना अस्तित्व आहे हें खरे, परंतु त्यांना महत्त्व नाही. जाणारे येणारे प्रवासी येतां जातांना त्यावर पाय देऊन येतात जातात; कदाचित् एखादा घोडा रस्त्यांत चालतांना थोडा मोठा असल्यामुळे त्रास देणारा मासतांच त्यांच्याकडून ठोकरला जातो. थंडी, वारा, ऊन यांच्या परिणामांचा त्यांच्यावर सारा होत असतो आणि तो ते निमूटपणे सहन करीत आपले दीनवाणे अस्तित्व कंठीत असतात. प्रकाशित दिवसांत अथवा अंधकारमय रात्रीत ते एकाच निस्सहाय, सामर्थ्यहीन व परस्पराजवळ असतांना सुद्धा परस्पर मेलनाविरहीत व म्हणूनच दुर्बल स्थितीत परिस्थितीचा अत्याचार सहन करीत सर्वजनतिरस्कृतावस्थेत पडलेले असतात.

परंतु हेच विखुरलेले व विसंघटित दगड जेव्हां एका विशेष क्रमाने व प्रकाराने एकत्र केले जाऊन संघटित व विशिष्ट रचनायुक्त बनतात त्या वेळी त्या त्या रचनाविशेषाने त्यांच्या भिंती, तट, किल्ले, गांव, नगर, महाल, वाडे, राजवाडे इत्यादि विविधरूपाने ते नटतात. त्यांच्या त्या पूर्वीच्या मूल्यहीन स्थितीशी त्यांच्या या रचनाप्रकारानुरूप कमी जास्त

सामर्थ्याच्या, मोलाच्या व सौंदर्याच्या स्वरूपाशी तुलना केली तर केवढें महदंतर दिसून येतें. त्या क्षुद्र स्थितीतल्या दगडांना ती ठोकळून पुढें जाणारी मनुष्यजाति त्याच निर्जीव दगडांच्या विविध रचनांच्या प्रकारांना पाहून कांहीं ठिकाणी साश्चर्यता प्रकट करते, कोठें त्यांच्या सौंदर्यावर लुब्ध होऊन जाते, कोठें त्यांच्या मूल्याचें मोजमाप करतां करतां कुंठित होते, तर कोठें त्यांच्याच—जे एकवार ठोकरण्याइतके क्षुद्र वाटले त्यांच्याच—संघटित सामर्थ्याच्या आश्रयाला जाऊन स्वतःचें संरक्षण करून घेण्याकरितां आतुर होते. आणि हें अकल्पनीय सामर्थ्य त्याच निर्जीव व तुच्छ दगडाधोऱ्यांत कशानें आलें असल तर तें एका संघटनानेच. निर्जीव, तुच्छ दगडगोट्यांचें जर संघटनाच्या जीवनदायी मात्रेनें इतकें माहात्म्य वाढलें, तर सजीव, बुद्धिबलयुक्त करणी केल्यास नारायणत्व प्राप्त करून घेण्याचें सामर्थ्य ज्याच्यांत आहे असा मनुष्य संघटनाच्या त्रैलोक्य-चिंतामणीचा जर आश्रय करील तर आपलें किती तरी कल्याण करून घेण्यास समर्थ होईल.

जगांतील आज समर्थ व कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्ति असलेल्या प्रबल राष्ट्रांकडे पाहिलें तरी हेंच संघटनासामर्थ्य त्यांच्या सांप्रतच्या महत्तमतेची गुरुकिल्ली आहे असें दिसून येईल. यूरोपांतील थोड्याशा शतकांपूर्वी अंगाला रंग लावून नागवे उघडे फिरणारे इंग्लिश लोक आपल्या संघटनासामर्थ्याच्या—सामाजिक, बौद्धिक, व्यापारी, राजकीय इत्यादि संघटनासामर्थ्याच्या—बलावर आज जगामध्यें अग्रगण्य होऊन राहिले आहेत. पददलित जातीनें आपला घुनरुद्धार याच संघटनेच्या जोरावर करून घेतला, परतंत्र राष्ट्रांनीं याच संघटनादेवतेच्या प्रसादानें आपली स्वातंत्र्य-श्री परत मिळविली, ज्या ज्या जातींना, समाजांना, धर्मांना जगामध्यें घोवयात आलेलें आपापलें अस्तित्व पुनः निर्भय व उत्कर्षयुक्त करावयाचें होतें त्यांनीं त्यांनीं या संघटनाशक्तीची उपासना करून आपला उद्धार करून घेतला असेंच इतिहासांत आढळून येईल. भूतकाल हाच घडा देतो, वर्तमानकाल हाच सिद्धांत पटवून देत आहे व भविष्यकाल हाच अनुभव आणून देईल. या नियमाला अपवाद नाही. विसंघटित, अलग अलग, स्वार्थमग्न व सजातीय स्वत्वद्रोहाच्या शेणांतच बुजबुजणाऱ्या कीट-

कमय आयुष्याचा अवलंब करणाऱ्याच्या जातीला वा समाजाला मृ.यूची प्राप्ति व सघटित, संबद्ध, अखिल जातिस्वार्थप्रेमी व स्वजातीय भक्ताने भूषित अशा देवसमान आयुष्याचा स्वीकार करणाऱ्या धन्यपुरुषांनी युक्त जाति वा समाज यांना अमरत्व-लाभ हा अबाधित सिद्धांत भूतकाल शिकवितो आहे, वर्तमानकाल प्रत्ययाला आणून देत आहे व भविष्यकाल सिद्ध करणार आहे.

ज्यांना पूर्व इतिहास नाही, ज्यांचे वय कांही शेकड्यांनीच मोजतई येणे शक्य आहे, जे रंग लावतांना, नागवे उघडे फिरतांना, कळपांकळपांनी आयुष्य कंठितांना पाहिलेले जगाला अगदी ताजेपणाने आठवत आहेत असे मनुष्यसमाजहि थोड्याशा कालावधीत आपले सामुदायिक शरीरबल व बुद्धिबल सुसंघटित करून जर जगावर अग्रगण्य होऊ शकतात तर ज्या जातीच्या इतिहासाचे पहिले पान जगाला सांपडत नाही, जिच्या संस्कृतीच्या, सामर्थ्याच्या, वैभवाच्या व महत्तमतेचे कालाचा आरंभ इतिहासाला माहित नाही, जिचे आयुष्य मोजण्यासाठी शतकांचे मानदंड मोडून जातात व हजारांचे मानदंड तोकडे पडतात, ज्या जातीने जगांतील सर्व धर्मांना जीवन दिले, तिचे तत्वज्ञान जगांतील सर्व तत्वज्ञान्यांच्या तत्वज्ञानाला खाकोटीस मारूनहि ' अत्यतिष्ठतु दशांगुलं ' (सर्वांनी जे जे सांगितले ते सर्व सांगूनहि जे कोणी सांगितले नाही वा जे कोणालाहि सांगतां आले नाही तेहि सांगून टाकून इतरांना सांगावयाला अधिक कांहीच ठेवले नसून ते अतिस्त्रीमाव्यापी वा अनंतस्वरूपी) असे चकाकत आहे, जगांतील सर्व उच्च संस्कृतींची जी जन्मदात्री आहे; जिने अनेक राष्ट्रांचे जन्ममृत्यु पाहिले; जी अतिप्राचीन; जिचे पाय पातालाच्याहि अधःस्तलावर रोवलेले आहेत व जिचे डोके सात स्वर्गांच्याहि वर ब्रह्मप्रदेशी पोचलेले आहे; रामकृष्णादि दिव्यपुरुष आणि व्यासवाल्मिकादि महान् ऋषि जिच्या मुकुटाला दीप्तिमंत करीत आहेत; कर्णभीमार्जुनादिकांसारखे नरमाणि जिच्या कंठांतील कंठमाणि झालेले आहेत; धर्म-नल इत्यादि प्राचीनकालीन, अशोक-चंद्रगुप्त-समुद्रगुप्त इत्यादि मध्यकालीन सम्राटरत्ने जिच्या गळ्यांत रत्नहाराप्रमाणे शोभतात; पृथ्वीराज-राणा संग्रामसिंग-महाराणा प्रताप-छत्रपति शिवाजी,

राजा छत्रसाल यांच्यासारखे महान् प्रतापी पुरुष जेथें त्या जातीचें सिंहासन अढळ व अचल ठेवण्यासाठीं सिद्ध होतात; वीर वैरागी-गुरु गोविंदसिंह-छत्रपति संभाजी असल्या असल्या शात व अशात अशा अशा दिव्य हुतात्म्यांनीं जिच्या मानरक्षणार्थ आपल्या प्राणांचे बळी देऊन जिच्या जांवाचा शत्रूनासुद्धां धाक बसविला; ज्यांच्या दिव्य व महान् तत्वग्राही बुद्धिमत्तेच्या तेजस्वितेकडे पादतांच जगांतील तत्वज्ञांच्या बुद्धिमत्तेची दृष्टि दिपून जावी असे अद्वितीय श्रीशंकराचार्यासारखे जिचे तत्ववेत्ते अनादिकालापासून सर्व जगाला तत्वज्ञानाचा प्रकाश देत आहेत, अलौकिक प्रेमानें आर्द्र व दैवी दयामयतेनें मूर्तिमंत दयेलाहि लाजविणाऱ्या ज्यांच्या हृदयानें आत्मवत् सर्व भूतें जाणून जगांतील अखिल मानवजातीलाच नव्हे तर यच्चयावत् प्राणिमात्राला आलिंगन देण्याकरितां आपले बाहू उभारवे असे अतुल प्रेममय व अलौकिक दयाशील महात्मा गौतमबुद्ध-जैनाचार्य महावीर इत्यादि महात्मे जिच्या कुसव्यांत उत्पन्न होऊन हिंदु जातीचें हृदय विश्वव्यापी प्रेमरसानें कसें ओथंबलेलें व म्हणून सत्वगुणोत्कर्षानें कसें विभूषित झालेलें आहे हें सिद्ध केलें; आणि जी स्वतः असल्या दिव्य विभूति, महान् ऋषि, पराक्रमी वीर, तेजस्वी हुतात्मे, दीदीप्यमान् तत्ववेत्ते व प्रेममय महात्मे प्रसवते व जी सर्व शास्त्रांची जननी, कलाकौशल्यांची खाण अशी ही सनातन, दिव्य वीरप्रसवा हिंदु जाति वर्तमानकाली आपत्तिग्रस्त व सकटग्रस्त होण्याला संघटनाशक्तीचा तिच्या संतर्तीला पडलेला विसरच कारणीभूत झालेला आहे, त्या ह्या विमल हिंदु जातीच्या कुसव्यांत जन्म घेतलेल्या भाग्यवान् हिंदूनां ! सर्वजातिसंजीविनी

संघटनाशक्तीची

उपासना करून केवल संघटित व्हा ! संघटित होण्याचा अवकाश, कीं त्या शक्तीच्या प्रसादानें तुम्हीं आपली माता हिंदुजाति पूर्वकालापेक्षांहि अधिक वैभवानें युक्त, प्रभावशाली व सर्वसमर्थतेच्या प्रचंड दीप्तीनें दीदीप्यमान् करूं शकाल. वंदेमातरम् !

एक हुतात्मा.

गणेश महादेव आणि कंपनी,

६२१ गिरगांव रोड-मुंबई

यांची आजकालची पुस्तके.

निवडक लेखः—(ले.-श्री. नारायण गोविंद चापेकर, बी. ए. एल् एल्. बी. फर्स्टक्लास स. जज्ज् ठाणें.) विविध ज्ञानविस्तार, धर्मजागृति, विश्ववृत्त वगैरे भारदस्त मासिकांच्या वाचकांना श्री. चापेकर यांच्या लेखांचा परिचय आहे. वेगवेगळ्या महत्वाच्या विषयांवर त्यांचे अनेक लेख आजवर प्रसिद्ध झालेले आहेत; त्यांपैकी विशेष महत्वाचे व टिकाऊ स्वरूपाचे लेख या पुस्तकांत संकलित केलेले आहेत.

‘ वैदिक धर्म ’ (लेखांक चार) ‘ रामायण ’ ‘ ऐतरेय ब्राह्मण, ’ ‘ संतांची कामगिरी ’ वगैरे लेख धार्मिक प्रवृत्तीच्या वाचकांच्या ज्ञानांत भर टाकतील; तर ‘ मराठी मासिकें ’ ‘ मराठी भाषेवरील सावट ’ वगैरे लेखांमध्ये महाराष्ट्र भाषेचा अभ्यास करणारांना महत्वाची माहिती मिळेल. हिंदुस्थानची चलनपद्धती हा विषय फार महत्वाचा व अत्यंत गुंतागुंतीचा आहे; या विषयावर प्रस्तुत संग्रहामध्ये सहा लेख घातले आहेत. चलन-पद्धतीच्या गुंतागुंतीत गुरफटून गेलेल्या वाचकांची या लेखांमुळे बरीच सोडवणूक होईल. विशिष्ट विषयांचा अभ्यास करणारांना हे लेख बोधप्रद वाटतील त्याचप्रमाणे सामान्य वाचकांचे चित्त आकर्षित करून घेतील असेहि लेख या संग्रहांत घातले आहेत. एकूण प्रौढ विद्यार्थ्यांना या लेखांमध्ये शास्त्रशुद्ध माहितीचे आगरच सांपडेल यांत शंका नाही.

शाळांमधून विषय शिकवीत असतांना विद्यार्थी अनेक प्रश्न उपस्थित करतात व प्रौढ विद्यार्थ्यांचे पुढेहि अनेक शंका उम्या राहतात; त्यांच्या शंकानिरसनासाठीं अशीं पुस्तके शाळांच्या ग्रंथसंग्रहामध्ये त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वाचनालयांमध्येहि असणे अत्यंत अवश्य आहे. पृ सं. ४२५, कापडी बांधणी किं. २॥ रु.

गोमांतकः—(कवि—“महाराष्ट्रभाट ”) मराठ्यांच्या इतिहासांत पानिपतच्या रणसंग्रामाइतका हृदयस्पर्शी भाग नाही. हिंदुस्थानांत हिंदवी साम्राज्य स्थापन करणें ही मराठ्यांची राजकीय व धार्मिक महत्वाकांक्षा होती. धार्मिक व राजकीय जुलुमानें गांजून गेलेल्या मराठ्यांच्या हृदयांत ‘ हर हर महादेव ’ चा धर्म उद्भूत झाला. महाराष्ट्रांतल्या लोकांनीं एकजूट होऊन मुसलमानांचा जुलूम उलथून पाडला पण गोमांतकांतिल हिंदूवर धार्मिक जबरदस्तीचा जो कहर गुदरला त्यापुढें मुसलमानांचा जुलूम कांहींच नाही असें म्हणावें लागतें.

गोमांतकांतिल जुलूम जबरदस्तीला बळी पडलेल्या एका हिंदी कुटुंबाची करुण कहाणी या काव्यांत ग्रथित केलेली आहे. काव्याचा आरंभ अत्यंत करुण रसांत होऊन त्याचा परिपोष वीर रसांत होत गेलेला आहे. गोमांतकांत निर्माण झालेल्या एका हिन्दी वीराला भवितव्यतेच्या प्रवाहांत देशोदेशीं भटकावें लागतें व शेवटीं तो अटक पानिपतच्या रणसंग्रामांत प्रसिद्धीस येऊन अमर होतो असा ह्या काव्याचा कथाभाग आहे.

पानिपतच्या रणसंग्रामावर ‘ महाराष्ट्रभाट ’ हें एक महाकाव्य लिहीत आहेत; ‘गोमांतक’ हा त्या काव्यांतिल एक भाग आहे, असें असलें तरी हा भाग कथानकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण आहे. अगदीं वृत्तापासून काव्य लेखनाची पद्धति नवी असल्यानें गोमांतक हें काव्य महाराष्ट्रसरस्वतीलाहि वेगळी दिशा लावण्याइतकें सामर्थ्याचें आहे. सुंदर कापडी बांधणी, किं. २ रु.

माधवानुजः—(ले.-कै. डॉ. का. ह. मोडक, कल्याण.) दहा-बारावर्षांपूर्वीच्या वेगवेगळ्या मासिकांच्या व वृत्तपत्रांच्या फायली चाळून त्यांमधील कविता वाचावयाची सोय असलेली ग्रंथसंग्रहालये व इतका उद्योग अंगीं असणारे वाचक दुर्मिळ असल्यामुळे आजच्या पिढीला माधवानुजांचें नांव फारसें माहीत नाही. माधवानुजांचे समकालीन श्री. केशवसुत, रे. टिळक इत्यादि कवींची कविता संकलितरूपांत प्रसिद्ध झाल्यामुळे आज वाचकांच्या डोळ्यासमोर आहे. श्री. माधवानुजांची कविता अशाच महत्वाची असल्यामुळे, ती कवींचे चिरंजीवांकडून संपादित करवून घेऊन मुद्दाम छापिली आहे.

गेल्या दहा बारा वर्षांत मराठी कवितेला नवें वळण लागलें आहे. त्यापूर्वीची कविता बालबोध वळणाची, विनयवती व जीवाला समाधान देणारी होती. हल्लींची कविता उत्तान व उच्छृंखल असून तिजमुळें मनांतील विकार मात्र जागृत होतात. हा फरक कोणासहि नाकबूल करतां यावयाचा नाही. माधवानुजांची कविता जुन्या बालबोध वळणाची आहे. त्यांची भाषा सरळ असून अर्थबोध सहज होतो. हल्लींच्या कवींची कविता मात्र वाचावी, त्यांच्या चरित्राकडे पाहूं नये असाच प्रकार बहुधा असतो. उच्छृंखल तरुणांनीं तशाच तरुणांसाठीं लिहिलेले उत्तान प्रलाप असें त्यांच्या कवितांचें वर्णन करावें लागेल. पण श्री. माधवानुजांचे बाबतींत असा प्रकार नाही. प्रस्तावनाकारांनीं म्हटल्याप्रमाणें श्री. माधवानुज हे कवितेपेक्षां चांगले होते. त्यांनीं आपली कविता सभ्य कुटुंबांसाठीं लिहिलेली असल्यामुळें ती वाचतांना, ऐकतांना व समजावून देतांना कोणासहि शरम वाटणार नाही.

शाळांमधून विद्यार्थ्यांना कविता शिकवितांना येणारी मुख्य अडचण म्हणजे विषय शृंगारिक असल्यास त्याची फोड कशी करावयाची ही होय; पण प्रस्तुत पुस्तकांतील उतारे शिकवितांना अशी अडचण उपस्थित होणें शक्य नाही, म्हणून प्रत्येक शाळेच्या ग्रंथसंग्रहालयांत 'माधवानुज' ठेवणें अत्यंत जरूर आहे; माधवानुजांच्या कवितेचा हा गुण जाणूनच शाळाखात्यानें त्यांच्या कांहीं स्फुट कविता मराठी क्रमिक पुस्तकांमध्ये घातल्या आहेत. त्याचप्रमाणें धरोधर हा ग्रंथ अत्यंत प्रेमानें व आदरानें वाचण्यांत येणार असल्यामुळें प्रत्येक लायब्ररीमध्येहि या पुस्तकाची प्रत ठेवणें अत्यंत अवश्य आहे.

महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित सभ्य कुटुंबांमध्येच व ठिकठिकाणच्या सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये अशा वाङ्मयाचा प्रसार होणार आहे हें जाणून आणि बडिलांनीं मुलांना, भाऊबहिणींनीं व मित्रांनीं एकमेकांना नजर करावें अशा प्रतीचें हें पुस्तक आहे अशी आमची खात्री असल्याकारणानें आम्ही या पुस्तकाची छपाई व बांधणी उच्च दर्जाची केलेली आहे. कापडी व सोनेरी बांधणी, अँटिक कागद, सुवाच्य व मोठा टाइटल, चित्रित मुखपृष्ठ, माधवानुजांचें चित्र व हस्तलेख यामुळें पुस्तक अरसिकालाहि संग्रह्य वाटेल यांत शंका नाही. कवीचें चरित्र त्यांच्याच चिरंजीवांनीं लिहिलेलें पुस्तकास जोडलें आहे. पृष्ठें २७५ किं. २ रु.

वीर वैरागी:—(भाषांतरकार—दे. भ. गणेश दामोदर सावरकर.) मराठे, रजपूत व शीख या तीन जातींनी आपल्या मर्दुमकीच्या जोरावर हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अढळ स्थान मिळविले आहे. मुसलमानी सत्तेबरोबर झालेला शिखांचा लढा अत्यंत त्यागमय व हृदयस्पर्शी आहे. या इतिहासांतील एक प्रमुख नेता, वीर वैरागी याचे चरित्र

पंजाबचे प्रख्यात दे. भ. प्रो. भाई परमानंद, एम्. ए.

यांनी हिंदी भाषेत लिहिले आहे. मूलतः उज्वल असलेला हा विषय भाई साहेबांनी अत्यंत जिद्दाळ्याने सजविला आहे. अशा या ग्रंथाचे भाषांतर केलेले असल्यामुळे ते किती श्रेष्ठ दर्जाचे वठले असेल हे निराळे सांगणे नकोच. शिवाय या पुस्तकास,

दे. भ. ब. विनायकराव सावरकर.

यांची ताजी मूळ कविता—‘ अमरमृत ’—ही जोडलेली आहे. चौदा वर्षांच्या घोर शिक्षेनंतर व तपश्चर्येनंतर सावरकरबाबूंची महाराष्ट्रसरस्वतीस ही पहिलीच सलामी आहे. तीन हद्दपार देशभक्तांच्या लेखणीचा हा त्रिवेणी संगम या ग्रंथांत झालेला असल्यामुळे हा ग्रंथ हस्तगत करून घ्यावयाची त्वरा करावी. किंमत फक्त १ रुपया.

कुठे:—(लेखिका—सौ. कमळाबाई सोहनी.) सामाजिक कादंबऱ्या लिहिण्याची दिशा जवळ जवळ ठरून गेलेली असल्यामुळे आज प्रसिद्ध होणाऱ्या बहुतेक सर्व कादंबऱ्या एकाच ठराव्या निघतात आणि म्हणून त्या अगदी नीरस वाटतात. या कादंबरीत लेखिकेने नव्या लेखनपद्धतीचा पुरस्कार केलेला असल्यामुळे आरंभापासून शेवटपर्यंत वाचकाचे मन अगदी वेधून राहते. शिक्षण घेत असतांना तरुण कुमारिकांच्या चित्तांत उत्पन्न होणारे विचार व विकार पुरुषांना रंगविता येत नाहीत, मुलींच्या संभाषणाचा ओघ, त्यांचे मनोविकार, त्यांची ध्येये वगैरे विषय रंगविण्यांत लेखिकेने आपल्या कौशल्याची कमाल केली आहे.

दोनतीन वर्षांपूर्वी मासिक मनोरंजनांत प्रस्तुत लेखिकेची ‘संधिप्रकाश’ ही कादंबरी प्रसिद्ध होत असतांनाच अत्यंत लोकप्रिय झाली होती. लेखिकेची ही कादंबरी पूर्वीपेक्षांहि अधिक सरस वठली आहे असा कित्येक साहित्य-स्नेहकांचा अभिप्राय पडल्यावरून ही कादंबरी निघत आहे. किंमत १ रु.

शृंगेरीची लक्ष्मी:—(ले.-प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू.) प्रो. भानू यांच्या तात्विक व ऐतिहासिक ग्रंथांच्या लोकप्रियतेची साक्ष सर्वांना पटलेली आहेच. प्रोफेसर साहेबांनी लिहिलेली पहिली ऐतिहासिक कादंबरी महाराष्ट्रापुढें मांडण्याची संधि आम्हांला लाभली आहे

‘ शृंगेरीची लक्ष्मी ’ ही नाना फडणवीसांच्या काळांतील रहस्यपूर्ण कथा आहे. शृंगेरीच्या मठाच्या संरक्षणासाठी नायिकेने केलेल्या कारस्थानांची हकीकत अत्यंत मनोवेधक आहे. मुख्य कथेच्या ओघांतच लेखकानें पेशवाईतील समाजस्थितीहि कौशल्याने रंगविली आहे.

प्रोफेसर साहेबांच्या नव्या कादंबरीची ही बातमी ऐकतांच महाराष्ट्र वाचक मोठ्या उत्सुकतेने पुस्तकाची मागणी करतील अशी आमची खात्री आहे. किंमत २ रु.

सं. सैतानी संक्रांत:—(लेखक—विनायक रामचंद्र चौगुले.) राजा हा परमेश्वराचा प्रतिनिधि आहे ही भावना हृदयांत भिनलेली असल्यामुळे राजनिष्ठा हा प्रजेचा महत्वाचा गुण होय अशीच सर्वांची ठाम समजूत असते. ह्या भावनेच्या अस्तित्वामुळेच राजांना जणू काय स्वैरपणाचा सनदशीर हक्कच प्राप्त होतो ! सुखामागें लागलेल्या मनुष्याच्या लालसेला मर्यादा नसत; त्याचप्रमाणें राजाला एकदां जुलूम करावयाची चटक लागली कीं, ती निसर्गतःच अमर्याद होते. पण प्रजेच्या सहनशीलपणाला मर्यादा असते; स्वाभिमान व स्वसंरक्षण या भावनांचा राजनिष्ठेशीं विरोध उत्पन्न झाला कीं, त्या क्षणभंग्यांत नेहमीं प्रजेचाच विजय होतो यांत संदेह नाहीं. दुर्गुणी राजाविरुद्ध बंड उभारणें हा राजद्रोह राजाच्या प्रजाद्रोहानंतरच उत्पन्न होतो. कठिण प्रसंगीं प्रजेला आपल्या पित्याविरुद्ध, राजाविरुद्ध बंड पुकारावें लागतें. त्याचप्रमाणें कधीं कधीं सद्गर्तनी पुत्रालाहि आपल्या दुर्गुणी पित्याविरुद्ध बंड उभारावें लागतें. राजनिष्ठा व स्वाभिमान आणि पितृभक्ति व सत्यानिष्ठा यांमध्ये उत्पन्न होणारा हा विरोध श्री. चौगुले यांनी या नाटकांत अत्यंत कुशलतेने रंगविला आहे. मनोहर स्त्री संगीत नाटक मंडळीचे या नाटकाचे प्रशस्वी प्रयोग जागोजाग सुरू आहेत. रसिक वाचकांनीं हें मनोहर नाटक आचायास विसरूं नये. ७ फोटोसह. किं. १ रु.

स्वराज्याचा श्रीगणेशाः—(इ. स. १६४६ ते १६४८ लेखक—श्री. नाथमाधव.) शिवाजी राजांनी तोरणा किल्यावर स्वराज्याचें तोरण लावलें व तेथें सांपडलेल्या खजिन्याच्या जोरावर दुसऱ्या किल्यांचें काम सुरू करून स्वातंत्र्याचा पाया घातला. तो सर्व वृत्तांत या कादंबरींत अत्यंत हृदयंगम रीतीनें रंगविला आहे. परस्त्रीला मातेसमान मानणाऱ्या महा-राजांनीं सुभेदाराच्या लावण्यसंपन्न व तरुण सुनेला वस्त्रालंकार देऊन परत पाठविलें—हा अंतःकरण उचंबळविणारा प्रसंग या कादंबरींत आला आहे. बजाजी निंवाळकर मुसलमान झाला होता त्याला हिंदू धर्मांत परत घेऊन राजांनीं स्वराज्य व स्वधर्म यांचें निकटवर्तित्व किती उत्कृष्ट रीतीनें व सप्रमाण सिद्ध केलें, तें या कादंबरींत मनोहर शब्दांत रंगविलें आहे. दुज्यम कथानकहि अत्यंत चित्तवेधक आहे. किं. २। रुपये.

स्वराज्याची घटनाः—(इ. स. १६४८ ते १६६२ ले.—श्री. नाथमाधव.) नुस्तें तोरण व तें तोरण ज्या वाड्याला अलंकृत करतें तो वाडा यांमध्ये जमीन अस्मानचा फरक आहे म्हणिलें तरी चालेल. केवळ घाड-साच्या जोरावर तोरणा किल्ला काबीज करण्यासारखीं कार्यें किती तरी सरदारांच्या हातून झालीं व त्यानंतरहि ते केवळ सरदारच राहिले. वाडा उभारावयाचें ठरल्यानंतर कांहीं उंचवटे खोदून टाकावे लागतात तर कांहीं खड्डे भरून काढावे लागतात. स्वराज्य संस्थापनेचेंहि असेंच आहे. शिवाजी राजांना स्वराज्य उभारावयाचें होतें, त्यांना स्वतःसाठीं टोलेजंग इमारत बांधावयाची नव्हती आणि म्हणूनच त्यांचे कार्यांत अधिक विघ्न उभी राहिली ! पण हवी ती व हवी तितकी संकटे उभी राहिली तरी ती उघळून देउन आपण स्वराज्य मिळवणारच हें राजांनीं या काळांत सिद्ध केलें. राजद्रोहाच्या भीतीनें स्वराष्ट्राशीं द्रोह करण्यांत पातक नाही असें मानणारे लोक, त्याचप्रमाणें स्वहितापुढें स्वराज्याची मातवरी न दिसणारे अदूरदृष्टि लोक त्या काळींहि महाराष्ट्रांत होतेच. त्यांचा बीमोड केल्याशिवाय स्वराज्यवृक्ष फोंफावणार नाही हें शिवाजी राजांना ठाऊक होतें. विधायक कार्यांचे आरंभ होणारी घटना विघातक असते. जावळीकर मोऱ्यांचा वध, अफजुलखानाचा वध, बाजी घोरप-ड्याचा वध, मुघोळकराचा वध, वगैरे थरारून सोडणारे अनेक प्रसंग या कादंबरींत चटकदारपणें रेखाटले आहेत. किं. २। रुपये.

स्वराज्याची स्थापना:—(इ. स. १६६२ ते १६७४ ले.—श्री. नाथमाधव.) बारीक सारीक संकटांनीं न डगमगतां वीर पुरुष कार्यसिद्धीचा मार्ग तसाच आक्रमण करीत राहिला कीं त्याचा कस पाहण्याकरितां परमेश्वर त्याचेवर महान् संकटाचा घाला पाठवितो. शिवाजी राजांवर दक्षिणेतील बादशाहानीं पाठविलेले लहान मोठे सरदार फजीत पावून परत येत आहेत हें पाहून जगदीश्वर होऊं पाहणाऱ्या दिल्लीश्वरानें मिर्झा राजे जयसिंगांना दक्षिणेंत पाठवून राजांना कैद करून दिल्लींत आणलें. राजांनीं तुरुंगाची त्याचप्रमाणें शहाजादीच्या गोड शब्दांची बंधनें तोडून दक्षिणेंत परत येऊन स्वराज्याचा उद्योग पुन्हां अधिक जोमानें हातीं घेतला. हें हृदयंगम कथानक या कादंबरींत सजविण्यांत आलें आहे. पुण्यांतील शाइस्तेखानावरील हल्ला, सुरतची लूट, गड आला पण सिंह गेला, छत्रसालाची भेट वगैरे मनोवेधक प्रसंग या कादंबरींत आले आहेत. अस्तनीतल्या निखान्यांचा महाराष्ट्रास शापच आहे ! आणि या शापाचें प्रत्यंतर राजांना आलेलें दाखविलेलें असल्यामुळें तर या कथानकाला विशेषच रंग चढला आहे, किं. २। रुपये.

स्वराज्याचा कारभार:—(इ. स. १६७४ ते १६८० ले.—श्री. नाथमाधव) राज्याभिषेकानंतर शिवाजीमहाराजांनीं राज्यव्यवस्थेचें काम हातीं घेतलें. त्यावेळीं महाराजांनीं जी मांडणी केली त्याच पद्धतीनें मराठेशाहाची कारभार चालला. कालमानाप्रमाणें व राज्यविस्ताराबरोबर त्यामध्ये फरक करावे लागले हें खरें; पण त्या नियमाबद्दल ढिलाई झाली तेव्हांच मराठेशाहीची घडी विस्कटली हीं तत्वे कोणतीं तें इतिहासकारांनीं नमूद केलें आहे. पण तींच तत्वे कशीं व कां अमलांत आणलीं व त्यांचे फायदे काय झाले हे विशिष्ट प्रसंग आधाराला घेऊन लेखकानें स्पष्ट करून दाखविलें आहे. त्यावेळीं युवराज असलेल्या संभाजीचे तारुण्यांतील चाळे दिसू लागले होते. त्याच्या अमदानींत महाराष्ट्रावर केवढें संकट येणार आहे याची प्रस्तावनाच जणू काय या कादंबरींत आलेली आहे. शिवाजी राजांचा काळ होईपर्यंतचा मजकूर आलेला असल्यामुळें ही कादंबरी हृदयस्पर्शी झाली आहे. किं. २। रुपये.

स्वराज्यावरील संकटः—(इ. स. १६८० ते १६८९ ले.—श्री. नाथमाधव.) संभाजी राजांच्या कारकीर्दीचा हृदयद्रावक वृत्तांत या कादंबरीत आला आहे. नुकत्याच स्थापन झालेल्या स्वराज्याच्या गादीवर असला राजा आल्यामुळे महाराष्ट्राची कशी धूळधाण उडाली हे लेखकाने कुशलतेने दाखविले आहे. मदिरेच्या निशेत गुंग होऊन नाचरंगाच्या आधीन झाल्यामुळे संभाजीच्या निधड्या शौर्याचा महाराष्ट्राला मुळीच उपयोग झाला नाही. स्वराज्याच्या गादीवर येणाऱ्या राजावर केवढी मोठी जबाबदारी असते व त्या पदासाठी सर्व सुखांचा होम करणे किती जरूर आहे हे संभाजीच्या कारकीर्दीवरून स्पष्ट झाले. शिवाजी राजांच्या कारभारामुळे महाराष्ट्रांत स्वामिनिष्ठा कळसाला पोंचली होती; संभाजीच्या क्रूरपणाच्या कसोटीला ही स्वामिनिष्ठा कसदार ठरली तेव्हांच राजाराम महाराजांच्या अमदानीत महाराष्ट्राला पुन्हा स्वराज्य प्राप्त झाले. या कादंबरीत स्वामिभक्तीचा कडेलोट त्याचप्रमाणे फितुरीचा कळस लेखकाने स्फूर्तिदायक व हृदयद्रावक रीतीने रंगविला आहे राजकुंवर, येसूबाई, खंडोबल्लाळ, सूर्याजी पिसाळ, कलुषा कबजी वगैरे पात्रांचे वैशिष्ट्य दाखविण्याकरिता लेखकाने सुंदर प्रसंगांची कुशलतेने योजना केली आहे. किं. २। रुपये,

जोसेफ मॅझिनीः—(लेखक—श्री. स. आ. जोगळेकर बी. ए. प्रस्तावना लेखक—दे. म. न. चिं. केळकर.) मॅझिनी, गॅरिबोल्डी, काव्हर व व्हिक्टर इम्युएल या चौघांच्या कार्यामुळे गेल्या शतकांत इटलीची परक्यांच्या दास्यांतून सुटका झाली. इटलीच्या स्वातंत्र्यसाधने संपूर्ण श्रेय सर्वस्वी एकाच व्यक्तीला देता येणे शक्य नाही हे उघड आहे. पण पारतंत्र्यांतहि सुख मानणाऱ्या इटलीच्या हृदयांत मॅझिनीने स्वातंत्र्याची चैतन्यपूर्ण चळवळ जागृत करून स्वातंत्र्याला पात्र बनवत अशी मनोभूमिका इटलीमध्ये मॅझिनीनेच तयार केली. स्वातंत्र्याचे व्रत घेतलेल्या मॅझिनीला राज्यकर्त्यांच्या कृपेने हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या पण ज्या गोष्टी इटलीला प्राप्त होतील अशी तरुण मॅझिनीला कल्पनाही त्याहाली नाही। च गोष्टी सिद्ध झालेल्या पाहण्याचे भाग्य त्याला लाभले. म्हणूनच मॅझिनीचे चरित्र जितके स्फूर्तिदायक तितकेच हृदयद्रावक आहे. मॅझिनीच्या आत्मचरित्रात्मक टीपांचे भाषांतर जागोजाग जोडलेले असल्या-

झुळें पुस्तकाची माधुरी अधिकच वाढली आहे. अनेक ग्रंथांचें अनेक वर्षे अध्ययन व मनन करून अंतःकरणपूर्वक लिहिलेल्या या चरित्राच्या उत्कृष्टतेची साक्ष महाराष्ट्रांतील अनेक विद्वानांनी दिलेली आहे. पृष्ठे ३२५. उत्कृष्ट निमकापडी बांधणी किं. फक्त २ रुपये.

मानवी कर्तव्ये:—(ले.—श्री. स. आ. जोगळेकर बी. ए. प्रस्तावना ले. डॉ. ना. दा. सावरकर.) इटालियन देशभक्त जोसेफ मॅझिनी याच्या 'Duties of Man' या निबंधसंग्रहाचें श्री. जोगळेकर यांचें हें भाषांतर अत्यंत सरस वठलें आहे. मॅझिनीचें सर्व तत्वज्ञान या निबंधांत ग्रथित झालें आहे. क्रांतिकारकांत मॅझिनी जसा अग्रगण्य तसेंच क्रांतिकारक वाङ्मयांत मानवी कर्तव्ये हें पुस्तकहि अग्रगण्यच होय. अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचा नागरिक असल्यामुळें मॅझिनीनें या निबंधांत नागरिकत्वाचें उत्कृष्ट विवेचन केलें आहे. प्रत्येक तरुणानें हें पुस्तक वाचावें आणि प्रत्येक कुटुंबांत तें वाचलें जावें. मॅझिनीचीं सात्विक व उज्ज्वल तत्वे आचरणांत आणणारे तरुण तयार होण्यास विद्यार्थीदशेतच हें पुस्तक अवश्य वाचलें जावें. पृष्ठे १२५ सुंदर कापडी बांधणी. किं. १ रुपया.

श्री एकनाथ चरित्र:—(ले.—श्री. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए.) संतांची परम पवित्र चरित्रें सर्वत्र लोक मोठ्या आवडीनें वाचतात. संसाराच्या रोजच्या अडचणींनीं गांगरलेल्या मनुष्याला अशीं चरित्रें वाचून समाधान प्राप्त होतें. अहंकार, मोह वगैरे रोज दृष्टीस पडणाऱ्या व्यावहारिक गोष्टींपासून हीं चरित्रें सर्वस्वी अलिप्त असल्यामुळें संतांच्या संगतींत मनुष्याच्या मनावर जमलेला मळ नाहीसा होतो. हा विषय मुळांतच अत्यंत मनोहर आहे. श्री. पांगारकरांच्या प्रेमळ व अधिकारी लेखणीतून निघाल्यामुळें हें चरित्र अत्यंत बहारीचें वठलें आहे. वारकऱ्यांची भाविकता; आधुनिक काव्य, चरित्रें व चर्चा यांच्या वाचनानें उत्पन्न होणारी सुशिक्षित रसिकता व ऐतिहासिक सत्यासत्याचा कांटेतोल विचार करणारी चिकित्सकता हे तीनहि गुण या चरित्रांत उत्कृष्ट रीतीनें प्रकट झालेले असल्यामुळें एकनाथ-चरित्रानें महाराष्ट्र वाङ्मयांत कायमचें स्थान मिळविलें आहे. नाथांचे पूर्वज, गुरू, जीवन-चरित्र त्यांचा गौरव वगैरे प्रकरणांमध्ये

चरित्राची मांडणी केलेली असून जागोजाग नाथांच्या प्रेमळ काव्यांतील उतारे सटीक दिलेले असल्यामुळे सदर चरित्र विद्यार्थ्यांना व साहित्य-भक्तांना अत्यंत महत्वाचे वाटेल यांत शंका नाही. अस्पृश्योद्धाराची सध्यांची चळवळ महाराष्ट्राला नवी नाही, एकनाथ हे खऱ्या जिह्वाळ्याचे अस्पृश्योद्धारकच होते याविषयी अत्यंत महत्वाच्या आख्यायिका चरित्रकारांनी दिल्या आहेत. एकंदरीत आबालवृद्धांना आणि सर्व दर्जांच्या व सर्व मतांच्या लोकांना आवडेल असा हा ग्रंथ असल्यामुळे तो घरोघर वाचला जावा अशी आमची खास शिफारस आहे. किं. १२ आणे.

भक्तिमणिमालाः—(लेखक—ह. भ. प. ल. रा. पांगारकर बी. ए.)
भागवत हा भक्तिप्रधान ग्रंथ सकल संतमान्य व अत्यंत लोकप्रिय आहे. भागवताचा घोष चालू असतो तेव्हां हजारों स्त्रीपुरुष श्रवणार्थ लोटतात. भक्तिप्रेमाची रहस्ये अमृतमधुरवाणीने प्रकट करणारा भागवताच्या जोडीचा दुसरा ग्रंथ नाही. भागवत हा ग्रंथ इतक्या योग्यतेचा आहे तरी त्याची ग्रंथसंख्या फार मोठी असल्यामुळे त्याचे पठण करणे भाविकांना फार जड जाते. म्हणून ह. भ. परायणांनी हा ग्रंथ भाविकांसाठी तयार केला आहे. “ भागवत महोदधीत बुडी मारल्यापासून जे दिव्यमणी नजरेंत भरले ते म्यां गोळा केले आहेत.” भागवतांतून निवडून काढलेल्या या सुभाषितांचे गोड व सोपे भाषांतर मूळ श्लोकांना जोडलेले असून शिवाय महाराष्ट्रीय साधुसंतांची वचने जागोजाग दिलेली असल्यामुळे मणिमाला अत्यंत मौल्यवान झाली आहे. सार्थ सुभाषितसंग्रह या दृष्टीने संस्कृतचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना व भक्तिप्रेमाने ओथंबलेल्या पवित्र वचनांचा संग्रह या दृष्टीने भाविकांना हा ग्रंथ अत्यंत उपयुक्त आहे यांत शंका नाही. किं १॥ रुपया.

अजिंक्य ताराः—(लेखक—‘ किलोस्कर खबर’चे सहसंपादक श्री. नायण हरी आपटे.) संभाजी राजांच्या कारकीर्दीत मराठेशाहीचे सिंहासन खिळखिळें झाले. मेराठशाहीला तेज, सामर्थ्य व दरारा ही पूर्ववत प्राप्त व्हावीत म्हणून राजा राम महाराजांच्या नेतृत्वाखाली मराठे वीरांनी मर्दुमकीची शिकस्त केली. रायगडावर शिवछत्रपतींनी राजधानी स्थापन केली त्यावेळी त्यांचे बरेचसे राज्य डोंगरी मुलुखांत होते. राजाराम महाराजांच्या

अमदानींत मराठ्यांचें राज्य पुन्हां मोकळ्या मैदानांत स्थापन होऊं लागलें होतें. नव्या राज्याला साजेशा सोईस्कर जागीं नवी राजधानी स्थापावी हा राजाराम महाराजांचा हेतू त्यांच्या निधनानंतर ताराबाईसाहेबांनीं सिद्धीस नेला. सातारचा किल्ला अजिंक्यतारा मराठ्यांनीं काबीज केल्यानंतर तेथेंच बालराजा शिवाजी यांचा राज्यारोहेण समारंभ झाला. अजिंक्यतारा काबीज-करण्याच्या कारस्थानाचा वृत्तांत या कादंबरींत रंगविण्यांत आला आहे. श्री. आपटे यांची भाषा साधी पण चटकदार असून कथानक मांडण्याची व रंगविण्याची त्यांची हातोटी अतिशय मार्मिक आहे. श्री. आपटे यांच्या सर्वच कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत—पण त्या सर्वांत अजिंक्य—तारा ही कादंबरी विशेष रंगली आहे आणि विषय ऐतिहासिक असल्यामुळे अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहे. ही या कादंबरीची दुसरी आवृत्ति आहे व तीहि संपत आलेली आहे ही एकच गोष्ट तिच्या गुणांची निदर्शक आहे. किं. १॥ रुपया.

ग्रेट ब्रिटनची शासनपद्धति:—(लेखक—श्री. रंगनाथ विष्णु लळित बी. ए. एल् एल्. बी. प्रस्तावनाकार.—रा. ब. चिंतामणराव वैद्य) दे. भ. वैद्य आपल्या प्रस्तावनेंत म्हणतात:—“जगतांतील राष्ट्रांच्या राज्यपद्धतींत इंग्लंडांतील शासनपद्धति श्रेष्ठ आहे; तिची तपशीलवार माहिती हल्लींच्या काळीं प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्यास असणें अवश्य आहे. श्री. लळित यांनीं केलेला हा ग्रंथ फारच उपयुक्त आहे.” सदरहू पुस्तक सोप्या भाषेंत लिहिलेलें असून मराठी वाचकांच्या सोयीसाठीं त्यांनीं नेहमींच्या परिचयांतील प्रतिशब्द वापरले आहेत. अमेरिकेचे प्रेसिडेंट ख्रिस्त-वासी. बुड्रो बुइल्सन यांच्या ग्रंथाच्या आधारानें हा ग्रंथ तयार केलेला असल्यामुळे त्यांतील माहिती साधार अशी आहे. इंदूरच्या मराठी साहित्योत्तेजक परिषदेनें सदरहू पुस्तकास बक्षिस दिलेलें असल्यामुळे त्याच्या उत्कृष्टपणाची दुसरी हमी द्यावयास नकोच. किंमत फक्त. दहा आणे.

निकोलाय लेनिन:—(लेखक—श्री. रा. गो. भिडे. प्रस्तावना लेखक—दे. भ. दा. वि. गोखले बी. ए. एल् एल् बी.) हल्लींचीं सर्व राष्ट्रे साम्राज्य व सत्ता यांच्या मार्गे लागली आहेत आणि सर्व

भांडवलवाले लोक कामकऱ्यांना गुलामगिरीत परत ढकलून पहात आहेत; अर्थात् साम्राज्यसत्ता व भांडवलशाही यांचे सहकार्य झाले असून हीन स्थितीतल्या लोकांना त्याच अवस्थेत डांबून ठेवण्यासाठी त्यांचे अटोकाट यत्न चालले आहेत. बोल्शेव्हिझम म्हणजेच कामकरी व गोरगरीब यांचा उद्धार; बोल्शेव्हिझमचे उच्चाटन करण्यासाठी जगांतील सर्व सत्ताधारी व भांडवलवाले एकजूट झालेले आहेत; त्यांची ही जूट उलथून टाकून गोरगरीबांची परस्परांच्या साहाय्यासाठी व उद्धारासाठी एकजूट निर्माण करण्यासाठी कार्ल मार्क्स व त्याच्या पंथांतील लोकांनी अभूतपूर्व चळवळ केली. युरोपियन राज्यांमध्ये सर्वांत अधिक अनयंत्रित सत्ता रशियन झारच्या हाती असल्यामुळे तेथेच ही चळवळ अत्यंत आवेशाने सुरू झाली व ती लेनीनने यशस्वी करून लोकशाही स्थापन केली. लेनिनच्या तोडीचा विद्वान व कार्यकर्ता पुरुष या शतकांत झालाच नाही असे म्हटले असता फारशी हरकत नाही.

श्री. भिडे यांनी हे चरित्र अत्यंत परिश्रमपूर्वक लिहिले आहे. बोल्शेव्हिझमची तत्वे कसकशी उत्क्रांत होत गेली हे त्यांनी रूसो, मार्क्स वगैरे समाजसत्तावाद्यांच्या तत्वांसह सुसंगतपणे दाखविले आहे. लेनीनच्या कार्याची मूलभूत तत्वे हि या ग्रंथात स्पष्ट करण्यांत आली आहेत. परिशिष्टांमध्ये रशियन लोकशाहीचा मूलभूत कायदा व संघटना दिलेली असल्यामुळे आधुनिक राजकारणाचा अभ्यास करणाऱ्यांना हे पुस्तक फार मनोरंजक व महत्वाचे वाटेल यांत शंका नाही. जगांतील सर्व चळवळींमध्ये प्रमुख अशा या चळवळीची माहिती मिळविणे आजच्या काळी अत्यंत अवश्य आहे. किंमत १२ आणे.

महात्मा गांधी चरित्रः—(लेखक—श्री. सीताकांत. प्रस्तावना लेखक—बं. सुकुंद रामराव जयकर. एम्. एल्. सी.) श्री. सीताकान्त यांचे लेख समजण्यास सोपे असून मोठे उत्साहदायक असतात. मूळांतच सात्विक प्रवृत्तीच्या लेखकाला महात्मा गांधींच्या चरित्रासारखा विषय मिळाल्यामुळे हा ग्रंथ किती सरळ वठला असेल हे वेगळे सांगणे न लगे. हे चरित्र केवळ भाविक अंधभक्तीने लिहिलेले

रसून त्यामध्ये महात्मार्जींच्या जीवनाची समतोल चर्चा केलेली आहे व त्यांच्या तत्वज्ञानाची उत्क्रांतिहि दाखविलेली आहे. वॅरिस्टर जयकर आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात की हेंच ह्या चरित्राचें वैशिष्ट्य आहे. महात्मार्जींना अंधभक्तांची उणीव नसल्यामुळे भाविक अनुयायांनी लिहिलेल्या चरित्रांमध्ये त्यांच्या जीवनाचें रहस्य व यशापयशाचें मर्म वाचकांच्या लक्षांत येत नाहीं. आज हिंदुस्थानांत महात्मार्जींच्या तोलाचा मनुष्य नाहीं; देशांतील राजकारणावर त्यांचें वजन अझूनहि पुष्कळ आहे; तेव्हां त्यांच्या चरित्राची माहिती असणें हिंदवासीयांना अवश्य आहे. किं. २। रुपये.

सं. नवजीवन:—(लेखक—श्री. कृ. ना. अस्नोडकर.) सामाजिक नाटके लिहिण्याचें काम फार महत्वाचें व जबाबदारीचें आहे; कारण सामाजिक जीवनाला उपयुक्त अशा तत्वांचें शिक्षण मनोरंजक रीतीनें हंसत खेळत जनतेला पटवून देणें फार अवघड आहे. हें काम श्री. अस्नोडकर यांनीं यशस्वी रीतीनें पार पाडलें आहे. समाजाला नेहमीं अनेक प्रकारचे रोग जडलेले असतात. अर्धवट शिक्षणामुळे स्वैरपणां अंगीं आलेल्या स्त्रिया सांधि व कुसंगाति यांची जोड मिळतांच वेफाम होतात; त्याच प्रमाणें समाजसेवक या बड्या नांवाखालीं लपणारे बदमाश लोक आपल्या नीच हेतूंच्या पूर्ततेसाठीं स्त्रियांच्या भावनाप्रधान मनोवृत्तीचा कसा फायदा घेतात व सुजनांच्या उदाहरणानें मन पुन्हां ताळयावर आलें म्हणजे उच्च मनोवृत्तीचे स्वार्थत्यागी खरेखुरे समाजसेवक कसे निर्माण होतात हें या नाटकांत श्री. अस्नोडकरांनीं हृदयंगम रीतीनें रंगविलें आहे. किंमत फक्त दहा आणे.

मराठी रियासत; मध्यविभाग ३. पानिपत प्रकरण:—(ले.—रियासतकार श्री. गो. स. सरदेसाई, बी. ए.) हा त्यांचा ग्रंथ आम्ही नुकताच प्रसिद्ध केला आहे. पानपताएवढी मोहीम मराठी असदानींत झाली नाहीं व पानपताएवढें अपयशहि मराठ्यांना आलें नाहीं. हा अंतःकरण उचंबळविणारा प्रसंग या ग्रंथांत सांगोपांग सांगितला आहे. मराठ्यांचे व शत्रूंचे सरदार अमूक अमूक

प्रकारचें वर्तन कां करते झाले, त्यांचीं कारणें पूर्व परिस्थितींत व त्यांच्या स्वभावघटनेंत किती होती याचाहि विचार लेखकानें केलेला आहे. रघुनाथरावाच्या उत्तरेकडील पहिल्या स्वारीपासून नानासाहेब पेशव्यांच्या मृत्यूपर्यंतचा इत्यंभूत वृत्तांत यांत आला आहे. शाहूकालीन प्रसिद्ध घराण्यांच्या हकीगती यांत दिल्या असून सदाशिवरावभाऊंचा उत्तरेकडील प्रवासमार्गाचा नकाशाहि जोडला आहे. आजवर उपलब्ध झालेल्या सर्व साधनांचा पूर्ण विचार करून श्री. सरदेसाई यांनीं हा अत्यंत महत्वाचा ग्रंथ निर्माण केला आहे. स्वदेशी इतिहासाचा अभिमान ज्यांच्या रोम-रोमांत भिनलेला आहे असे मराठे, लेखकाच्या श्रमाचें चीज करतील अशी आमची खात्री आहे.

ग्लेज कागद, पूर्ण कापडी व सोनेरी बांधणी किंमत फक्त २ रुपये.

ब्रिटिश रियासत; पूर्वार्धः—(ले.-श्री. गो. स. सरदेसाई.)

ह्या भागाची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर बरीच ऐतिहासिक माहिती नव्यानेच प्रकाशांत आली; त्याचप्रमाणें प्रथमावृत्तीवर झालेल्या टीका व आलेल्या सूचना या सर्व सामुग्रीचा उपयोग करून रियासतकारांनीं ही नवी आवृत्ति तयार केली आहे. हल्लींच्या दिवसांत विद्यार्थ्यांस व सामान्य वाचकांसहि ह्या विषयाचें ज्ञान असणें अत्यंत अवश्य आहे. आशिया व युरोप या दोन खंडांचा संबंध कसा आला व त्या संबंधाचें स्वरूप कसे उत्क्रांत होत गेलें, याचें ज्ञान करून घेणें हें प्रत्येक देशाभिमाना मनुष्याचें कर्तव्य आहे. व्यापारामुळेच हिंदुस्थानला सुवर्णभूमी हें नांव मिळालें होतें. पाश्चात्यांनीं हा व्यापार काबीज करण्यासाठीं जीं निकराची चढाओढ मांडली तींत ब्रिटिश लोक अखेर यशस्वी झाले. त्यांनीं प्रथम आमच्या व्यापाराच्या व कारागिरांच्या नाड्या हातीं घेतल्या व मग त्या आंखडल्या. व्यापारामागून आमचीं राज्यें त्यांच्या हातीं गेलीं. हा सर्व प्रकार कसा झाला याचें विस्तृत व साधक बाधक विवेचन या पुस्तकांत केलेलें आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीची रचना, व्यापारावरील हुकमतीसाठीं इंग्रज व फ्रेंच यांमध्ये झालेलीं युद्धें, या काळांत प्रसिद्धीस आलेल्या अनेक व्यक्तींचीं चरित्रें वगैरे अत्यंत महत्वाची माहिती या

पुस्तकांत अतिशय मनोरंजक रीतीनें रंगविली आहे. पाश्चात्यांच्या व्यापाराचा इतिहास, पोर्तुगीज व डच लोकांची अमदानी; फ्रेंच, निजाम व मराठे; सिराजुद्दौला व क्लाइव्ह वगैरे महत्वाचे विभाग या पुस्तकांत आलेले आहेत. प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं हें पुस्तक जरूर संग्रही ठेवावें. हल्लीं सर्व शाळांमधून हा काळ शिकविण्यांत येत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना विषय नीट समजावून देतां यावा म्हणून प्रत्येक शिक्षकानें या पुस्तकाचा अवश्य अभ्यास करावा. आफ्रिका खंडास वळसा देऊन पाश्चात्य कसकशा मार्गांनें वसाहती करीत आले हें दर्शविणारा जगाचा नकाशा व तत्कालीन प्रमुख पुरुषांचीं चित्रें पुस्तकास जोडलीं आहेत. सोनेरी कापडी बांधणी. किं. ३॥ रु.

REFBK-0002705

छापत आहे !

प्रमुख इंग्रजी वृत्तपत्रांनीं वाखाणलेला ग्रंथ !
हिंदुधर्मावर एक मुद्देसूद, स्फूर्तिदायक व चटकदार
प्रवचन !

‘ मराठा ’ कृत ‘ हिंदुत्व ’

इंग्रजीचें मराठी भाषांतर !

भाषांतरकारः—डॉ. ना. दा. सावरकर

किं० १ रु.

छापत आहे !] स्वामी रामतीर्थ [नांवें नोंदवा !

२००५

यांचे समग्र ग्रंथ.

(नवी आवृत्ति, ६ भाग, बांधणी फक्त कापडी, दर भागास रु. २॥.)

हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनाची व संघटनेची चळवळ नव्या जोमानें सुरू झालेली आहे. हिंदुधर्माच्या चैतन्याचें रहस्य वेदांतांत आहे हें निर्विवाद आहे. उपनिषदादि प्राचीन ग्रंथांमध्ये या वेदांताचीं तत्त्वे स्पष्ट केलेली आहेत, पण या ग्रंथांतील विषयाची मांडणी तत्त्वचेत्याशिवाय इतर सर्व-साधारण लोकांना सुगम होण्यासारखी नसल्यानें अव्वल इंग्रजी अमदानीं-तील पिढ्या या वेदांताला पारख्या झाल्या होत्या. हिंदु-समाजांत

व्यावहारिक वेदान्त व नवचैतन्य

निर्माण करावयाची चळवळ स्वामी विवेकानंद व स्वामी रामतीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाली. त्यांनीं केलेलें लोकजागृतीचें कार्य अनेकविध होतें. त्यांत त्यांनीं केलेलें वाङ्मयात्मक कार्य आज विशिष्टतेनें आपले उपयोगी पडेल.

स्वामी रामतीर्थांचे समग्र ग्रंथ

मूळ इंग्रजींत संकलित केलेले आहेत. महाराष्ट्र वाचकांना स्वामिजींच्या जिवंत वाणीचा लाभ मिळावा म्हणून 'विहारी' कर्ते कै. भा. वि. फडके, बी. ए. व कै. रा. वा. बर्वे बी. ए. यांनी ह्या ग्रंथाचें माषांतर मराठींत आणण्याचा अवाढव्य उद्योग हातीं घेतला.

स्वामिजींच्या समग्र लेखांच्या प्रथमावृत्तींचे बारा भाग निघाले होते. स्वामिजींच्या ओजस्वी लेखांनीं महाराष्ट्र वाचक इतके मोहून गेले होते कीं, प्रत्येक भाग निघतांच तो खलास होई. बरीच वर्षे दुर्मिळ झालेल्या या चैतन्यपूर्ण वाङ्मयाची पुनरावृत्ति काढण्याचें काम आम्ही हातीं घेतलें असून पूर्वीच्या बारा भागांतलि मजकूर आतां सहा भागांत पुरा होणार आहे. तरी संपूर्ण सेटकरितां नांवें नोंदवून ठेवावीत.

पत्ता:—गणेश महादेव आ. कं. गिरगांवरोड, मुंबई.